

2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP

Szerkeszti: Bojtár Endre, Horváth Iván, Kovács János Mátyás, Margócsy István, Szilágyi Ákos.
Főmunkatárs: Lengyel László. Olvasószerkesztő: Kálmán C. György.

»mindenkit mindenki más figyel«

MICHEL FOUCAULT

»egész világot átlátó és láttató kamerák és hangok«

LENGYEL LÁSZLÓ

*»az ilyen dunsztos gőzölgések
szilárd alakzatoknak látszottak«*

PERNECZKY GÉZA

Mcmxcvi Október

Szerkesztőségi órák: csütörtökön délután kettőtől négyig a New York kávéház karzatán.

ÁRA KILENCVENKILENC FORINT

KBOT

KIALLÍTÁS

BERDA JÓZSEF
ENKÉKÉRE

PÁSZTORBOTOK
ÉS
BOTOK

SÉTÁBOTOK
MÁS

BERDA IS
BOTTAL
JÁRT!

JR

VR

KIALLÍTÁS AZ ÚJPESTI
* MINIGALÉRIÁBAN * BP. IV.
ÁRPÁD ÚT 37.

A KIALLÍTÁS NYITVA 1982. T. 15-től
1982. T. 31-ig, HÉTFO KIVÉTELESEL
NAPONTA 15 - 19 óráig

MCMXCVI OKTÓBER

NYOLCADIK ÉVFOLYAM TIZEDIK SZÁM

Michel Foucault A hatalom szeme 3

Lengyel László A magyar állam tekintélyi válsága 10

Nick Elsdorf Semleg I. 18

Gergely Ágnes Útvesztőben 25

Hamvai Kornél Utolsó ítélet 28

Térey János A hűlt hely 34

Lekli Márta Versek 36

Tomas Venclova Versek 38

Perneczky Géza Éljen a kultúrfusi! 41

Gabriel Laub A gondolkodás jellemroncsoló 46

Margócsy István KORNIS MIHÁLY / KÁDÁR (Margináliák) 52

Parti Nagy Lajos Biankó 61

E számunkat FENYVESI TÓTH ÁRPÁD, GALÁNTAI GYÖRGY, az INCONNU csoport, MÁTÉ GYULA és a XERTOXX grafikáival illusztráltuk

2000 IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP. FELELŐS SZERKESZTŐ: MARGÓCSY ISTVÁN.

ALAPÍTÓ SZERKESZTŐK: HERNER JÁNOS (1989-TŐL 1993-IG), TÖRÖK ANDRÁS (1989-TŐL 1994-IG).

SZERKESZTŐTÁRSUNK: BARABÁS ANDRÁS (1989-TŐL 1995-IG).

GAZDASÁGI VEZETŐ: KEMÉNY MÁRIA. SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: NÉMETI LUDMILLA.

MŰVÉSZETI SZERKESZTŐ: KOPPÁNY SIMON

LEVÉLCÍM: 1153 BUDAPEST, KÁRPÁT UTCA 17.

TELEFON ÉS FAX: 149-8542

KIADJA A HETI VILÁGGAZDASÁG RT. FELELŐS KIADÓ: SZAUER PÉTER ÜGYVEZETŐ IGAZGATÓ. CÍM: 1037 BUDAPEST SZÉPVÖLGYI ÚT 35. TELEFON: 188-4326. TERJESZTI A MAGYAR POSTA. ELŐFIZETHETŐ BÁRMELY POSTAHIVATALBAN, VALAMINT A HÍRLAPELŐFIZETÉSI ÉS LAPELLÁTÁSI IRODÁBAN (HELIR), BUDAPEST XIII. LEHEL ÚT 10/A ALATT KÖZVETLENÜL, POSTAUTALVÁNYON VAGY ÁTUTALÁSSAL A HELIR POSTABANK RT. 219-98 636, 021-02 799 PÉNZFORGALMI JELZŐSZÁMRA. ELŐFIZETÉSI DÍJ EGY ÉVRE 1188 FT, FÉL ÉVRE 594 FT, NEGYED ÉVRE 297 FT.

KÉSZÜLT GOUDY OLD FACE, NICHOLAS COCHIN ÉS WALBAUM BETÖKKEL. ELEKTRONIKUS TÖRDELÉS: FIRKA² STÚDIO. SZEDTE: KOCIS JÁNOS. NYOMTA A KÖZLÖNY- ÉS LAPKIADÓ KFT. LAJOSMIZSEI NYOMDÁJA. FELELŐS VEZETŐ: BURJÁN NORBERT.

ISSN 0864-800X. RÉGEBBI SZÁMAINK KORLÁTOZOTT MENNYISÉGBEN KAPHATÓK A KIADÓBAN.

TÁMOGATÓINK: A MŰVELŐDÉSI ÉS KÖZOKTATÁSI MINISZTERIUM, A SOROS ALAPÍTVÁNY, A NEMZETI KULTURÁLIS ALAP, A JÓZSEF ATTILA KULTURÁLIS ÉS SZOCIÁLIS ALAPÍTVÁNY.

Szilágyi Ákos

TETEM
ÉS
TABU

(Egy viccbalzsamozó vallomásai)

című új könyve
szóban, képből, írásban elbeszélve

a Merlinben
1996. október 31-én, este 8 órakor

A hatalom szeme

(BESZÉLGETÉS J.-P. BARROU-VALLAL ÉS M. PERROT-VALLAL)

MICHEL FOUCAULT

BARROU: Jeremias Bentham *Panoptikonját* a 18. század végén adták ki, és teljesen ismeretlen maradt. Pedig e könyvről nagyon meglepő megjegyzéseket tettél, mint például: „az emberi szellem történetének igazi eseménye” és „politikai nagyságrendű Kolumbusz tojása”. Ami pedig szerzőjét, Benthamot, az angol jogászt illeti, őt úgy mutatod be, mint „a rendőrtársadalom Fourier”-jét. Mindez nagyon mehökkentő. De hogyan fedezted fel te a Panoptikont?

FOUCAULT: A klinikai orvostudományt tanulmányozva arra gondoltam, hogy megvizsgálom a 18. század második felének kórházi építészetét. Ez az a korszak, amelyben az orvosi intézmények nagy reformmozgalma fejlődésnek indult. Azt akartam tudni, hogyan intézményesült az orvosi tekintet; miként rögzült ténylegesen a társadalmi tér részeként; az új kórházi formának ez az új típusú tekintet hogyan lett oka, s egyszersmind okozata is. A Hotel Dieu 1772-es második leégését követő építészeti terveket vizsgálva rájöttem, hogy a testek, az egyének, a dolgok teljes láthatóságának problémája valamely központi tekintet szempontjából milyen nagymértékben vált a legállandóbb vezérlő elvek egyikévé. A kórházak esetében e problémához még egy járulékos nehézség társult: a szellőztetés. A levegő szabad cirkulálása útján kellett megelőzni a fertőzést, a testek túlzott közelségét, az összezsúfolódást. A teret meg kellett osztani, ám ugyanakkor meg kellett hagyni nyitottságát is, biztosítva a globális és egyéniesítő felügyeletet, közben azonban gondosan ügyelve arra is, hogy a megfigyelő különváljon a megfigyelés tárgyát képező egyénektől. Sokáig azt hittem, hogy a 18. század orvostudományának és hiedelmeinek sajátos problémáival állok szemben.

Továbbá a büntetőjog rendszerét tanulmányozva rájöttem, hogy a börtönök újjászervezésének valamennyi nagy terve (egyébként ez az újjászervezés kissé később, a 19. század első felében vette kezdetét) ugyanabban a szellemben fogant, de ezúttal majdnem mindegyik Bentham elgondolására támaszkodva. Nem létezett olyan börtönökre vonatkozó szöveg vagy terv, amelyben ne találkozhattunk volna Bentham „trükkös ötletével”. Mármost a panoptikonnal.

A beszélgetés Jeremy Bentham (1748–1832): *Le Panoptique* (Paris, Belfond, 1977) bevezetőjeként jelent meg (9–31. o.). A fordítás Michel Foucault *Dits et écrits*, 1954–1988 (Gallimard, Paris, 1994) III. kötetében megjelent „L'oeil du pouvoir” című szövegből készült (190–207. o.)

Az elv a következő: adott egy kör alakú épület, ennek központjában pedig egy torony; a tornyon nagy ablakok vannak, amelyek a kör alakú építmény belső homlokzatára nyílnak. Az épület cellákra tagolódik, és mindegyik cella áthatol az épület teljes szélességén. Két ablakuk van: az egyik befelé nyílik, a torony ablakai felé; a másik kifelé, hogy a fény teljesen átjárja a cellát. Eképp a központi tornyonban egyetlen megfigyelőt helyeznek el, a cellákban pedig tetszés szerint egy bolondot, beteget, elítéltet, munkást vagy tanulót. A toronyból az éles ellenfényben a megfigyelő jól láthatja a körépület celláiban a megfigyelték törékeny körvonalait. Röviden szólva: fordítanak egyet a tömlőc alapelvén; az éles fény és egy megfigyelő tekintete hatásosabban ejt rabul a sötétségnél, amely végül is, oltalmazott.

Némiképp meglepetve állapíthatjuk meg, hogy ugyanez az elgondolás már jóval Bentham előtt is létezett. Az elsígeteléses láthatóságnak az első modelljei valószínűleg az 1751-ben épített párizsi katonai iskola hálótermei voltak. Minden egyes növendéknek üvegfalú cellában kellett tartózkodnia, ahol egész éjszaka lehetett látni őt, a többiekkel való mindennemű kapcsolat nélkül, sőt még a személyzettel sem érintkezhetett. Létezett egy egészen bonyolult gépezet hajnyírás céljára, hogy a borbély mintegy érintés nélkül nyírhasse meg a bentlakó növendékeket: a növendék fejét át kellett dugni egy nyíláson, míg teste az üvegfalal elválasztott cella másik oldalán maradt, így az egész folyamat tökéletesen megfigyelhető volt. Bentham azt mondta, hogy bátyja beszélt neki a panoptikonról, miután meglátogatta a párizsi katonaiskolát. Az elgondolás mindenesetre a levegőben volt. Claude Nicolas Ledoux arc-et-senans-i sóbányaterve a láthatóságnak ugyanezen elvét alkalmazta, egy járulékos elemmel megtoldva: központra, a hatalom gyakorlásának központjára volt még szükség, amely egyidejűleg a tudás regisztrálásának helyéül is szolgált. Lehet, hogy a panoptikon ötlete megelőzi Benthamot, mindazonáltal ő fogalmazta meg igazán. Ő is nevezte el. Maga a „panoptikon” szó is döntő fontosságú. A rendszer elvét jelöli. Eképp Bentham nem csupán egy építészeti alakzatot képzelt el, amelynek az a rendeltetése, hogy fontos feladatokat oldjon meg, a börtön, az iskola vagy a kórházak feladatait. Igazi felfedezést vall magáénak, amelyről azt állítja, hogy „Kolumbusz tojása”. És valóban: Bentham megadja az orvosoknak, büntetőjogászoknak, gyárosoknak és pedagógusoknak, amit kívánnak: megtalálta a felügyelet problémáit megoldani képes hatalmi technológiát. Jegyezzünk meg egy fontos dolgot: Bentham úgy

gondolta, és ki is mondta, hogy optikai leleménye a hatalom könnyű gyakorlásának nagy találmánya. Valóban széles körben alkalmazták a 18. század végétől kezdve. Persze, a modern társadalmakban alkalmazott hatalmi eljárások sokkal számosabbak, változatosabbak és gazdagabbak. Helytelen volna azt állítanunk, hogy a láthatóság elve vezérli az egész hatalmi technológiát a 18. századtól.

PERROT: És mindez az építészet révén! Mit gondoljunk egyébként a politikai szervezés eszközeként felfogott építészetről?

FOUCAULT: Szerintem a dolog lényege az, hogy a 18. század végén az építészet már egyre szorosabban kapcsolódik a népesség, az egészség és a városépítészet problémáihoz. A szobán forgó időszak előtt az építőművészet a hatalom, az istenség, az erő megjelenítésének szolgálatában állt. A palota és a templom jelentették nagy formáit, meg esetleg az erődtípusokat. Az építészet megjelenítette a hatalmat, az uralkodót és istent. Sokáig ezek a követelmények jelölték ki fejlődésének útját. Márpedig a 18. század végén új problémák mutatkoznak: gazdaságpolitikai célokra kell alárendelni a térkezelés módját.

Egy specifikus építészet kezd körvonalazódni. Szerintem Philippe Ariès fontos dolgokat írt arról a tényről, hogy a ház a 18. századig megmarad tagolatlan térnek. Szobák vannak: az egyikben alszanak, a másikon étkeznek, a harmadikban társalognak és így tovább. Aztán apránként a tér tagolódni kezd, és funkcionális lesz. Mindent az 1830 és 1870 között épített munkásvárosok szerkezete illusztrálja. A munkáscsaládot letelepítik; bizonyos típusú erkölcsöt írnak elő neki, bizonyos életteret jelölnek ki számára olyan lakással, amelyben megvan a helye a konyhának, az ebédlőnek, a szülők szobájának, amely a nemzés helyeül szolgál, valamint a gyerekeknek. Néha – kedvező esetben – a fiúk és lányok külön szobát kapnak. A terek egész történetét kellene megírni – amely ugyanakkor a különféle típusú hatalmak története is lenne – a nagy geopolitikai stratégiáktól kezdve egészen a lakhely, az intézményes építészettől, az osztályteremtől vagy a kórházi berendezkedés apró taktikáig a politikai-gazdasági létesítmények történetét is érintve. Igazán meglepő, milyen sokáig tartott, amíg a tér problémája végre történelmi-politikai problémaként jelent meg. A teret a természetre vonatkoztatták, azaz adottnak tekintették, elsődleges meghatározottságokkal rendelkező fizikai földrajznak, vagyis egyfajta történelem előtti tényezőnek; vagy lakhelyként, egy nép, kultúra, nyelv, állam kiterjedésének fogták föl. Röviden szólva: vagy *talajként* vagy *területként* elemezték; a *szubsztrátum* volt a fontos vagy a *határok*. Marc Blochnak és Fernand Braudelnek kellett jönnie, hogy a vidéki terek és a tengerparti terek története kifejlődjék. Tovább kell fejlesztenünk ezt, éspedig nem csupán azt állítva, hogy a tér meghatározza a történelmet, amely pedig visszahat rá, és leülepszik benne. A térbeli meghatározottság részletesen tanulmányozandó gazdasági-politikai forma.

Csak egy okot említenék a sok közül, amelyek miatt a teret olyan hosszú ideig elhanyagolták, ez pedig a filozófusok diskurzusához kapcsolódik. Amikor a terek átgondolt politikájának fejlődése megkezdődött (a 18. század végén) az elméleti és kísérleti fizika legújabb vívmányai kiszorították a filozófiát abból a régi jogából, hogy a világról, a *kozmoszról*, a véges és a végtelen térről beszéljen. A tér

bekerítése a politikai technológia és a tudományos gyakorlat által a filozófiát az idő problémakörébe utalta. Kant óta a filozófusnak az időn kell elmélkednie. Hegel, Bergson, Heidegger. A teret ezzel egyidejűleg kizárták, száműzték az értelem, az analitika, a fogalmiság, a halott, dermedt, tehetetlen dolgok világába. Emlékszem, jó tíz évvel ezelőtt, amikor a terek politikájának problémáiról beszéltem, azzal vágtak vissza, hogy reakciós vagyok, mivel ennyire hangsúlyozom a teret, hiszen az idő és a tervezés jelenti az életet és a haladást. Hadd tegyem mindjárt hozzá, hogy e szemrehányás egy pszichológustól származott – vagyis a pszichológiától, a 19. század filozófiájának ettől az igazságától és szégyenétől.

PERROT: Mellesleg szerintem a szexualitás fogalma nagyon fontos. Már megjegyezte ezt a katonák megfigyelését illetően, és a munkáscsaláddal most ismét ez a probléma kerül terítékre; kétségkívül alapvető fontosságú.

FOUCAULT: Pontosan. A megfigyelés e területein és különösen az iskolai megfigyelésben a szexualitás ellenőrzése mintha az építészetbe vésődne. A katonaiskolákban a homoszexualitás és a maszturbálás elleni harc szelleme a falakból árad.

PERROT: Még mindig az építészetnél maradva; nem gondolja, hogy az orvosok, akik elég tekintélyes társadalmi szerepet játszottak a 18. század végén, a térkezelést is döntő mértékben módosították? Akkor születik meg a társadalmi higiénia; a tisztaság és egészség nevében az ellenőrzést szinte mindenre és mindenre kiterjesztik. És a hippokratészi orvostudomány újjáéledésével épp az orvosok lesznek a legérzékenyebbek a környezet, a hely, a hőmérséklet problémái iránt. Az erre vonatkozó adatokat megtaláljuk a börtönök állapotáról szóló Howard-jelentésben (1777).

FOUCAULT: Az orvosok akkoriban – egyebek között – a tér szakértői voltak. Négy alapvető témát jelöltek ki: az elhelyezkedést (helyi éghajlat, talajminőség, nedvesség és szárazság: ezek voltak az „adottságok”, amelyek helyileg jellemző kombinációit és az évszakoknak megfelelő variációit tanulmányozták – melyik kedvez adott pillanatban valamely betegségtípusnak); az együttélés módjait (az emberek egymással: a népsűrűség kérdéseit; az emberek és dolgok viszonyát: a vizek, a lefolyók, a szellőztetés kérdéseit; akár az emberek és állatok együttélésének viszonyait: a vágóhidak és istállók kérdéseit; az élők és holtak viszonyának kérdését: a temetők kérdéseit); a lakhely viszonyait (falusi lakóhelyek, városépítészettől); a helyváltoztatás módjait (emberek vándorlása, a betegségek terjedése). A katonák mellett elsőként lettek a kollektív tér megteremtői. Ám a katonák elsősorban a hadjáratok terét (tehát az „áthaladásokért”) valamint az erődtípusok terét igyekeztek kigondolni, míg az orvosok elsősorban a lakóhelyek és városok terét formálták át. Már nem tudom, ki kereste Montesquieu-nél és Auguste Comte-nál a szociológiai gondolkodás nagy szakaszait, de alaposan melléfogott, az biztos. A szociológiai tudás inkább az orvosokéhoz hasonló gyakorlatokban formálódott. A 19. század elején Guépin csodálatos elemzésben írja le Nantes városát.

Az orvosok akkoriban azért tettek szert vezető szerepre, mert egy egész sor gazdasági és politikai probléma szövegét

ta meg őket a szükségszerűség erejével, rávilágítva a népesedés tényeinek fontosságára.

PERROT: Bentham gondolkodásmódjában meglep minket az emberek számának kérdése. Többször is azt állítja, hogy kevés emberrel felelt meg sok ember fegyelmezése követelményének.

FOUCAULT: Kortársaihoz hasonlóan ő is a népesség sokasodásának kérdésével találta szemben magát. De míg a közgazdászok a javak szintjén tették föl a kérdést (a népesség gazdag, mert a szorgos munka az élénk gazdasági tevékenység és a fogyasztás forrása; vagy a népesség szegény, mert keveset dolgozik, és sokat fogyaszt), ő a hatalom fogalmai szerint közelít a problémához: a népességet az uralmi viszonyok céltáblájaként tekintve. Úgy gondolom, bizvást elmondhatjuk, hogy a hatalom mechanizmusai még a francia királyság fejlett adminisztrációs szintjén is igencsak tökéletlenül működtek: az egész rendszer hiányos volt, esetleges, véletlenszerű, globális, nem foglalkozott a részletekkel, egyes csoportokat vett célba, vagy példát statuált (amint az adóügyekből és a bűnügyekből látjuk), egyszerűen a hatalomnak a fényképezet nyelven szólva „gyöngye volt az előhívó ereje”. Nem volt képes végrehajtani a társadalom egész testének egyénítő és kimerítő elemzését. Márpedig a 18. századi gazdasági változások szükségessé tették a hatalmi effektusok eljuttatását a legfinomabb csatornákon át egészen az egyénekig, testükig, gesztusaikig, hétköznapi életük legapróbb részleteiig. A hatalomnak az emberek sokaságával szemben éppen olyan hatékonyan kellett lennie, akár egyetlen ember esetében.

PERROT: A 18. század demográfiai robbanásai minden bizonnyal hozzájárultak egy ilyen hatalom kifejlődéséhez.

BARROU: Kissé meglepő, hogy a francia forradalom, olyan emberek személyében, mint La Fayette, örömmel üdvözölte a panoptikon tervét: tudjuk, hogy Benthamot 1791-ben tiszteletbeli „francia polgártársá” választották.

FOUCAULT: Azt mondanám, hogy Bentham kiegészíti Rousseau-t. Mert voltaképpen mi is volt Rousseau álma, amely annyi forradalmárt lelkesített? Egy átlátszó társadalom, amely minden részletében látható és elolvasható; ahol már nincsenek sötét zónák, a királyi hatalom önkénye által ellenőrzött körzetek, vagy ilyen-olyan testületi előjogok, esetleg teljességgel rendezetlen területek; hogy a saját nézőpontjáról mindenki átláthassa a társadalom egészét; hogy a szívek szabadon érintkezzenek egymással, a tekintetek ne ütközzenek akadályba, uralkodjon a közvélemény, és mindenki álljon ki mindenkiért. Starobinski nagyon érdekesen írt e témáról *La Transparence et l'Obstacle* és *L'Invention de la liberté* című könyveiben.

Bentham ugyanez az eset, ugyanakkor ennek szöges elmentéje is. Fölteszi a láthatóság kérdését, ám ő e láthatóságot teljes egészében egyetlen uralkodó és megfigyelő tekintet köré telepíti. Egyetemes láthatóság tervét lépteti működésbe, amely egy szigorú és aprólékos hatalom javát szolgálja. Rousseau nagy témája – amely valami módon a Forradalom lírája is – ekképp kapcsolódik össze Bentham megállapításával, „a mindent figyelő” hatalom gyakorlásának technikai elgondolásával; összegződnék, és már működik is az egész: Rousseau lírája és Bentham megállapítása.

PERROT: Bentham egy helyütt azt mondja a *Panoptikonban*: „Minden társból felügyelő lesz”.

FOUCAULT: Rousseau valószínűleg az ellenkezőjét mondta volna: minden felügyelőből társ lesz. Nézzük csak meg az *Émile*-t: Émile tanítója felügyelő, ugyanakkor társnak is kell lennie.

BARROU: A francia forradalom nem csupán a mienkel ellenkező értelemben olvassa Benthamot, hanem még emberbaráti szándékot is talál tervében.

FOUCAULT: Így van. Akikor a Forradalom fölteszi a kérdést, milyen az új igazságszolgáltatás, mi lehet a legfőbb mozgatórugója, így válaszol rá: a közvélemény. Nem is annyira büntetni akarta a gonosztevőket, hanem azt akarta, hogy ne cselekedhessenek rosszat mindaddig, amíg úgy érzik, hogy belemerülnek a teljes láthatóság mezejébe, ahol a mások véleménye, tekintete, diskurzusa meggátolja őket abban, hogy rossz és ártalmas dolgokat műveljenek. Mindez állandóan jelen van a Forradalom szövegeiben.

PERROT: A közvetlen kontextus tehát ugyancsak szerepet játszott abban, hogy a Forradalom elfogadta a panoptikon; akkoriban napirenden volt a börtönök helyzete. Az 1770-es évektől kezdve Angliában, csakúgy mint Franciaországban, nagy a nyugtalanság ezzel kapcsolatban; 1788-ban fordítják franciára a már említett, börtönökről szóló Howard-vizsgálatot. A kórházak és a börtönök a párizsi szalonok első számú vitatémái a felvilágosult körökben. Botrányosnak tartják, hogy a börtönök olyanok, amilyenek: a bűnelkövetés és a bűnözés iskolái; ezen kívül olyan mocskosak, hogy az ilyen helyeken már csak ebbe is belehalnak az emberek. Az orvosok egyre azt mondogatják, hogy az emberi testnek milyen nagymértékben vannak ártalmára az ilyen méltatlan körülmények. A győztes forradalom azután összeurópai méretű vizsgálódásokba kezd. Egy bizonyos Duquesnoy-t bíznak meg azzal, hogy írjon jelentést az úgynevezett „emberbaráti” intézmények állapotáról, mármint a kórházakról és a börtönökről.

FOUCAULT: Félelem járta át a 18. század második felét: a sötét tér, a sötétség akadályozza meg a dolgok, az emberek és az igazságok teljes láthatóságát. Az emberek szét akarták zúzni a fénnel dacoló éjszaka maradványait, azt akarták, hogy a társadalomban egyetlen sötét szöglet se maradjon, pusztuljanak a sötét zugok, amelyekben még meghúzhatták magukat a politikai önkény, a királyi szécsélyek, a vallási babonák, a zsarnokok és a papok összeesküvései, a tudatlanság illúziói, a járványok. Már a Forradalom előtt is némiképp túlzott bizalmatlanság és gyűlölet övezte a kastélyokat, a kórházakat, a gyárakat, a fegyházakat és a zárdákat; az új politikai és morális rend pedig előfeltételének tekintette ezek eltörlését. A Forradalom korában született rémregények tényleges fantasztikumból táplálkoztak: a sötét várkastélyok, tömlöcök, börtönök világából, amely cinkosként rejtegeti a rablókat és arisztokratákat, a papokat és az árulókat. Ann Radcliffe világa ez: hegységek, rengeteg erdők, barlangok, vármok, zárdák, amelyeknek homálya és csendje rémit. Márpedig ezek a képzeletbeli terek éppen a megalkotandó átlátszóság és a világosság „ellen-alakzataiként” hatnak. Az a hatalom, amelynek legfőbb mozgatórugója a közvélemény, nem tűrheti az árnyékszínakat. Bentham terve iránt azért volt akkora az érdeklődés, mert megadta a számos területen al-

kalmazható „átlátszóságon alapuló hatalom” képletét, az alávétés lehetőségét megvilágítás révén. A panoptikon egy kicsit a „várkastély” formájának fölhasználása (falakkal körülvett erőd) a részletes láthatóság terének megalakítása céljából.

BARROU: Ahogy a Felvilágosodás évszázada az emberben is el akar oszlatni minden sötétséget.

FOUCAULT: Pontosan.

PERROT: Ugyanakkor roppant meglepőek a hatalmi technikák a panoptikonon belül. Lényegében a tekintetről van szó; meg a beszédéről is persze, mert ott vannak azok a híres-neves acélcsovék – rendkívüli találmány –, amelyek a főfelügyelőt kapcsolják össze minden egyes cellával, ahol – Bentham úgy mondja nekünk – nem egy rab van, hanem rabok kis csoportja található. Bentham szövegében a meggyőzés végül is nagy hangsúlyt kap. Így ír: „A raboknak mindig egy felügyelő szeme előtt kell lenniük. Ezáltal törik meg bennük a gonoszteretek elkövetésének képessége, sőt már szinte nem is gondolnak rá, hogy elkövessenek ilyesmit.” A Forradalom gondolkodásmódjának kellős közepén vagyunk: meg kell akadályozni az embereket abban, hogy rosszat tehessenek, sőt a kedvüket is el kell venni tőlük. Összefoglalva tehát: ne tehessék, és ne is akarják megtenni.

FOUCAULT: E ponton két dologról beszélünk: a tekintetről és a belső tudatosulásról; és itt merül fel a hatalom árának problémája. A hatalmat nem ingyen gyakorolják. Megvan a maga gazdasági ára, és Bentham beszél is erről: mennyibe kerül a felügyelet, megfigyelés? Következésképpen mi az ára az egész gépezetnek? Am sajátságosan politikai ára is van. Ha a hatalom gyakorlása túl erőteljes, akkor lázadásoktól kell tartani; ha viszont túl engedékeny, nem eléggé szisztematikus, akkor félő, hogy a hézagokban az ellenállás és engedetlenség politikai jelenségei ütnek fel a fejüket. Így működött a királyi hatalom. Például: az igazságszolgáltatás csak nevéseképpen csak névű bünelkövetőre sújtott le. Neki csak az volt a fontos, hogy a büntetés valóban elrettentő legyen, és félelmet ébresszen mindenki-ben. Ez tehát erőszakos hatalom volt, és az elrettentő példa révén akarta biztosítani a folytonosság funkcióit. A 18. század új elméletírói pontosan e fogyatékosra csapnak le: túl sokba kerül ez a hatalom, és ehhez képest nem valami hatékony. A kegyetlen látványosságokra rengeteg pénzt pazarolnak, és végső soron az egésznek csak példaértéke van. Ráadásul kénytelenek fokozni az erőszakot, ami újabb lázadásokhoz vezet. A tekintet ezzel szemben roppant olcsó. Nincs szükség fegyverekre, fizikai erőszakra, testi kényszerre. Csak egy tekintetre. Egy megfigyelő tekintetre, amelyet mindenki – érezvén, hogy súlya ránehezedik – tudatosít magában, olyannyira, hogy végül már önmaga figyelni önmagát; végül tehát mindenki mintegy önmaga fölött gyakorol felügyeletet. Csodálatos képlet: folytonos hatalom végső soron nevetséges áron! Amikor Bentham rájön, mit is fedezett fel voltaképpen, politikai szintű Kolumbusz tojásának nevezi találmányát, a királyi hatalom szöges ellentétét kifejleszt képletnek. A modern korban kidolgozott hatalmi technikákban a tekintet valóban roppant fontos volt, de, amint már mondtam, távolról sem az egyetlen, és nem is a legfőbb alkalmazott eszköz.

PERROT: Olybá tűnik, hogy Bentham a hatalom kérdését a kis csoportok szempontjából teszi föl. Miért? Talán azt gondolja: a rész már az egész? Ami a csoport szintjén sikerül, miért ne sikerülne a társadalom egészének szintjén is? Vagy inkább a társadalom egésze, a társadalom egészének szintjén gyakorolt hatalmi technológia volt az a feladat, amit meg nem tudtak igazán megoldani? Miért?

FOUCAULT: Mindenképpen el akarták kerülni azokat az akadályokat és gátló körülményeket, amelyeket a hatalmi döntésekkel szemben még a Régi Rendben működő hatalmi testületek, bizonyos csoportok kedvezményezettjei, a papság és a bíróság jelentettek. A polgárság tökéletesen megérti, hogy az új törvénykezés és az új Alkotmány nem elég biztosíték uralma megtartásához; tisztában van vele, hogy új hatalmi technológiát kell föltalálnia, amely a társadalom egész testét képes mintegy öntözni, s eljut a legapróbb magokig, a legkisebb hatalmi effektusokig is. Tehát a polgárság nem csupán politikai forradalmat hajtott végre, hanem társadalmi uralmat alapozott meg, amely érvényes mind a mai napig. Ezért voltak olyan fontosak ezek a találmányok, s ezért lett maga Bentham a hatalmi technológia egyik legnevezetesebb feltalálója.

BARROU: Mindennek ellenére elég nehéz rájönni, hogy ez a Bentham által megszerkesztett tér kinek hajt hasznát, hacsak nem azoknak, akik a központi tornyot elfoglalják vagy meglátogatják. Az embernek valahogy az az érzése, hogy ördögi világgal került szembe, amelyből senki sem menekülhet, sem akiket néznek, sem akik néznek.

FOUCAULT: Kétségtelenül ez az ördögi ebben az elgondolásban, mint minden egyéb alkalmazásában, amelyeknek utat nyitott. Ez a fajta hatalom nem valakinek a kezében összpontosul, aki egyedül, totálisan gyakorolja másokon; olyan gépezet ez, amelyben mindenkinek megvan a helye, a hatalmat gyakorlóknak éppen úgy, mint azoknak, akik a hatalmat gyakorolják. Szerintem ez a jellemző a 19. században alakuló társadalmakra. A hatalom már nem azonosítható szubsztanciálisan egy személlyel, aki birtokolja, és a születés jogán gyakorolja; e gépezet nem birtokolja senki. E gépezetben persze nincs két ember, aki ugyanazt a helyet foglalná el; viszont bizonyos kiemelten fontos helyek lehetővé teszik a fensőbbésség effektusainak létrehozását. Így annyiban biztosíthatják az osztályuralmat, amennyiben a hatalmat elválasztják az egyén cselekvési körétől.

PERROT: A panoptikon működése, ebből szempontból, némiképp ellentmondásos. A főfelügyelő a központi tornyából figyel a rabokat. De figyel sok alárendeltjét is, vagyis a keretlegénységet; a főfelügyelő egyáltalán nem bízik a felügyelőkben. Sőt elég megvető hangnemben beszél róluk, jóllehet segítségére vannak munkájában. Ez meglehetősen arisztokratikus gondolkodásmódra vall.

A keretlegénységgel kapcsolatban viszont azt szeretném megjegyezni, hogy az ipari társadalom alapproblémáját veti fel. Nem lehetett ugyanis könnyű a tulajdonosoknak megtalálni azokat a munkavezetőket és mérnököket, akik képesek munkaerőt toborozni, és ellenőrizni az üzemeket.

FOUCAULT: Ez a komoly probléma a 18. században merül föl először. A hadseregben válik nyilvánvalóvá, amikor létre kell hozni az „alistszi testületet”; nekik elegendő is-

merettel kellett rendelkezniük ahhoz, hogy hatékonyan képezzék ki a legénységet a gyakran bonyolult taktikai feladatok megoldására. E tevékenység mindegyre bonyolultabb lett, ahogy a puska szerkezete tökéletesedett. Egyébként a csapatmozgások, a fölfejlődés, a sorakozás, a menetelés és előrenyomulás betanítása egyaránt szükségessé tette a fegyelmező legénységi állomány közreműködését. Majd a műhelyek tették föl sajátos módon a maguk kérdéseit; ott volt még az iskola a tanítókkal, oktatókkal és felügyelőkkel. Akkoriban az egyház volt az egyetlen szervezet, amely megfelelő káderekkel rendelkezett. A nem túlságosan művelt, de nem is teljesen analfabéta szerzetes, a plébános, a vikárius egészen egyszerűen nélkülözhetetlen lett, amikor sok százezer gyermeket kellett beiskoláztatni. Az állam csak a későbbiek folyamán képezte ki a maga számára e kádereket. A kórházak hasonlóképpen. Nem is olyan régen a kórházi keretszemélyzet még majdnem teljes egészében apácákból állt.

PERROT: Ugyanezek az apácák tekintélyes szerepet játszottak a nők munkára fogásában: a 19. század híres internátusairól van szó, amelyekben női személyzet lakott és dolgozott apácák felügyelete alatt, akiket az üzemi fegyelmzés céljaira képeztek ki.

A panoptikontól mindenesetre nem idegen az efféle tevékenység, hiszen a főfelügyelő állandóan figyeli a keretszemélyzetet, és a központi torony ablakaiból a tekintetek folytonos sora mindenkét megfigyelés alatt képes tartani – „minden társból felügyelő lesz”, ugyebár! –, még pedig oly mértékben, hogy kissé már az az érzésünk támad: ezt a tárlalmányt még maga a megalkotója sem tudja ellenőrzése alatt tartani. Pedig kezdetben éppen Benthamnak van bízalma a kizárólagos hatalom, a központi hatalom iránt. Ám könyvét olvasva felötlik bennünk a kérdés: kit helyez Bentham a toronyba? Isten szemét? Ám Isten nem nagyon van jelen a szövegben; a vallás csak hasznossági szerepet játszik. Hát akkor ki? Végelemzésben kénytelen vagyunk arra következtetni, hogy Bentham maga sem tudja, kire bízza a hatalmat.

FOUCAULT: Egyetlen személyre nem bízhatja, nem is szabad bíznia, ahogy a királyra ruházták a hatalmat a régi rendszerben, vagyis ő volt a hatalom és igazság forrása. A monarchia elvei így írták elő. A királyban bízni kellett. Isten akaratából való léte az igazság, a törvény és a hatalom forrása volt. Az ő személyében a hatalom csak jó lehetett; a rossz király a történelem balfogásának minősült, vagy a legfőbb jó hatalom, Isten büntetésének. Ám akkor jogunk van hozzá, hogy senkiben se bízunk, ha a hatalom gépezetszerűen működik, bonyolult áttételekkel, amelyben ezek egymáshoz való viszonya a döntő, és nem természetük. Ha ez a gép olyan volna, hogy valaki kívül kerülhetne rajta, és vállalatná a felelősséget működtetéséért, akkor a hatalom egy emberrel azonosulna, és visszatérnénk a királyi hatalom típusához. A panoptikonban a maga helyén mindenkit mindenki más figyel, de mindenesetre többen; totális és körkörös bizalmatlansági gépezettel van dolgunk, mivel nincs teljességgel kitüntetett pont. A tökéletes felügyelet (*surveillance*) a rosszindulat (*malveillance*)-tényezők összeadódása.

BARROU: Azt mondtad, senkit sem kímélő, ördögi gépezet ez. Ez lenne talán a hatalom mai képe. De szerinted hogyan juthattunk idáig? Minek és kinek az akaratából?

FOUCAULT: Leegyszerűsítjük a hatalom kérdését, ha kizárólag a törvénykezés vagy az alkotmányozás fogalmai szerint tesszük fel, esetleg az állam vagy az államgépezet fogalmi alapján. A hatalom másképpen bonyolult, máshogy terjed ki és ágazik szerte, mint az államgépezet működésének összes törvénye. Ha a hatalmi gépezetet nem tudod áttekinteni, akkor nem tudod meghatározni a kapitalizmusra jellemző termelőerők fejlődését, sem pedig a technológiai haladást. A 18. század nagy műhelyeinek munkamegosztását tekintve például, hogyan jutottak volna a feladatok a megosztásához, ha nem létezett volna a hatalomviszonyok új elosztása a termelőerők kezelése szintjén? A modern hadsereg esetében hasonlóképpen: az új típusú fegyverzet és újfajta toborzás nem elegendő, szükség volt ugyanakkor a hatalomviszonyok új elosztására is – a fegyelmezésre – hierarchiákkal, különféle szintű megfigyeléseikkel, gyakorlatokkal, környezetalakításokkal és kiképzési technikákkal. Mindezek nélkül a modern hadsereg a 18. századtól kezdve sohasem alakult volna meg.

BARROU: Ezt az egész folyamatot elindította valaki?

FOUCAULT: E ponton különbségtételre van szükség. Nyilvánvaló, hogy olyan rendszerben, mint a hadsereg vagy az üzem, esetleg egyéb intézmény, a hatalmi hálózat piramis alakú. Tehát van egy csúcs; de a csúcs még ilyen egyszerű esetben sem a „forrás” vagy „alapelv”, ahonnan az egész hatalom származik, akár valami fénylő középpontból (így képzelik el a monarchiát). A csúcs és a hierarchia alsó elemei a kölcsönös támogatás és függés viszonyában vannak egymással; „összetartanak” (a hatalom nem egyéb kölcsönös és végtelenbe nyúló „zsarolásnál”). De ha azt kérdezed tőlem: ennek az új hatalmi technológiának történelmileg az egyénben van-e az eredete, vagy egyének meghatározott csoportjában, akik úgy döntöttek, hogy alkalmazzák céljaik elérése érdekében, és az egész társadalmat a saját hasznukra alakítják, akkor nemmel válaszolok. E taktikákat egyedi sürgető kényszerek nyomán találták föl és alkalmazták. Egyenként és apránként rajzolódott ki, mielőtt valamely osztálystratégia koherens rendszerben szilárdította volna meg őket. Egyébként pedig jegyezzük meg, hogy ezek a rendszerek nem jelentenek egységesítést, hanem inkább támpontok bonyolult összehatását, különféle hatalmi mechanizmusokat, amelyek azonban megőrzik egyedi jellegzetességeiket. Ma például a kölcsönhatás család, orvostudomány, pszichiátria, pszichoanalízis, iskola, igazságszolgáltatás, népesedéspolitiká között nem egységesíti a különféle eljárásokat, hanem kapcsolatokat, megfeleléseket, kiegészítéseket és határokat létesít közöttük, amelyek azon feltételből indulnak ki, hogy bizonyos mértékig mindegyikük megőrzi a saját modalitásait.

PERROT: Ön ellenzi a szuperstruktúráként fölfogott hatalom elképzelését, ám azt a gondolatot nem, hogy a hatalom valami módon egylényegű (*consubstantiel*) a termelőerők fejlődésével, vagyis annak részét képezi.

FOUCAULT: Pontosan. És velük párhuzamosan folyton átalakul. A panoptikon program volt, és utópia is. Ám a térben létező, figyelő, mozdulatlanra deresztő hatalmat, egyszóval a fegyelmező hatalmat, már Bentham korában is, sokkal finomabb mechanizmusok hangolták át, biztosítva a népesedéspolitikai szabályozását, ingadozásai ellenőrzését, szabálytalanságai ellensúlyozását. Bentham „archai-

zál" a tekintet túlértékelése alapján; viszont roppant modern, mert rendkívüli fontosságot tulajdonít a hatalmi technikáknak.

PERROT: Globális állam nem létezik; csak mikrotársadalmak vannak, mikrokozmoszok.

BARROU: A panoptikus rendszer kifejlesztése az ipari társadalom számlájára írható? Vagy a kapitalista társadalom felelős érte?

FOUCAULT: Ipari társadalom vagy kapitalista társadalom? Legföljebb azzal tudnék válaszolni, hogy a hatalom e formái megtalálhatók a szocialista társadalmakban is; az átörökítés közvetlenül történt. Ám e ponton készséggel átadnám a szót a történészeknek.

PERROT: Igaz, hogy a tőkefelhalmozás az ipari technológia és egy hatalmi gépezet működtetése útján ment végbe. Nem kevésbé igaz viszont, hogy hasonló folyamat zajlik le a szovjet szocialista társadalomban. Bizonyos tekintetben a sztálinizmus is megfelel a tőkefelhalmozás és egy szigorú hatalom erőtere korszakának.

BARROU: Lassanként visszatérünk a haszon fogalmához; vagyis ahhoz a kérdéshez, hogy Bentham embertelen gépezete mi módon bizonyul nagyon is értékes találmánynak, legalábbis egyesek szempontjából.

FOUCAULT: Hát igen! A 19. század dandyjeinek kissé naiv optimizmusára van szükség ahhoz, hogy a polgárságot ostobának képzeljük. Ellenkezőleg: számolnunk kell zseniális ötleteivel; és ezek között van az is, hogy sikerült létrehozni olyan hatalmi gépezeteket, amelyek biztosítják a haszon körforgását; ez aztán viszonzásképpen megerősíti a hatalmi berendezkedést mégpedig folyton mozgó és körkörös módon. A példát statuáló és a pazarlóan költséges feudális hatalom fölemésztette önmagát. A polgárság hatalma önkiterjesztő, de nem a megőrzés, hanem a folytonos átalakulás útján. Ez magyarázza, hogy rendszere másként vési be magát a történelembe, mint a feudalizmusé. De ez magyarázza kétesértékűségét, egyszersmind alkotói rugalmasságát is. Megvilágítja, hogyan foglaltatik benne történetében bukása és a Forradalom lehetősége is majdnem kezdettől fogva.

PERROT: Megjegyzendő, hogy Bentham nagy jelentőséget tulajdonít a munkának; és állandóan visszatér e témára.

FOUCAULT: Ez megfelel annak a ténynek, hogy a hatalmi technikákat a termelési követelmények kielégítésére találták föl. A termelést tágabb értelemben gondolom (a rombolás is lehet „termelés”, mint a hadsereg esetében).

BARROU: Mellesleg szólva, ha a könyveidben a „munka” szót használod, akkor csak a legkritikább esetben gondolsz termelő munkára.

FOUCAULT: Mert olyan emberekkel foglalkozom, akiket kizártak a termelő munkából: bolondokkal, betegekkel, rabokkal és mostanában gyermekekkel is. Számukra a munka, ahogy végre kell hajtaniuk, elsősorban fegyelmező értékű.

BARROU: A munka mint idomításmód: még mindig értől van szó?

FOUCAULT: Így van! Még mindig jelen van a munka hármassága: a termelési, a szimbolikus, és az idomító vagy fegyelmező funkció. A termelési funkció érzékelhetően zéró azon kategóriáknál, amelyekkel foglalkozom, míg a szimbolikus és fegyelmező funkciók roppant fontosak. Ám a három összetevő legtöbbször együtt fordul elő.

PERROT: Bentham mindenesetre nagyon biztos magában, és bízik a tekintet átható erejében. Sőt az az érzésem, nagyon rosszul méri föl a javítandó anyag átlátszatlanságának és ellenállásának fokát, és hibásan is illeszti vissza a társadalomba ezeket a híres-nevezetes rabokat. Bentham panoptikonja nem a hatalom illúziója is némiképp?

FOUCAULT: A 18. század majdnem minden reformerének az illúziója ez, mindegyikük hatalmas erőt tulajdonított a közvéleménynek. A közvélemény csak jó lehetett, a társadalom egészének közvetlen tudatosságát fejezte ki. És ezért azt hitték, az emberek majd erkölcsösebbek lesznek attól, hogy figyelik őket. Félreismerték a közvélemény igazi mozgatórugóit, a médiát, amely a gazdaság és a hatalom mechanizmusainak anyagszerűségéből tevődik össze a sajtó, a könyvkiadás, majd a film és a televízió formájában.

PERROT: Amikor azt mondja, nem ismerték föl a médiát, azt akarja mondani: nem ismerték föl, hogy a média révén kellene dolgozniuk.

FOUCAULT: És hogy a médiát szükségképpen gazdasági-politikai érdekek vezérik. Nem fogták föl a közvélemény anyagi és gazdasági összetevőit. Azt hitték, hogy a közvélemény önmaga természetéből következően igaz, magától terjed, és nem egyéb egyfajta demokratikus felügyeletnél. Voltaképpen a zsurnalizmus – a 19. századnak ez a nagyon fontos találmánya – mutatott rá a tekintet e politikának utópisztikus jellegére.

PERROT: Ezek a gondolkodók általában félreértették a „rendszerük” megvalósításának útjában álló nehézségeket; nem tudták, hogy a háló szemein át mindig ki lehet bújni, és a rendszerükkel szemben lehetséges ellenállás. A börtönökben az elítéltek nem voltak passzívak; Bentham ennek ellenkezőjét hitte el velünk. Magát a börtönt leíró diskurzus fejtegetése mintha nem is venne tudomást a vele szembenálló emberekről, mintha csak javítandó alattvalók *tabula rasájaként* beszélne, akiket minél előbb vissza kell küldeni a termelés körforgásába. Valójában ez az anyag – az elítéltek – roppant mértékben ellenáll. Ugyanezt elmondhatnánk a taylorizmusról is. E rendszer egy mérnök rendkívüli találmánya, aki a lustaság ellen küzd, valamint minden ellen, ami lassítja a termelést. De végső soron föltehetjük a kérdést: a taylorizmus működött-e valaha?

FOUCAULT: Valóban. Ez a másik elem, amely a valótlanág tévútjára vezeti Benthamot: az emberek valóságos ellenállása. Ön, Michelle Perrot, pontosan ezt tanulmányozta. Hogyan álltak ellen az emberek a műhelyekben és a munkásvárosokban a folytonos felügyeletnek, megfigyelésnek és információgyűjtésnek? Tudatában voltak e meg-

figyelés kényszerítő, leigázó, elviselhetetlen természetének? Vagy egyszerűen elfogadták, mint ami magától értődik? Végül soron álláztak-e a tekintet ellen?

PERROT: Léteztek a tekintet elleni lázadások. Közismert tény, hogy a munkások mélysegesen idegenkedtek attól a gondolattól, hogy munkásvárosokban lakjanak. A munkásvárosok sokáig kudarcnak számítottak. A panoptikonban ugyancsak szereplő időbeosztás szintén. Az üzem és időbeosztása sokáig passzív ellenállást váltott ki, ami abban jutott kifejezésre, hogy a munkások egyszerűen nem jöttek dolgozni. Ilyen volt a híres-neves Szent hétfő a 19. században, amelyre a munkások hetenként szabadságotáltak magukat. Az iparban az ellenállás számos formát öltött, és kezdetben a tulajdonosok kénytelenek voltak meghátrálni. Másik példa: a mikrohatalmak rendszere nem egy csapásra alakult ki. A felügyeletnek és megfigyelésnek ez a típusa először a gépesített szektorokban fejlődött ki, ahol főleg nők és gyermekek dolgoztak, akiket egyébként is hozzászoktattak már az engedelmességhez: az asszony a férjének, a gyermek a családjának tartozott engedelmességgel. De az úgynevezett férfizakmákban, mint például a kohászat, teljesen más helyzettel találkozunk. A tulajdonosoknak nem sikerül azonnal beilleszteni felügyeleti rendszerüket a közösségbe, ezért a 19. század első felében kénytelenek átruházni hatalmukat. Szerződést kötnek a munkások vezetőjével, aki gyakorta a legidősebb vagy a legjobb szakmunkás. A munkások valóságos ellenhatalma jön létre, amelynek időnként két oldala van: az egyik a tulajdonosok ellen irányul, a munkásközösség védelmében, a másik a munkások ellen, amennyiben a kis főnök elnyomja az inasokat és munkatársait. A munkások ellen-hatalmának e formái voltaképpen egészen addig léteztek, amíg a tulajdonosok nem tudták gépesíteni az eladdig számukra ellenőrizhetetlen funkciókat: ezután már képesek voltak elpusztítani a szakmunkások hatalmát. Számítatlan példát idézhetnénk: a hengerműben a műhelyfőnök addig volt képes dacolni a tulajdonos akaratával, amíg automata gépsorokkal nem helyettesítették a kézi munkaerőt. A hőellenőrző mechanizmus egy szempillantás alatt jelezte a rendszer állapotát, helyettesítve a hengerészt; egyszerűen csak le kellett olvasni a hőmérőt.

FOUCAULT: Ennek megfelelően a panoptikonban működő ellenállás egészét a taktika és a stratégia fogalmai szerint kell elemezni, abból kiindulva, hogy az örök minden támadási pontja egy ellentámadási pontnak szolgál támpontul. A hatalom mechanizmusainak elemzése nem annak kimutatására irányul, hogy a hatalom anonim, és

mindenkor ő a nyerő. Ellenkezőleg: rámutat minden pozícióra és cselekvési módra, az ellenállás és az ellentámadás lehetőségeire egyaránt.

BARROU: Pozíció, támadás, ellentámadás: úgy beszél, akár egy stratégia. A hatalommal szembeni ellenállás lényegileg fizikai természetű? Mi ellen folynak e harcok, mik a célkitűzéseik?

FOUCAULT: Ez voltaképpen fontos elméleti és módszertani kérdés. Ami megelőző, az a következő: nagyon sok politikai diskurzusban előszeretettel használják az erőviszonyok szókészletét: a „harc” szó is gyakorta előfordul itt. Úgy tűnik nekem, az emberek mégis csak habozva vonják le ebből a megfelelő következtetést, vagyis nem e szókészlet alapján teszik föl a kérdést. Nevezetesen: e „harcokat” egy háború epizódjaiként kell-e elemezni, vajon a stratégia és a taktika rácsrostélya alapján kell-e őket értelmezni? Az erőviszonyok a politikában háborús viszonyokat jelentenek-e? Részemről pillanatnyilag sem igennel, sem pedig nemmel nem tudnám megválaszolni a kérdést. De azt hiszem, hogy a „harc” tényének egyszerű felismerése nem szolgálhat első és utolsó magyarázatul a hatalmi viszonyok elemzésében. A harc fogalma csak akkor hatékony, ha minden egyes esetben megmondjuk, ki áll harcban, miért, hogyan folyik a küzdelem, hol, milyen eszközökkel, miféle racionalitás jegyében. Másként szólva: ha komolyan akarjuk venni azt a kijelentést, hogy a harc a hatalmi viszonyok lényege, akkor tekintetbe kell vennünk azt a tényt, hogy az ellentmondás régi, jó „logikája” messzemenően elégtelen a jelenlegi folyamatok kihüvelykezéséhez.

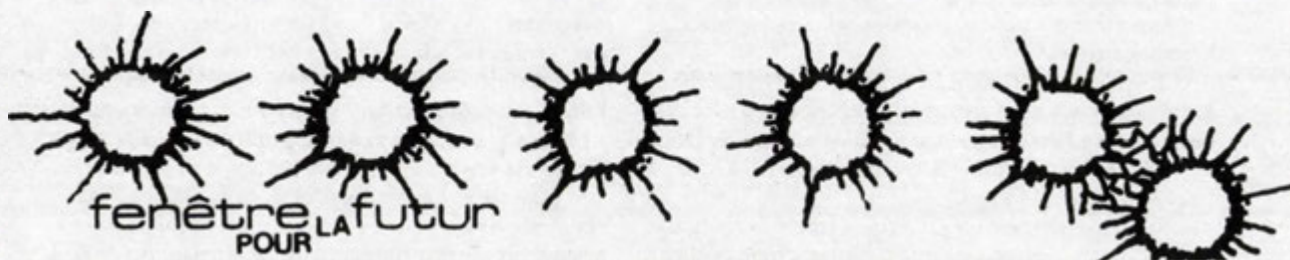
PERROT: Más szóval, és visszatérve a *Panoptikonra*, Bentham nem csupán megfogalmazza egy utópisztikus társadalom tervét, hanem le is ír egy aktuálisan létező társadalmat.

FOUCAULT: Utópisztikus formában általános rendszert ír le, valóban létező egyedi mechanizmusokat.

PERROT: És semmi értelme, hogy a rabok megkaparintásuk a központi tornyot?

FOUCAULT: De igen. Föltéve, hogy nem ez cselekedetük végcélja. Gondolja, sokkal jobb lenne, ha a rabok működtetnék a panoptikon gépezetét a központi toronyban, nem pedig az őrk?

FORDÍTOTTA ROMHÁNYI TÖRÖK GÁBOR

A magyar állam tekintélyi válsága

LENGYEL LÁSZLÓ

„Az állam túl kicsinnyé vált az élet nagy problémáival szemben, és túl nagygyá az élet kis dolgaiban.”

Ronald Inglehart

A magyar állam tekintélyi válsága egybeesik a nemzetállamok tekintélyének általános válságával. Az európai demokráciák államai a kilencvenes években veszítik el vezérlő, meghatározó szerepüket, s mondják fel a szolgálatot a New Deal, majd 1945 után kialakított szociális állam politikai technikái. A mobilizáló, főszereplő nemzetállam és jóléti állam egyszerre élte túl magát. A posztindusztriális társadalmakban az állam egyre inkább elveszíti nemzetét,¹ s a tekintélyelvű rendszerek is kiszolgáltatottá váltak a globális gazdasági és civilizációs térnek.²

A globalizáció azt jelenti, hogy a világ fejlett felén az állami szuverenitást minduntalan áthatja a nemzetköziesülés, s aki ebből a nemzetköziesülésből kimarad, az teljesen esélytelenné válik a fejlett országokhoz zárkózásra. A fejlett és fejletlen országok között nyíló egyre hatalmasabb szakadék azt mutatja, hogy a szegény országok kívül maradván a világméretű munkamegosztáson, jövedelemátcsoportosuláson, működőtőke-beruházáson esélytelenné váltak a jelenlegi világrendszerben akár csak viszonylagos felzárkózásra is.

Létezik-e világpolitikai, világgazdasági globális tér és kapcsolati szerkezet? Vajon nem a globalitást megosztó hárompólusú Triád – Észak-Amerika (USA), Nyugat-Európa (Németország), Kelet-Ázsia (Japán) – gazdasági régióiról, integrációiról kellene-e beszélnünk? S nem törnek-e darabjaikra, nemzetállami megosztott szuverenitásokra a korábbi integrációk? A globalizálódás, a regionalizálódás és a nemzetállami szecessziók három tendenciája együtt él, egymással versengve, egymást rombolva és építve.³

Létezik a szuverenitásokat befolyásoló, részben korlátozó globális térszerkezet. Az 1945 utáni világban ilyen az ENSZ és intézményei.⁴ Ennek világgazdasági intézményei a nemzetközi pénzügyi intézmények (az IMF és a Világbank⁵), illetve a kereskedelempolitikai (a GATT/WTO), munkaügyi (az ILO⁶) szervezetek. Globális intézmény az OECD.⁷ A maga sajátos módján a G-7, a legfejlettebb országok vezetőinek tanácskozásai ugyancsak ennek a globális térszerkezetnek a részei.⁸

S átnyúlik Észak-Amerikán és Európán a NATO, mint kvázi-globális biztonsági szerveződés. A NATO egyaránt felhasználható a Közel-Keleten az Öböl-háborúban, és Délkelet-Európában a délszláv békecsinálásban, tehát saját szerződéses szféráján kívül.

Globálisan jelennek meg integrációkon és nemzetállamokon átlépve, illetve azokat újratagolva a transznacionális szakmai befektetők, vállalatok, amelyek behálózják a vi-

lágot. A transznacionális vállalatoknak köszönhetően az áruk és a szolgáltatások világgazdasági áramlása mellett a működő tőke áramlása.⁹ Ma a globalizációs és a regionalizációs folyamatok mögött egyértelműen a transznacionális vállalatok hálózata, versengése mozog.¹⁰ Ebből alakul ki az a képzet, hogy nincs Egyesült Államok, de létezik General Motors és IBM, nincs Németország, de van Siemens és Volkswagen.

Talán még náluk is nagyobb kihívás a nemzetállamokkal és az integrációkkal szemben a *transznacionális portfólióbefektetők* (nyugdíjpénztárak, biztosítók, befektetési és kockázati alapok) tőke mozgása.¹¹ Az Egyesült Államoknak a hetvenes évektől ezek a szervezetek a legnagyobb befektetői, és tekintettel arra, hogy az európai országokban most fog végbemenni a társadalombiztosítási rendszerek privatizációja, ez további mozgékony, külföldre érzékeny portfólióbefektetők szül, átrendezve piacokat és azok szabályait. Ennek a globális tőke mozgásnak intézményi kezei a *nemzetközi tőzsdék*, mint szuperpiacok, pénz- és tőkepiac összefüggő láncolatai, amelyek képesek szuverén nagyhatalmakat napi döntéseikben korlátozni.¹²

Az ezred végi globalizálódás sajátossága, hogy immár nem annyira az államok versengése folyik, hanem sokkal inkább a *megapoliszoké*, vagyis óriás városoké. A tőke- és információs láncolatok városláncolatok. A tőke megapoliszokon, illetve az azokat összekötő hálózatokon keresztül közlekedik. Ma városok csatolnak magukhoz országokat és nem országok városokat. Az európai fejlett térségben nem (csak) Németország, Hollandia, Belgium, Franciaország az összeköttes, hanem Frankfurt-Köln-Düsseldorf, Amsterdam-Rotterdam, Brüsszel, Párizs. A nagyvilágiasodás folyamatában egyre inkább Budapest-Magyarország van, s egyre kevésbé egy szuverén Magyarország, benne Budapesttel.

A globalizálódás fontos, az államokon túlnyúló szervezetei közé tartoznak az új *globális közösségek* (New Global Communities), a civil, a non-profit szektor világméretű szervezetei.¹³ Az NGC-k bizonyos értékszempontok alapján jelentéseket adnak közre az országokról, és rangsorolják azokat, aminek következményeit az adott ország érzékelheti egy sajátos „világközvélemény” nyomásaként.¹⁴

A globális média hatalmak megkerülhetetlen befolyással bírnak. Az egymással versengő, egész világot átlátó és látó kamerák és hangok legalább annyira befolyásolják egy ország sorsát, mint a globális tőzsdéi forgalom vagy a nemzetközi pénzügyi intézmények. Meghatározott értékek és érdekek mentén mutatják, nem mutatják, láttatják és

rejtik az országokat, az eseményeket – minden esemény csak médiaeseményként létezik –, a politikai, gazdasági és civilizációs hagyományokat.

Korlátozzák az állami szuverenitást a nemzetközi bűnszövetségek (Transnational Criminal Organizations). A Szovjetunió felbomlásával, a kelet-európai nyitással és válsággal összhangban globális maffiák és máffiak jelennek meg, felosztva egymást között a világot és az egyes áruk és szolgáltatások érdekeit.¹⁵

Világmerettű befolyást gyakorolnak a világgazdaság átalakulására a globális diaszpórák. A globális emigrációs vándorlások sikeres vagy kevésbé sikeres helyi vagy globális kapcsolatrendszereket hoznak létre.¹⁶ A kínai, az orosz, a vietnami, a zsidó, a koreai, az olasz, az ír és az örmény diaszpórákon belül vándorol az anyagi és embertőke, az információk és szolgáltatások jelentős része, sőt bizonyos civilizációs technikák és innovációs megoldások is.¹⁷ A kelet-európai átalakulásban fontos szerepet játszanak a magyar, a lengyel, a horvát, a román diaszpórák. A magyar diaszpóra sajátos előnye, hogy egyik karjával a magyar, másikkal a zsidó világdiaszpórát öleli. Sőt élvezheti a németországi sváb–magyar diaszpóra áldásos hatásait is.¹⁸

A globális diaszpórák, hálózatok nagyon is befolyásolják a szuverén államok, illetve az államok közötti integrációk politikáját. A diaszpórákkal részben párhuzamosan, részben azoktól elválva működnek a nemzetállami szuverenitástól független egyházak és vallási közösségek, amelyek ugyancsak hatalmas reál- és kulturális tőkét mozgatnak.¹⁹ Ezeknek az univerzalizistikus hálózatoknak a kiterjedése és ütközése a globális térben újabb és újabb összeütközésekkel s egyben globális egyezkedésekkel jár.

A globális térszerkezethez kötőanyagként, hatalmi elvként kapcsolódik a globális nyelvi és jelképi diskurzus. A fejlett országok, illetve a világintézmények által kialakított „newspeak”, a sajátos ENSZ–amerikai–angol, az IMF–amerikai–angol, a NATO–amerikai–angol, a Wall Street–amerikai–angol, a CNN–amerikai–angol, McDonald’s–amerikai–angol értelmezést, értést, illetve kizárást jelent. A globális nyelvi és jelképi diskurzus meghatározó erővel hat nemcsak a nemzetközi tárgyalásokra, hanem a mindennapi életre is.²⁰ A mondializált nyelvi és képi megjelenésnek előnye, hogy egyszerre ismeretlenül vágyott, s ismerőssé tehető. Jellemző, hogy még az „antinyelv” is globalizálódott. Az IMF–newspeak ellen felszólalók beszélhetnek spanyolul vagy franciául, magyarul vagy oroszul, a „fordításban” ugyanaz hangzik: nemzeti szuverenitás, protekcionizmus, nemzetvédelem, „gonosz-elit-elárulta-nép”, „nemzetközi összeesküvés”.²¹

A globális térbe jutás feltételeit az *emerging market* (emelkedő piaci) országok, így Magyarország számára a globális teret birtokló fejlett gazdaságok, nemzetközi pénzügyi intézményei, transznacionális beruházói döntik el. Az országok versengése a globális és regionális térben a fejlettek szabályai szerint történik. Az, hogy hányadik lépcsőre kerülünk, abban az összefüggő feltételek, szabályok teljesítése számít. A szuverén magyar kormányoknak a döntési alternatívája annyi, hogy e könyörtelen, sokszor igazságtalan, de megkerülhetetlen vizsgafeltételek alapján készül-e a vizsgára, kitölti-e a kérdőívet, megpróbálkozik-e a magasabb lépcsőre jutással, vagy önként választja a kizárást, a kívül

maradást, az alacsonyabb státusba sorolást. A szabályok gyökeres megváltoztatására, „forradalmi megdöntésére” Magyarországnak vagy Kelet-Európának nincsenek esélyei.²²

Vitathatatlanul a globális térség szerveződésében, értékeiben, civilizációját illetően maga is válságban van. A fentebb leírt szerveződések a hidegháború befejezése után se váltak alkalmasabbá a globális válságok megoldására. Nő a feszültség a világ gazdag és szegény régiói, országai között, az integráltak (a bentlévők) és a kizártak (a kintlévők) között. Magyarországot és Kelet-Európát is érinti, hogy új feszültség keletkezett a fejlett országok szegényei és a fejlődő, emelkedő piacok munkaerejének bérversenyében. Itt megszűnt vagy korlátozódott az államok szuverén döntése, s a második világháború után kialakított társadalmi paktum, intézményes megállapodásrendszer válságba került.²³

A globalizációt belülről korlátozza a világ három nagy, többé-kevésbé szervesen integrált – észak-amerikai, európai, kelet-ázsiai – gazdasági közössége is. A köztük lévő gazdasági, politikai, s bizonyos tekintetben civilizációs vetélkedés válságokat vált ki. Egy ország elvileg kiegyensúlyozhatja saját kapcsolatrendszerét, növelheti játéktérét azáltal, hogy a globális intézmények nyomását és befolyását integrációs intézmények megnyerésével ellensúlyozza, illetve több partnerrel alakít ki kapcsolatot.²⁴ De ennek a kiegyensúlyozásnak ugyan-csak léteznek a korlátai.²⁵

A válságnak kézzelfogható jelei mutatkoznak a hozzánk közel álló Európában is, amelynek érdekszférájába tartozunk. Az Európai Unió a fent leírt globális térségben verseng, és e versenyben nem jók a kilátásai. A globális és az integrációs válság okkal-joggal tántoríthatja el azokat az országokat, amelyek ebbe a térségbe vágyakoznak. Egy olyan országcsoporthoz, amelynek polgárait évtizedeken keresztül abban a szellemben szocializálták, hogy lehetséges, sőt elkerülhetetlen egy olyan világ elérése, amely megoldást jelent a globális és a hazai bajokra, nehezen szembe-sül azzal, hogy a haladás, a „lehető világok legjobbjának elérése” eltűnik, s az „alig élhető világ”-ból a „kicsit élhetőbb világ”-ba vágyakozhat. A „kicsit élhetőbb világ” pedig a globális tér magasabb pontja, s nem az alacsonyabb, az európai integrációs szerkezetbe való bejutás, és nem a kimaradás.

Kényszerpálya vagy mozgástér

Az 1919-es versailles-i békerendszer hibájaként róják fel, hogy a nagyhatalmak úgy hozták létre kisállamokat, hogy ezenközben nem tudták, hogyan fognak gazdasági beépítésükről és biztonsági rendszerükről dönteni. Az 1989 utáni nagyhatalmi rendszer hasonló dilemmával néz szembe. Országok tucatjait teremtette vagy engedte létrejönni anélkül, hogy elképzelései, érdekei és ereje volna bekapcsolásukhoz. Miközben a „*pax americana*” és annak gyámoltalan öccse, a „*pax Europae*” határokat, nemzeti mozgásokat hagytak jóvá, sérelmeket teremtve, ezeket az országokat abba a vákuumhelyzetbe hozták, amelyet már a húszas évekből ismerünk. Kétségtávol előrelépés történt az országok önállóságának elismerésével, s azzal, hogy ez az euroatlanti rendezés nem kívánja veszélyeztetni egyik kisállam

létét sem, de a magukra hagyott országok képtelenek további segítség nélkül stabilizálódásra és növekedésre.

A kisállamok kiengedése a palackból nem tudatos politika eredménye. Az Egyesült Államok és Európa még azt se döntötte el, hogy az Európai Unió s Oroszország közé szorult kisállamokat ütközőállamokként alkalmazva, vagy maga és Oroszország között befolyási övezetként elossza. Az Egyesült Államok mint globális békecsináló rákényszerül, hogy beavatkozzon a térségbe, de komoly távlati érdekei nincsenek.²⁶

Magyarország biztonsági szempontból paradox helyzetbe került. A gazdasági és biztonsági vákuumhelyzetről szerzett negatív tapasztalatai, illetve egy tekintélyelvű nagyhatalom, Oroszország közelsége arra készíti, hogy egy nemzetközi biztonsági és gazdasági rendszer felé törekedjen még akkor is, ha az kevés hajlandóságot mutat a befogadásra. Biztonsági paradoxon, hogy annak kell örülnie, ha a délszláv békecsinálás tartóssá válik, mert ebben az esetben az Egyesült Államok és a NATO kelet-közép-európai logisztikai központja Magyarországon marad. Ez pedig tartós nagyhatalmi védelmet és együttműködést, valamint figyelmet jelent a világközvéleményben.²⁷

Az 1996-os évben az amerikai és az orosz elnökválasztások meghatározóak lehetnek az ezredfordulói. Bármiféle amerikai izolacionizmus és orosz nagyhatalmi újnacionalizmus feleledése árnyékot vethet nemcsak a világra, hanem különösen a közteseurópai térségre. Az európai helyzetet befolyásoló két választás annál is bonyolultabb, mert időbeli elcsúszást, és ennél fogva kényszerpályát jelöl ki nemcsak a kis kelet-európai államoknak, hanem a jelenleg döntésképtelen Európai Unió számára is.²⁸

Az európai közeledésben az 1996-os év fontos mérföldkővé válhat. Az unió belső vitái ugyancsak kiéleződtek a kormányközi konferencia (Intergovernmental Conference – IGC) idejére. Az európai intézményrendszer valószínűleg utoljára reformálható meg radikálisan, de éppen az eltérő nemzeti érdekek miatt, most is el fog maradni az átalakítás. Minden valószínűség szerint marad a további sodródás, és ami ebből következik, az unió kétütemű fejlődésének hallgatólagos vagy nyílt elfogadása.

Az egyik oldalon állnak a döntően kormányközi kapcsolatokat szorgalmazó, antiföderalista britek, akik elutasítják a „kemény mag”-konceptiót, és lényegében egy szabadkereskedelmi övezet létrehozását pártolják. Ebbe a lazább, nem centralizált Európába befér Magyarország is, Nagy-Britannia pártolja a magyar csatlakozást. A másik oldalon állnak a németek és a Benelux-államok. A német politika az európai versenyképességet tartja szem előtt, és könyörtelenül diktálja valamennyi ország számára a maastrichti kritériumok végrehajtását. Németország föderatív modellt és a többségi elven alapuló döntési rendszert javasol. S mivel tudja, hogy az unió országainak jelentős része képtelen felvenni a „német ütemet”, a Schäuble-Lamers-tanulmányban megszövegeztetett „mag-Európa”-konceptió mellett áll. A németek ugyancsak a magyar bekapcsolódás mellett állnak, természetesen tudva, hogy Magyarország nem kerülhet a belső körbe.

Az 1995-ös év második felének francia eseményei Franciaország politikai erőit a brit és a német álláspont közötti középútról a brit szkepticizmus felé taszították. Franciaor-

szág kitartott ugyan a „kemény frank” politikája mellett, és megpróbálkozott az intézményi reformokkal, de óriási ellenállásba ütközött. Bizonytalanná vált, hogy képes és hajlandó lesz-e az EMU terheinek elviselésére. 1995-re egyértelművé vált, hogy az 1949 és 1991 között működő francia-német tengely meggyengült, s ezáltal az Európai Unió politikai alapja is elbizonytalanodott.²⁹

Jacques Delors, aki talán leginkább érdekelt a Schumann-Monnet-örökség fenntartásában, felhívást bocsátott közre. A német pénzügyminiszter, Theo Waigel „stabilitási paktuma” mellé a francia „bizalmi paktumot” ajánlja. A „bizalmi paktum” (*pacte de confiance*) azt jelenti, hogy „az aláírók vállalják makrogazdasági politikájuk valóságos összehangolását. Vagyis ez a paktum pénzügyi eszközöket adna az Európai Unió kezébe, ...hogy közös akciókat valósíthasson meg az infrastrukturális területen és fejleszthesse kulcsszektorait. Azután az aláírók vállalhatnák, hogy az elkövetkezőkben a foglalkoztatást nyíltan ugyanolyan prioritásként kezelik, mint a pénzügyi egyensúlyt. Emlékeztetnék rá, hogy a maastrichti szerződés megkötésekor már javasoltam, hogy a foglalkoztatás legyen része a kritériumoknak. A nemzeti delegációk nem fogadták el.”³⁰

Versenyképesség vagy demokrácia – ez Dahrendorf európai dilemmája. „A valutaunió nagy tévedés, egy kalandor, vakmerő és téves cél, amely nem egyesíti, hanem megosztja Európát. A valutaunió terve az országokat német viselkedésre neveli, pedig nem minden ország akar úgy viselkedni, mint Németország” – nyilatkozza Ralf Dahrendorf. Úgy véli, hogy a valutaunió ugyan nem fog létrejönni, de megalakulásának lehetősége állandó versenyben tartja mindazt, amit Európa egyesítésének folyamatában elértek. Európára az a legnagyobb veszély, hogy mind több ember áldozna fel egy részt a politikai szabadságból a gazdasági felemelkedésért, valamint a biztonságosabb közéletért cserébe, így Malajzia vagy Szingapúr útját is elfogadná. Dahrendorf szerint az igazi kihívás „a szociális állam intelligens reformja”.³¹

Minél jobban közeledik a kormányközi konferencia, annál több vitázó álláspont jelenik meg. Mindenesetre az euroszeptikus országok számának növekedése nem javítja egy nagyvonalú és átgondolt reform esélyeit.³²

A kelet-európai kiterjesztés vonatkozásában tehát mindkét markáns álláspont a kiterjesztés mellett áll. Azonban egészen mást takar a brit és mást a német álláspont. Magyarországnak – ha egyáltalán megkérdezik – nagy óvatossággal el kell kerülnie bármiféle elkötelező állásfoglalást, amely a későbbiekben nehézségeket okoz számára. Mozgásterünk kicsiny. A vitázók felettünk, de nem rólunk vitatkoznak.

Valószínűleg az unió tehetetlensége miatt minden megy tovább, és Magyarország inkább a mikrokapsolatok révén lesz képes a bekapcsolódásra. Azáltal, hogy 1989 és 1996 között részben a zöld mezős, részben a privatizációs befektetések révén transznacionális vállalatok és pénzintézetek kezébe kerültek Magyarország fő exporthordozó vállalatai, pénzintézetei és közművei, jobban Európához és a globális gazdasági térhez vagyunk kötve, mintha Brüsszel befogadó nyilatkozatokat adott volna ki. Mindez nem jelenti azt, hogy Magyarországnak nem kell mindent megtennie, hogy az Európai Unió befogadja, de érzékelnünk kell, hogy a

befektetők egyre nehezebben, vagy egyáltalán nem tudnak Magyarországról kimenni, s egyre inkább arra kényszerülnek, hogy befektetéseiket ne csak fenntartsák, hanem fejlesszék is.³⁾

Európába nem a magyar kormány és nem a hivatalos Európa fog bekötni. Az összekapcsolódás a transznacionális vállalatok, a szolgáltatók, a kisvállalkozások, a regionális és városi együttműködések, a magánfogyasztók, a civil szervezetek „ezerszálú” összeköttetése révén alakul. A hivatalos Európa rövid távon képtelen Magyarország befogadására. A hivatalos Magyarország kevésbé alkalmas Magyarország bevitelére. A nem hivatalos Európa itt van. A nem hivatalos Magyarország – talán Pannónia, talán Budapest-Magyarország – már rákapcsolódott Európára. Ez a mozgásterünk.

„Ringelhuth bácsi, Konrád és a fekete ló útban a Csendes-óceán felé egy magas deszkakerítéshez értek. A deszkakerítésen tábla lógott. És a táblán ezt olvasták:

Itt kezdődik Eldorádó!
Belépti díj nincs!
Gyermekek a felét fizetik!

Ringelhuth bácsi óvatosan lecsúszott a lóról, mustrálgatta a táblát és a kerítést, végül felkiáltott: – Itt valami nincs rendben. – Hogyhogya? – kérdezte a ló. – A kerítésen nincs bejárat – mondta a nagybácsi, s íme, a többiek is látták, hogy nem látnak ajtót. Konrád felállt Negro Kabbalo hátára, belekapaszkodott a kerítésbe, és fel akart húzódkodni. De Ringelhuth elkapta a fiú lábát. – Rettentő nagy számár vagy, fiam – suttozta. – Csakugyan azt hiszed, hogy Eldorádóba be lehet mászni? Odabent a világ leglustább emberei élnek. Azok csak nem fognak mászni?

De a fiú nem tágitott. Belekapaszkodott a kerítésbe, és lassan felhúzódkodott. – Mindjárt belátok – nyögte elragadtatva. Ekkor azonban a túlsó oldalról váratlanul hatalmas kéz bukkant fel, és akkora nyaklevest kent le Konrádnak, hogy nyomban eleresztette a kerítést, a fűbe zuhant a ló mellé, s a tenyerét az arcára tapasztotta. – Most megkaptad a magadét – szólalt meg a bácsi. – Nem kell mindenáron mászni, csak azért, mert tudsz mászni. – Intett, hogy hallgassanak, a fának támaszkodott, és kiabálva folytatta: – Ha azok a fickók odaát azt képzelik, hogy majd mászni fogunk, hát alaposan tévednek. Inkább kint maradjunk. – Aztán szívet szaggatóan ásitott egyet, és bosszúsan hozzátette: – Legjobb lesz, ha alszunk egy nagyot.

Alighogy befejezte, a kerítésen ajtó nyílt, holott eddig nem is volt rajta ajtó. És egy hang ezt kiáltotta: – Tessék bejönni! Beléptek az ajtón.”⁴⁾

Globális jövedelemkülönbségek a gazdag és a szegény országok között
(1. tábla)

	Gazdagság/ Szegénység	Gazdagok	Szegények
1960	2,3	70,2	30–1
1970	2,3	73,9	32–1
1980	1,7	76,3	45–1
1989	1,4	82,7	59–1

(Forrás: W. Kampeter: The Wealth of Nations, the Market and the Modern Rentier State. (Politik und Gesellschaft, 1995. 3. 229.)

Gazdasági egyenlőtlenség a gazdag és szegény országok között
(1989. százalékában)
(2. tábla)

	Jövedelem	Kereskedelem	Hazai beruházás
Szegény 20%	1,4	0,95	1,25
Második 20%	1,85	1,35	2,62
Harmadik 20%	2,3	2,53	2,92
Negyedik 20%	11,8	13,9	12,7
Gazdag 20%	82,7	81,2	80,6
Összesen	100	100	100

JEGYZETEK

- 1 Bernard Paqueteau arról ír D. Schnapper nyomán, hogy a demokratikus államból gondoskodó állammá váló fejlődésben megszűnt a kölcsönösség az állam és a közösségek között, s az államnak az a „vállalása”, amely a jólét állandó fokozására irányult, csökkentette a civil értékek, s ezzel a nemzeti értékek szerepét. A gondoskodó állam haldoklása pedig az elfogadott produktivista-hedonista értékek nagyobb részét az államon kívülre helyezte, s így jelenik meg az a követelmény, hogy az állam hagyja el a rajta kívül szerveződő gazdasági és társadalmi közösségek területét. Lásd: Bernard Paqueteau: De la nation armée à la société défendue (Commentaire, 1996, Printemps). Jellemző a szerző egyik alcíme: L'État à la recherche de la nation, vagyis „állam az eltűnt nemzet nyomában”.
- 2 „A brezsnyevi tekintélyi, szovjet kommunizmus, a totalitárius kínai maoizmus, az európai demokratikus szociáldemokrácia, a posztkolonialista, tekintélyelvű nacionalizmusok, a latin-amerikai nacionalista-populista vagy az indiai féldemokratikus rendszerek megbuktak. Tetszik, nem tetszik, századunk végén nem társadalmi, politikai vagy ideológiai szereplőkön keresztül iránytunk, miként a 19. század végén, hanem a Vi-

lágbank és az IMF strukturális ajánlásain keresztül; vagyis meggyengült a gazdaság politikai és társadalmi ellenőrzése, s megerősödött a világpiac, az országok komparatív előnyeinek befolyása.” Alain Touraine: *Lettre à Lionel...* (Fayard, Paris, 1995. 11–12.)

- 3 A globális tér, az univerzális szervezetek és szervezetek bizonyos tekintetben a nagyhatalmak fölött állnak, a nagyhatalmak által csak részben ellenőrzöttek. Így hát anélkül, hogy visszatérnénk a 16. század előtti korszakba, amikor pápák és császárok igényt tartottak az univerzális hatalomra, mégis megjelennek az univerzális hatalmak szervezetei. Másrészt, a szuverén, egymással versengő nagyhatalmak továbbra is meghatározzák a korlátozottan szuverén kisállamok helyzetét, szerepét, akár azzal, hogy érdekszféráikba vonják őket, akár azzal, hogy figyelmükből kiejtve, vákuumba helyezik, sorolják a nekik érdekteleneket.
- 4 Az ENSZ szuverén államok közössége, amely a szuverén államoktól ráruházott jogokat gyakorol.
- 5 A nemzetközi pénzügyi pozíciók radikális átrendeződése következtében a hetvenes évek közepéig partvonalon állodó

IMF és Világbank a nyolcvanas évek elejétől áttört rövid és hosszú távú válságkezelő programjainak globális elfogadtatásával. A hetvenes évek végéig meglévő bőséges tőke kínálat elhalasztotta a válságok kezelésének igényét. Ám az 1982 utáni adósságválság előtérbe állította a nemzetközi pénzügyi intézmények liberális, szigorú pénzügyi politikáját. Azóta képviseli az IMF a hitelezők kartelljének összekapcsolt feltételeit.

„Ha egy adós ország átutemézést kért, vagy új hitelekért folyamodott, elsőként készenléti megállapodást kellett kötnie az IMF-fel. Ehhez vállalnia kellett, hogy végrehajtja a Valutaalap által szükségesnek tartott gazdaságpolitikai korrekciókat. Az IMF vállalta, hogy figyelemmel kíséri, betartja-e az adós ország az adóssághoz tartozó gazdaságpolitikára tett ígéretét. Cserébe a hitelezőknek meg kellett ígérniük, nem kezdenek külön alkuba adósaikkal, továbbá fedezik a gazdaságpolitikájuk módosításának hitel igényét. Az adósok a kartell szabályait nem kerülhették meg. Az összekapcsolt feltételekkel minden adósságmenedzselésre vonatkozó kezdeményezés, az új hitelek felvétele, illetve az adósság esetleges átutemézése is az előírt gazdaságpolitikai korrekciókhoz kötődött. A renitensek pedig akár bankszámláik zárolását is kockáztatták. Lényegében megszűnt a különutak lehetősége. 1985-től az új hitelekkel és az adósságmenedzseléssel szülő tárgyalásokon egyre több szó esett az átfogó, struktúraátalakító reformokról is. Az adósoknak a tárgyalóképeség megőrzése érdekében nagy horderejű gazdasági és társadalmi struktúraátalakításra is vállalkozniuk kellett: vagyis arra, hogy alkalmazzák a neoliberalizmus tíz éve készen álló strukturalista receptjeit.” Greskovits Béla: Lehetőség-e más, mint a neoliberális stratégia? (Beszélő, 1996. 2. 48.)

- 6 Az ENSZ intézményei közül ismét nagyobb jelentőségre kezdett tenni az ILO (International Labor Organization), a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet. Az ILO egyike az első kormányközi gazdasági intézményeknek, amelyet a versailles-i békével alkottak 1919-ben, s az egyedüli, amelyik túlélte a Népszövetséget. Az ILO-ban 170 ország képviselteti magát, ugyanakkor az egyetlen tripartit nemzetközi szervezet, amelyben a kormány mellett a munkaadók és a munkavállalók is képviseltetik magukat. Az ILO-t kettős céllal alkották: egyrészt, hogy a nemzetek fogadjanak el egy munkastandardt, vagyis a munka humán feltételeire vonatkozó szabályozást, és ezt nemzetközileg hangolják össze, másrészt a tiszta nemzetközi versengés érdekében az országok az otthon alkalmazott munkastandardt terjesztik ki nemzetközi szintre is („szociális dömping” elleni szabályozás). Ez utóbbi okozza a legtöbb vitát és konfliktust a GATT-tal. A kilencvenes évek közepére újra megnövekedett az ILO szerepe, mert a Clinton-adminisztráció kettősen is fel kívánja használni a globális szervezet befolyásolásában. Egyrészt az ILO kész arra, hogy egy nemzetközi munkastandardt kezdeményezzen, amely szabályozza a munkaerő jogait, a társulások szabadságát, a kollektív szervezkedés és fellépés jogosultságát, a gyermekmunka alkalmazásának korlátozásait, a veszélyes munkák szabályozását. Az ILO-konvenció elfogadása erőteljesen befolyásolná az ázsiai munkaerőpiacot, a munkaerő költségét. Másrészt Clinton példát mutatott arra, hogy az Egyesült Államok hogyan képzelne a nemzetközi munkastandardt, amikor a NAFTA keretén belül rábírta Mexikót arra, hogy minimálbér-szerkezetét hangolja össze termelékenységével és gazdasági növekedésével, s ezt foglalja bele a nemzetközi kereskedelmi szerződésbe. Az Egyesült Államok egyre erőteljesebben hangoztatja, hogy az Európai Uniónak ugyancsak el kellene fogadnia a nemzetközi munkastandardt, azaz a termelékenységre szerinti alacsonyabb minimálbér-szerkezetet. Az ILO története során először jelentetett meg a G-7 szakmai konferenciáján Lille-ben 1996 tavaszán, hogy a foglalkoztatási problémák nemzetközi kezeléséről kifejtsek véleményüket. Minderről lásd: Steve Charnovitz: Promoting Higher Labor Standards (*The Washington Quarterly*, 1995 Summer).
- 7 1995 és '96 folyamán a kelet-közép-európai országok számára fontos kérdéssé vált az OECD-be való bekerülés. Csehországot és Magyarországot felvették, Lengyelországot várólistára tették. Az OECD párizsi központja világos kritériumokat fogalmazott meg a felvétel feltételeiként. A globális térszerkezet zárt összefüggéseit mutatja, hogy annak ellenére, hogy

Magyarország 1995 végére teljesítette az OECD-kritériumokat, a felvételt attól tették függővé, hogy Magyarország megszerezze az IMF készenléti hitelét, aláírja az IMF-megállapodást. Lényegében ez az igény tette szükségessé a Magyarország számára egyébként immár pénzügyileg és szakmailag nem feltétlenül szükséges IMF-megállapodás 1996. márciusi megkötését.

- 8 W. R. Smyser: Goodbye G-7 (*The Washington Quarterly*, 1993 Winter), W. E. Whyman: We Can't Go On Meeting Like This: Revitalizing the G-7 Process (*The Washington Quarterly*, 1995 Summer), G. J. Ihenberry: Salvaging the G-7 (*Foreign Affairs*, 1993 Spring).
- 9 A világ globalizálódását jól mutatva, a hetvenes évek évi átlagosan 40 Mrd dolláros működőtőke-beruházásai a nyolcvanas évek 170 Mrd dollárjára, majd a kilencvenes évek 200 Mrd-jára növekedtek. Ezen belül a fejlett országok egymás közti beruházásai 1991-ig folyamatosan emelkedtek, 1990-ben a közvetlen külföldi tőkebefektetések 84,6 százaléka jutott a fejlett országokra és csak 15,4 százaléka a fejlődőkre. Ez az arány jelentősen változott az ázsiai „fejlődők” kiugróan nagy emelkedése következtében. 1993-ban a fejlett országokba még mindig 60 százaléka jut a külföldi tőkebefektetéseknek, de már a fejlődőkre 40, s ezen belül az ázsiaiakra 26%. A visegrádi országokba az 1990-es 0,6%-hoz képest 1993-ban 2,7%. Egyedül Kína háromszor annyi tőkét vonz egy évben, mint Kelet-Európa összesen. Németország, a keleten leginkább érdekelt ország befektetéseinek 48%-át az Európai Unióra, 24%-át az Egyesült Államokra és csak 2%-át irányítja Kelet-Európa. Lásd: W. Kamper: The Wealth of Nations, the Market and the Modern Rentier State (*Politik und Gesellschaft*, 1995. 3.), Magyarország tőkevonzási képessége a legfontosabb szabályozási elemek fényében (Pénzügykutató Rt., 1995. december, kézirat).
- 10 A transznacionális vállalatok globalizációs stratégiájának az az intézményi típus felel meg, amelyik egyetlen központból, szigorú ellenőrzés mellett, közvetlenül irányítja a világ legkülönbözőbb pontjain lévő leányvállalatait, összehangolja termelésüket, erőforrásait és szolgáltatásait. Ilyenkor a szuverén államnak és az integrációnak azzal kell szembenéznie, hogy valamennyi stratégiai döntés területén kívül történik, s az ország területén lévő vállalkozás valamennyi lépését kívülről határozzák meg. (Jellegzetesen ilyen mintára épülnek fel a hagyományos amerikai transznacionális vállalkozások, ezzel kiválva az egyes nemzetállamokban a lélekatanilag jól ismert összeesküvés-elméleteket.) A regionális stratégia viszont azt jelenti, hogy a leányvállalatokat, azok nagyságát, funkcióját, kapcsolatrendszerét az adott régió piacához igazítják, s egy regionális központból irányítják a termelési, a szolgáltatási, a foglalkoztatási ügyeket. Mi több, a leányvállalatokat „nemzetiesítik”, vagyis a régióba belépve európaizálják vagy ázsiasítják, illetve „magyarosítják”, „lengyelesítik”, „kínaisítják” mind a marketingben, mind a helyi vezetők alkalmazásában. A világ 37 ezer transznacionális vállalatának 200 ezer leányvállalata hálózta be a világot.
- 11 A nemzetállamok és az integrációk többé-kevésbé felmérték a multinacionális szakmai befektetők, termelő-szolgáltató vállalatok szuverenitási hatásait, befolyásukat az egyes integrációk és nemzetállamok politikáira és szabályozásaira. (Bár az Európai Unióban végbemenő vállalati és banki fúziók, az „elefántok násza” folyamatára az unió még nem tudott érvényes választ kidolgozni.) Megrendítő volt azonban a portfólióbefektetők, illetve a kockázati alapok (hedge funds) szerepének robbanásszerű megjelenése a kilencvenes évek tőkepiacán, és magatartásuk hatása az integrációs és a nemzetállami, sőt a globális intézményi döntésekre. A pénzügyi forgó pénzügyi aktívák értéke 1980-ban 5000 Mrd dollár volt, 1992-ben 35 ezer Mrd dollárt ért el, ami a fejlett ipari országok össztermékének kétszerese. Így kockázati tőkealapok, óriás portfólióbefektetőkkel a hátuk mögött kezdtek el az ERS-t (Exchange Rate System) 1992-ben, kiszakítva belőle Nagy-Britanniát és Olaszországot, annak ellenére, hogy az országok jegybankjai mindent megtettek az intervenciálásban. Ugyancsak portfólióbefektetők magatartása váltotta ki az 1994. decemberi mexikói „tequila-effektust”, annak ellenére, hogy az Egyesült Államok, az IMF

- rendező szándékkal megpróbált beavatkozni. Az 1995. júniusi halifaxi G-7 azt javasolta, hogy a Valutaalap gyakorolhasson szigorúbb ellenőrzést a szegényebb országok pénzügyi politikájára és pénzügyi piacára.
- 1995 utolsó hónapjaiban, illetve 1996 elején Soros György hatalmas portfólióbefektetők támogatásával folyamatosan megjártassa a tőzsdén a jen gyengülését és a dollár erősödését, ami azt is jelenti, hogy immár a világ vezetői közé tartozó Japán is támadatná vált. S bár végül Soros átmenetileg veszített, mindez nem jelenti, hogy az általa folytatott beavatkozásnak nincs hatása. Mindennek óriási irodalmáról jó összefoglalást ad Erik R. Peterson: *Surrendering to Markets (The Washington Quarterly, 1995 Autumn)*, illetve Pam Woodall: *Who's in the driving seat? A survey of the world economy (Economist, 1995, October 7-13)*.
- 12 „A superhatalmak helyett... itt vannak a superpiacok. (Instead of superpowers... there are supermarkets.) A tókioi tőzsde, a frankfurti tőzsde, a szingapúri tőzsde és a Wall Street. Ezek a tőzsdék ma hatalmasabbak egynémely kormánytól” – írja Thomas Friedmann a *New York Times*-ben. Friedmann: *Yesterday's Man (New York Times, 1995, March 19. E-15.)*. Úgy véli, hogy kialakult egy „világbefektetési pálya” (global investment highway), ahol a legstabilabb kormányzatú, leghatékonyabb gazdaságú, leginkább nyugatias jogrendszerű, legképzettebb munkaerőt foglalkoztató, leginkább konvertibilis pénzekkel rendelkező országok tőkéhez jutnak a superpiacokról.
- 13 A szuverén államoknak és a transznacionális vállalatoknak egyaránt meg kellett tanulniuk, hogy komoly korlátozójuként jelennek meg az új globális közösségek. A Greenpeace visszavonulásra készítette a Shell-óriást és Nagy-Britanniát egy északi-tengeri fúrótorony ügyében, és könyörtelen politikai nyomást gyakorolt Franciaországra az atomkísérletek felújítása kérdésében 1995-ben. De az Amnesty International, a World Wildlife Fund vagy éppen a volt szocialista országokra kiterjedt Soros-féle Nyílt Társadalom Alapítvány, az új egyházak is rendelkeznek pénzzel, nemzetközi befolyásoló szereppel, globális stratégiákkal. Ezek a szervezetek közvetlenül részt vesznek egyes kelet-európai országok válságának kezelésében, helyi hálózatokat építenek ki, konkrét helyi tudásokat szereznek, alakítják egy-egy ország emberi jogi, oktatási, kulturális, környezeti vagy más politikáját. (Amikor például Makedóniát egyetlen állam se ismerte el, a Soros-hálózat támogatása jelentette az egyik legfontosabb gazdasági erő.) Lásd erről: Lester M. Salamon: *The Rise of the Nonprofit Sector (Foreign Affairs, 1994 July-August)*; Peter J. Spiro: *New Global Communities (The Washington Quarterly, 1995 Winter)*.
- 14 Itt kell megjegyeznünk, hogy a szocialista országokat éppen azoknak az emberjogi szervezeteknek a jelentései „kezdték ki”, amelyek a helsinki alapokmányra hivatkozva nem törődtek bele a Szovjetunió és a szocialista országok azon érvelésébe, hogy az emberjogi ügyek az adott ország belügyei, nem kérdőjelezhetők meg szuverenitásuk megkérdőjelezése nélkül. Azzal, hogy J. Carter amerikai elnök folyamatosan elfogadta az Amnesty International, a Helsinki Bizottság és más civil szervezetek jelentéseit, megalapozta a szuverenitás ilyen irányú korlátozását. Jellemző, hogy a Carter Center, illetve a volt elnök azóta is részt vesz a békehermenszében Etiópiában, Haitiban, Észak-Koreában és máshol – hatásosan. Lásd: Douglas Brinkley: *Jimmy Carter's Modest Quest for Global Peace (Foreign Affairs, 1995 November-December)*.
- 15 A nemzetközi bünszövetkezetek befolyásáról, s különösen az orosz maffiáról lásd: *Russia's Mafia (Economist, 9 July 1994)*, Vladimir Ivanidze: *Perspectives radieuses pour la mafia russe (La Nouvelle Alternative, 1995 mars)*. Phil Williams megemlékezik az 1992. októberi prágai olasz-orosz maffiatálálkozóról, ahol döntöttek a csehországi érdekszférák felosztásáról. Williams: *Transnational Criminal Organizations: Strategic Alliances (The Washington Quarterly, 1995 Winter)*. A kelet-európai és a kínai nemzetközi bünszövetkezetekről lásd még: Póczik Szilveszter: *Maffiózók internacionalizmusa (Kritika, 1995. 11.)*.
- 16 Thomas Sowell *Migrations and Cultures: A World View (Basic Books, New York, 1995)* című könyvében hat sikeres migrációs közösséget említ: kezdődik a németekkel, akik kiáradtak a Baltikum, Lengyelország, Oroszország, Magyarország, Dél-Amerika és az Egyesült Államok felé. Folytatja a japánokkal, akik az Egyesült Államokba, Kanadába és Dél-Amerikába vándoroltak. Azután sikeres emigránsoknak és diaszpóráknak lehet tekinteni az olaszokat, akik Argentínában, Brazíliában, az Egyesült Államokban és Ausztráliában alkotnak közösségeket. Több mint 36 millió kínai vándorolt be Délkelet-Ázsiába, majd tovább, az Egyesült Államokba. Jelentős a zsidó diaszpóra az Egyesült Államokban s Európában. Végül Sowell az indiai emigrációs közösséget emeli ki, amelyik Dél-Afrikában, Ceylonban, a Fíji-szigeteken, Brit-Guyanában, Mauritiuson, majd Angliában, az Egyesült Államokban és Kanadában képez összefüggő csoportokat.
- 17 John Naisbitt *Megatrends Asia (Simon and Schuster, New York, 1996)* című könyvében új gazdasági nagyhatalomként szól a nemzetállam nélküli kínai hálózatról, a „tengerentúli kínaiakról” (Overseas Chinese). Véleménye szerint éppen a „tengerentúli kínaiak” mutatják az új globális gazdaság jövőképét: „A mai globális gazdaságban a társaságokon belüli kereskedelem és a személyközi kommunikáció uralkodik. Országok nem tudnak kereskedni, emberek és üzletek igen. A hálózatok (networks) váltak az új globális gazdaság szívévé. A »tengerentúli kínaiak« a hálózatok hálózata.” (15) Népi Kína, Tajvan, Hongkong, Szingapúr, Malajzia, Thaiföld, a volt Szovjetunió országai, Kelet-Európa, az Egyesült Államok és Európa kínai diaszpóráiban jelenik meg a legnagyobb tömegű tőke az elmúlt időszakban. Az embertőke, az agyáramlás vonatkozásában ugyancsak a kínai mozgás a legnagyobb. Az orosz diaszpórán „belül” mozog a tőke, munkaerő, képzett agyvelő a kelet-európai országoktól Izraelig, Nyugat-Európától az Egyesült Államokig.
- 18 Szinte felmérhetetlen az a gazdasági és kulturális előny, amelyet azáltal nyertünk, hogy a magyar-zsidó, zsidó-magyar diaszpóra komoly kijáró funkciót töltött be elsősorban az Egyesült Államokban. De mind a makro-, mind pedig a mikrokapcsolatok szintjén legalább annyira fontos, hogy már a Kádár-korban fokozatosan végbement a német-magyar, sváb-magyar kiegészítés, s Magyarország egyszerre jutott gazdasági kapcsolatokhoz, valamint olyan kulturális mintához, amely alaposan befolyásolta falvaink képét, vállalkozóink magatartását. (Csehországban és Lengyelországban mindez sokkal nehezebben, számtalan politikai és társadalmi konfliktussal megy végbe.)
- 19 Például az amerikai katolikus egyház a maga 67 milliós közönségével, 20 ezer egyházközségével, 8300 iskolájával, 231 egyetemével, 900 kórházával, valamint 1400 karitatív szervezetével az Egyesült Államok legnagyobb nem kormányzati szervezete, amelynek anyagi hatása nemcsak az Egyesült Államokban, hanem az egész amerikai kontinensen érvényesül. S amikor a Vatikán önálló és független véleményt mond a nőkérdésben az 1995-ös ENSZ-világkonferencián, akkor láthatóvá válik a kulturális hatás is. De hasonlóképpen mozog tőke és érték az iszlám vagy a protestáns közösségekben.
- 20 Egy adott ország tárgyalópartnerének nem egyszerűen angolul kell tudnia tárgyalni, előterjesztést írnia, hanem „valutaalapul”, „európaunióul”, „NATO-san”. Miként a középkorban nem latinul, hanem különböző szerzetesrendek, egyetemek latinján keresztül tárgyaltak, most úgy folyik a diskurzus egy amerikai-angol politikai, gazdasági, technikai stb. nyelven. De a szörszálhasogatása ellenére ridegen kivilágosítható latin, és a 18-19. századi logikai formákba kapaszkodó diplomáciai franciához képest, a laza amerikai-angol az értelmezések sokféleségével tűnik ki. S ez a nyelvi-képi diskurzus az anyanyelvet is gyúrja, alakítja – nagyvilágiasítja (mondializálja). Ezért a kelet-közép-európaiaknak hozzá kell szokniuk, hogy mind a természetben és a szolgáltatásban, mind a szabad idejükben a globális diskurzus résztvevői, hasznosítói vagy zavart és kiszolgáltatott elszenvedői.
- 21 Az uralkodó diskurzusok így nem baloldali-jobboldali, nemzeti-nemzetellen, hanem a globalizált értékrendbe illeszkedő (a Washington-konszenzust elfogadó) vagy elutasító politikai erők diskurzusának összütközése. Európában ez a transznacionális, IMF, OECD, NATO, pro-Maastricht gondolkodás („pensée unique”) áll szemben az anti-Maastricht nacionális, a transznacionális intézmények összefüggő feltételrendszerét

- elutasító diskurzusával. Ennek következtében baloldali kormányok és választók hangoztathatnak és képviselhetnek globális diskurzust annak ellenére, hogy hagyományos kultúrájuk, politikai gyökereik ellentétesek vele, s jobboldali politikai erők, választók antiglobális, anti-Maastricht beszédmódot, jelképrendszert.
- 22 A nemzeti vagy a kommunisztikus forradalmak, lázadások, ellenállások Kelet-Európában nem veszélyeztetik a globális teret uraló hatalmakat és rendszereket. Így például a nemzetközi pénzügyi intézmények által követett „washingtoni konszenzus” (a liberalizálás és stabilizálás valamennyi gazdaságra alkalmazható és alkalmazandó elvei) vitatható és megkérdőjelezhető ugyan, de a jelen feltételek között nem változtatható meg radikálisan se a fejlett világ politikusainak meggyőzése, se a szegény országok IMF-lázadásainak összehangolása, se valamilyen kelet-európai különutas fenyegetés révén. Az „antikolonialista” és „antiimperialista” harc a nemzeti szuverenitás megvédése érdekében eszméjét és eszközeit veszítette.
- 23 Az Egyesült Államokban a világméretű bérversenyre úgy reagáltak, hogy könnyörtelenül leszorították a képtelen munkaadó árát, ezzel megmentve a foglalkoztatást, de előidézve az új és tartós szegénységet. Európában a bérek leszorítását nem engedték az intézményes rendszerek, aminek következtében felbomlott a foglalkoztatás egyensúlya, s egyre kezelhetetlenebb munkanélküliség alakult ki. A Clinton-kísérlet arra irányult, hogy megállítsa a szegénység, az intézményes kizárás folyamatát, állami eszközökkel átrendezve az egészségügyi és a szociális ellátó rendszert. Nem sikerült. Az európai – maastrichti – várakozások pedig arra irányulnak, hogy a bérek és az állami költségek visszaszorításával tegyék lehetővé az európai versenyképesség javulását és a foglalkoztatást. A siker eddig elmaradt. Az amerikai legalsó tízed munkabére mindössze 38%-a az átlagbérenek, az európai viszont 68%-a. Viszont az Egyesült Államokban a hatvanas évek 4,5 százalékos munkanélküliségi rátája mindössze 6,5%-ra növekedett a kilencvenes évekre, az Európai Unió 12 országában 2,5%-ról 11%-ra. Alacsony az Európai Unió munkahelyteremtő képessége. 1980 és 1990 között az Egyesült Államok 18,6 millió munkahelyet teremtett, miközben a munkaképes korú népesség csak 13,8 millióval növekedett. Ezzel szemben Németország, Franciaország, Olaszország és Spanyolország csak 3,7 millió munkahelyet a 11,4 millió belépő munkaképes személynek. (Az ismert jelenséget jól foglalja össze a Philip Morris Institute 1994. júniusi kiadványa: *Jobs and Competitiveness: Confronting Europe's Dilemma.*)
- A szuverenitás szempontjából az a lényeges, hogy az egyes országokra nagy nyomás hárul egy globális és/vagy integrális illeszkedés érdekében, tehát a francia választó pontosan tudja, hogy a Juppé-terv nem egyszerűen a szuverén francia kormány tervezte a stabilizációra és a francia versenyképesség fokozására, hanem egyben az Európai Unió értékrendjének, gazdasági és politikai nyomásának következménye is. Ezért nemcsak a francia kormány és a francia szakszervezetek álltak egymással szemben a nagy sztrájkban 1995 novemberében–decemberében, hanem a szigorú Németország és a Maastricht-Európa hatalmas árnyéka is a sztrájkolókra vetült.
- 24 Jellemző, hogy a magyar kormányzatok kevésbé befolyásolhatók a külkereskedelmi kapcsolatok irányát ott, ahol a hagyományos történeti partnerek – Németország, Olaszország – befolyása a legerősebb. Viszont igen helyesen, mind az Antall, mind a Horn-kormány ügylet arra, hogy a tőkeberuházások szerkezetében egy viszonylagos kiegyenlítődés jöjjön létre az Egyesült Államok, Európa – ezen belül Németország, Hollandia, Ausztria, Olaszország, Franciaország – és Ázsia – Japán, Dél-Korea – között.
- 25 1989-ben a Németh-kormány abban reménykedett, hogy az IMF által javasolt megszorító politikát elkerülheti az Európai Közösség támogatásával. Bebizonyosodott, hogy Európa nem akar, nem tud ebben a kérdésben ellensúly lenni, így a kormány rákényszerült a megszorító lépések megtételére. 1994–95 fordulóján a Horn-kormány abban reménykedett, hogy a német támogatás révén ellensúlyozható az amerikai befolyás, s így megúszható a megszorítás. Csalódníuk kellett, a német politika teljes mértékig a megszorítás és a privatizáció gyorsítása mellett foglalt állást.
- 26 Az Egyesült Államok végül belekényszerült a délszláv konfliktusha, s elsősorban belpolitikai okokból 1996 végéig figyelmet is kell mutatnia. De ne feledjük, hogy a boszniai békecsinálás a latin-amerikai, közel-keleti, illetve délkelet-ázsiai konfliktusokhoz képest másodlagos. Tony Judt felhívja a figyelmet arra, hogy az új amerikai szerep a két világháború közötti békecsinálók konfliktusait alakíthatja ki az Egyesült Államok és Európa között. Tony Judt: *What Are American Interests?* (*The New York Review of Books*, 1995. Oct. 5. 37–38.)
- 27 A keserű történelmi emlékek közé tartozik a hasonló francia „békecsináló” beavatkozások sora 1919–21 között Közép-Európában, így a magyar békecsinálás 1919-ben. Természetesen a kisantant országok számára a francia jelenlét garancia volt egyrészt a függetlenségre és önállóságra, másrészt a Szovjet-Oroszország elleni fellépésre. A történelmi párhuzammal csak arra kívántam utalni, hogy a nagyhatalmi biztonsági rendszerek csak akkor tartósak, ha az átmeneti békecsinálásokat intézményes bekötések kísérik. Csak hogy Franciaország nem volt ahhoz kellően érdekelt és erős, hogy a biztonsági rendszert fenntartsa, a NATO pedig mai formájában intézményileg alkalmatlan a kis államok befogadására.
- A NATO kiterjesztéséről lásd: S. R. Sloan: *US perspectives on NATO's future* (*International Affairs*, 1995. 2.); J. Borawski: *Partnership for Peace and beyond* (*International Affairs*, 1995. 2.); S. Serfaty: *Half Before Europe, Half Past NATO* (*The Washington Quarterly*, 1995. 2.); R. Holbrook: *America, a European Power* (*Foreign Affairs*, March–April 1995); M. Mandelbaum: *Preserving the New Peace, The Case Against NATO Expansion* (*Foreign Affairs*, May–June 1995). Az egyes NATO-elemzések megkérdőjelezi, hogy az előrejelzők nem látták előre a daytoni megállapodást és az amerikai, NATO-beavatkozás következményeit a Balkánon. Fényes példája ennek Jonathan Clarke vezető cikke a *Foreign Affairs*-ben, ahol Clintont és az amerikai politikát „retorikus politizálással”, „rossz wilsonianizmussal” vádolja. J. Clarke: *Rhetoric Before Reality* (*Foreign Affairs*, September–October 1995). Minél tovább maradnak az amerikaiak és a NATO a térségben, annál inkább át kell gondolniuk, hogy mit kezdenek a NATO-val, illetve Kelet-Közép-Európával.
- 28 Az Economist egy kisebb tanulmányban felhívja a figyelmet arra, hogy az igazi változások most az Egyesült Államokban és Oroszországban várhatók, miközben húzódnak az elkerülhetetlen döntések az Európai Unióban és Kínában. Ebből következően az Economist az alábbi forgatókönyveket állítja fel: 1. Kína a Teng utáni korszakban ultranacionalista birodalmi útra tér, és kikezdi Oroszország „lágy altestét”, Szibériát. Oroszország ugyancsak a nacionalista birodalmi politikát választja, így könnyörtelen versengés és harc kezdődik a két ázsiai hatalom között. Ez jó Amerikának és Európának, mert a feszültségek tőlük távolabbra hárulnak, és Oroszország rászorul a Nyugat segítségére. 2. A júniusi orosz választások után, bárki győz is, Oroszország szembefordul a Nyugattal, és kiegyezik Kínával. A Kreml jövőendő ura vagy kommunista vagy nagy-orosz nacionalista lesz, aki saját háttérjének fogja kezelni a Független Államok Közösségét, meg fogja félemlíteni a balti államokat, Örményországot és Grúziát. Oroszország nyomást fog gyakorolni a kelet-európai országokra is úgy, hogy egy részük hozzá, más részük a Nyugathoz kerül. 3. Az Európai Unió képtelen lesz eldönteni, hogy milyen intézményrendszerben – konföderációban, föderációban vagy másként – működjön tovább. Ezért arról se tud majd határozni, hogy bővül-e az új kelet-európai demokráciákkal vagy sem (s ebben közrejátsszik, hogy nem tudnak megállapodni a bővülés költségeiről, illetve az agrár- és a regionális támogatási rendszerekről). Így a kelet-európai országoknak az Európai Unió nem tud majd semmiféle védelmet nyújtani az orosz nyomással szemben, ezért helyzetük attól függ majd, hogy milyen lesz az amerikai kül- és gazdaságpolitika viszonya hozzájuk az amerikai választások után. Lásd: *Why 1996 matters. The year the questions start being answered* (*Economist*, 1996. Jan. 27. 19–21.).
- 29 Németország nyugati felének „európaizálása” Franciaország által, és Franciaország gazdasági egyensúlyának megőrzése a nagyobb gazdasági erővel rendelkező Németország révén képzelte az európai politika tengelyét. A szkeptikusok szerint en-

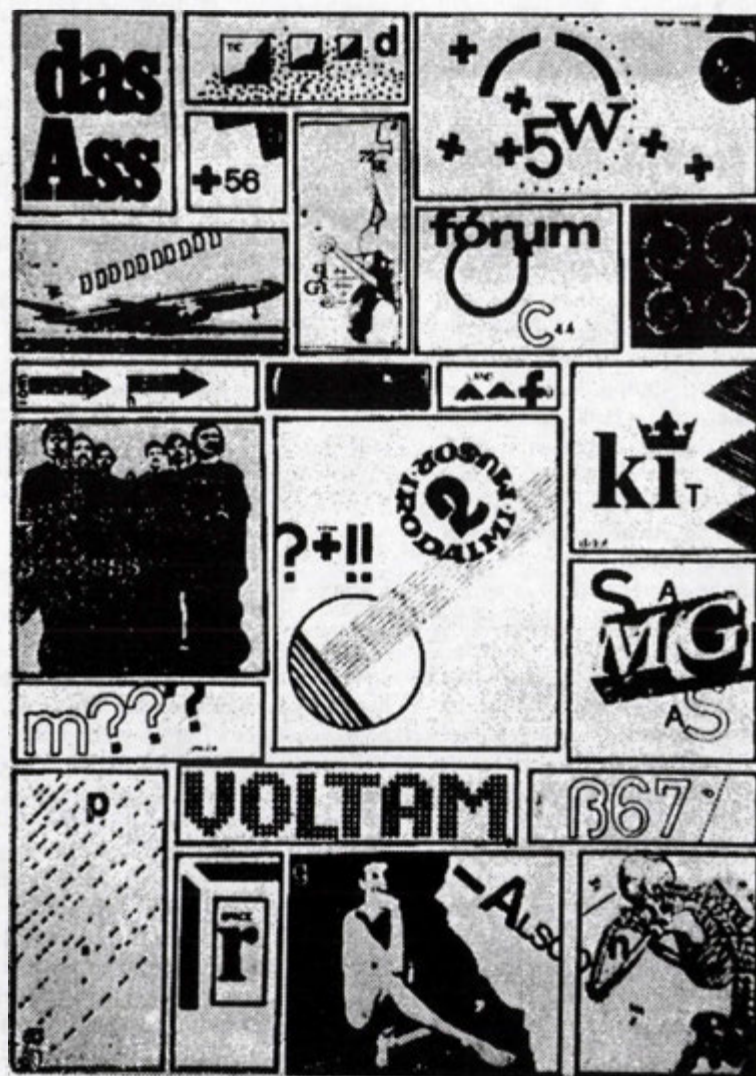
nek vége a kelet-európai változások, a német egység következtében. Tony Judt úgy véli, hogy ugyanaz történt, ami az osztrák-porosz szövetséggel, amelyen a Bécsi Kongresszus után a kontinentális Európa egyensúlya nyugodott – az 1848–49-es változásokkal összeomlott. Lásd: T. Judt: *Europa am Ende des Jahrhunderts* (Transit, 10. 27.).

- 30 Europe: L'Appel de Jacques Delors (*Le Nouvel Observateur*, 1996, février 1–7. 28.). Arra a kérdésre, hogy mi lesz, ha a németek nem értenek egyet, Delors így válaszol: „Talán nem önhittség azt állítanom, hogy igen népszerű vagyok Németországban. Először is, mert ott senki nem vonja kétségbe, hogy európai vagyok. Azután, mert kezdettől fogva támogattam a német egyesülést. De éppen ez a barátság késztet ma arra, hogy nyíltan, sőt brutális nyíltsággal beszéljek. Ezért mondom fennszóval német barátainak: »Ha egyedül akartok továbbra is próbálkozni, és ha elutasítjátok a partnereitekkel való együttműködést az európai makroökonomia-politikában, az azt jelenti, hogy nem tiszteltek ugyanennek a gazdasági és nemcsak pénzügyi uniónak a szellemét.«” Delors egyébként úgy véli, hogy ennek a „bizalmi paktumnak” előfeltétele, hogy Franciaországban végre leüljenek egymással tárgyalni egy konferencia keretében a gazdasági és társadalmi partnerek. E tárgyaláson beszélniük kellene nemcsak a bérekről, hanem a beruházásokról is, az aktív foglalkoztatáspolitikáról, a kutatási célokról. (Lásd ugyanott.)

- 31 Ralf Dahrendorf: A valutaunió nagy tévedés (a Spiegelben

megjelent interjút ismerteti Nemes János, *Magyar Hírlap*, 1996. január 19.).

- 32 A kormányközi konferencia előkészítéséről és a nemzeti álláspontokról jó összefoglalót ad Szűcs Tamás: 1996=1984? Bevezetés az 1996-os kormányközi konferencia előkészületeibe (*Európai Szemmel*, 1995. 3–4.). Lásd még francia szempontból: Jean-Claude Casanova: Pour la constitution de l'Europe (*Commentaire*, 1995, été). Brit nézőpontból: Kirsty Hughes: The 1996 Intergovernmental Conference and EU Enlargement (*International Affairs*, 1996. 1.).
- 33 Ellentétben Csehországgal, ahol a beáramló tőke betétekben és rövid távú papírokban áll, Magyarországon a tőke döntő többsége termelő vállalatokban és közüzemekben van lekötve, ahonnan a kijárás gyorsan semmiképpen nem hajtható végre, de még a lassú kivonulás, leépítés is igen költséges. Ezért a befektetők arra kényszerülnek, hogy a befektetési területet – Magyarországot vagy annak egyik másik régióját, városát – „civilizálják”, „nagyvilágiasítsák”, mert immár nem annyira Magyarországot, mint inkább saját üzemeiket, biztosítóikat, bankjaikat finanszírozzák, működtetik.
- 34 Erich Kästner: *Május 35* (Móra, Budapest, 1982. 28–29.). Helyesen fejtette meg Eldorado talányát Kende Péter, amikor arra figyelmeztetett, hogy német eredetiben Eldorado=Schlaraffenland, így ásitani és lefeküdni nem pesszimizmust és tehetlenséget, hanem az Alvóországnak megfelelő viselkedést jelenti.

Semleg I.

KÖZEL-NYUGATI LEVÉL

NICK ELSDORF

„Ausztriának a nép által megbízott kormánya és a kormány által megkínzott népe van. Ezenfelül Ausztria örök semlegességgel is bír. Az »örök« osztráknak azt jelenti: mindaddig, amíg ezt megengedik nekünk.”

PETER ORTHOFER

„Tegyük fel (...), hogy az osztrák semlegesség oly tökéletesen önkéntes, mint némelyek állítják. (...) Akkor is kérdéses, vajon meg lehet-e kérni egy nemzetet arra, hogy fizessen adót, szolgáljon a hadseregben, engedelmeskedjen a törvényeknek, tisztelje a nemzeti lobogót, melyek mind alig bizonyítanak és jelképeznek mást, mint amit nem szabad tennie. Egy közösség korlátai bajosan alkothatják annak lényegét, hacsak nem egy fegyházzal van szó.”

THOMAS O. SCHLESINGER

Akkoriban még nem Taszár volt Magyarország fővárosa. Akkoriban a békepartnerség már Révai József népies nyelvérzékén megbukott volna. Akkoriban még Ausztria után kullogtunk.

1955-öt írtunk. A dicsőséges Vörös Hadsereg szomorúan szedelőzködött Cislajtániában, s kénytelen volt velünk vigasztalódni. Ausztria októberben kikiáltotta semlegességét, ezzel pontosan egy izgalmas esztendővel előzött meg bennünket – majd ezután még vagy negyven unalmassal. Mivel már semleges volt, 1956 őszén legnagyobb sajnálatára nem állt módjában kitessekelni a szovjet látogatókat Magyarországról. Ha ugyanis egyszer semlegességet fogadtál, vigyázz, nyájas olvasó, többé már semleges szomszédodat sem óvhatod fegyverrel. Osztogathatsz neki pokrócot, ha fázik (kivált, ha helyetted is fázik), menedékhelyet, ha ajtódon kopogtat, de még egy csúzlit sem csúszthatsz a zsebébe. S a barátodhoz betolakodóknak is csak annyit mondhat: ejnye. Legföljebb azt, hogy bejnye.

Így hát a labanc gyorsan a hüvelyébe csúsztotta ki sem vont kardját, mi meg elnéztük, mint ünnepli magát ezért. Parlamentet és szanitéc, sőt becsületes alkusz – szerette mondogatni magáról. Mi egy árnyalatnyival keményebben fogalmaztunk: aki sz...ban van, tényleg jobb, ha nem ug...rál. Tudtuk, ő is kicsi, mi több, csonka, őt is felszabadították-lerohanták nemrégiben. Megbocsátottunk hát, és igyekeztünk hasonlítani a ravasz szomszédhoz, hogy kihozzuk kelet-nyugati határesetünkből a maximumot – a vasfüggöny innenső oldalán. A kádári cinizmus elhatalmasodásával egyre kevésbé kértük számon a kuruc virtust az osztrákokon. Ám ennek egyszer s mindenkorra vége.

A Szovjetunió kimúlt, a semlegesség mosolya Ausztria arcára fagyott, minket viszont tárt karokkal vár a Nyugat. Úgymond. Rohannak a polákok és csehákok, s nicsak, még a tót sem passzolná el a nátot. Az osztrákokat körbefogtuk. Alkalomadtán megtámadjuk őket. Ha megint összeszűrnek a levét az oroszokkal, bosszút állunk Világosért.

1955-ben öt éves ha voltam, de azt már tudtam, nem szép dolog, ha valaki – amikor két gyerek verekszik – ahe-

lyett, hogy a gyengébb pártját fogva odaütne, a békéről prédikál. A „semleges” szót mikor később megismertem, elhatároztam, nem kérek belőle, hisz’ az biztos valami férfiútlanságot takar. Nem kell nekem a semleg (ez gyermeki képzeletben a sikeres megfutamodásért átnyújtott serleggel mosódott össze), inkább leszek semlegtelen. Reálpolitikából felmentve – írták volna tanárain a bizonyítványomba, de ők inkább a pecsétes intő jogintézményét választották. Diplomáciai képességeim azóta sem fejlődtek (bár hadüzenetek átadására állítólag jó vagyok), pedig már kamaszkoromban rájöttem arra, hogy a konfliktusok többségében oly nagy a túlerő, hogy a macsó büszkeség biztos vereséget szül. A „balsors akit régen tép”-hez nem volt kedvem, maradt hát a „túljárunk Döbrögi eszén” gondolkodás enyhén viszolygó elfogadása. Tíz éve élek a császárvárosban. Az örök semlegességet a fülem hallatára dicsérik, és a szemem láttára temetik hívei. Várom, hogy csituljon a viszoly.

Csonka Ausztria – ország

Bella gerant alii, tu felix Austria nube... – az osztrákok 1945-ben igencsak várták már a szerencsésüket, hogy a huszadik század sorscapásait kiheverjék. Az első világháborús vereség és a Habsburg-birodalom összeomlása, az Első Köztársaság ausztrófasiszta elfajulása és a politikai osztály végzetes polarizálódása a harmincas években, az Anschluß, Ausztria Ostmarkká süllyedése, majd teljes feloldódása a Harmadik Birodalomban, végül egy újabb megsemmisítő vereség egy újabb világháborúban – mindez oda vezetett, hogy az ország kis híján eltűnt a térképről. 1945 után tíz éven át várt a sorára (maradnak-e a megszálló szövetséges hatalmak és a négy katonai övezet?; lesz-e német stílusú kettéosztás?; netán – akárcsak keleti szomszédait – őt is lenyeli majd a Szovjetunió?), míg állítólag visszaszerelte szuverenitását. Házasodnia ezennel nem kellett, egy válópert túlélnie annál inkább.

Szövetséges szülei ugyanis csúnyán összevesztek a hi-

degháború során, s hosszan keresték a megoldást a bonyolult ügyben, hogy miként ne legyen a másiké a gyermek, ha már az egyik nem birtokolhatja. Ausztriának persze 1918 óta volt ideje hozzá szokni a megaláztatásokhoz. Monarchiából köztársasággá zsugorodva sokáig állt népszövetségi gyámság alatt, és cseperedett jó darabig mostoha sorban a Kisantant, Olaszország és Németország között, hogy az *Anschluss* követően mindössze az legyen a tiszte, hogy a germán *Gauk* számát gyarapítsa. A furfangos Churchill egészen 1944-ig a bajorokkal akarta összeházasítani az osztrákokat egy délnémet vagy tágabb Duna-menti konföderációban. A szovjetek, akik folyvást az önálló Ausztria visszaállításáról szónokoltak, 1945-ben elfoglalták a fél országot, a keleti tartományokban gyökeret eresztettek, sőt 1950-ben még egy késői „népi demokratikus” fordulat kiérészkolására is volt merszük, ha erejük nem is. Dél-Tirolt Ausztria már korábban kénytelen volt átengedni az olaszoknak; a szlovén területi követeléseknek az első világháború után még sikerrel ellenállt, de a második követően Tito serege már Klagenfurtig hatolt, s ismét szóba került, hogy Burgenlandot esetleg fölosztják Jugoszlávia és Csehszlovákia között. Clemenceau kísértete járta be az Alpokat, aki még a Monarchia szétesésekor így jellemezte az országot: *Autriche – c’est le reste*.

Nyájas olvasó, üres óráidban vajh gondolkodtál-e azon, miért nem lehetett Ausztriával békeszerződést kötni 1945-ben, miért volt szükség ehelyett államszerződésre? Mert nemzetközi jogi szempontból szegény egyszerűen nem létezett. Saját önállóságukat eleinte leginkább az osztrákoknak állt érdekükben elvitatni, nehogy vesztesként és bűnösként, tehát jóvátételre köteleseként kerüljenek ki a világégből. Nem mi indítottuk a háborút, hogy is tehetünk volna ilyet, hiszen akkor még nem is léteztünk. 1938 márciusától mindenért a németek (a barbár poroszok) a felelősek; Ausztria nem, csak némely osztrákok követtek el háborús bűnöket – hirdették a bécsi kormányférfiak a háború után. Egyebek közt Karl Renner is, aki nemcsak a Második Köztársaság első elnöke, de korábban az Első Köztársaság első kancellárja is volt, virtigli szociáldemokrata, Kautsky-tanítvány, aki 1918-ban kikiáltotta Német-Ausztriát, majd 1938-ban „örömteli igent” mondott az *Anschluss*ra, hogy 1944-ben levelet írjon Sztálinnak, melyben Ausztria szocialista jövőjéről értekezett. Mindössze azt az apró hibát követte el, hogy a lelkes hangú üzenetben megemlítette: jól ismerte a generalisszimusz kedves kollégáját, Trockij Leót is.

Igen? Csak a németek a bűnösök? – örvendtek a szovjetek. Akkor a felszabadítókat illeti az Ausztriában működő német töke – mondták, s a szövetségesek buzgón bólogattak. Ezzel a Szovjetunió anyagiilag is súlyosan érdekeltté vált a katonai kivonulás elodázásában. A tetejébe a szovjetek, amikor csak módjukban állt, felmelegítették a „büntárs-Ausztria” vádját. A nagyhatalmak ugyanis – noha már 1943-ban Moszkvában közösen eldöntötték (feledve a bécsi *Heldenplatz*on Hitlerért őrgönggő tömegeket, a nagy osztrák tolongást az SS-ben és a Gestapóban, Kaltenbrunnert, Eichmann és túlbuzgó kartársait), hogy Ausztria a náciizmus első áldozata volt – mégsem fogalmaztak kristálytisztán. A Moszkvai Nyilatkozat, minden későbbi tárgyalás alapja, szovjet nyomásra tartalmaz egy rövidke

passzust az osztrákok társfelelősségéről. Ausztria így ártatlan áldozat bajosán lehetett, de függetlenségre érdemesített igen. Hogy kitől? Németországtól, akárhány legyen is belőle, feltétlenül. A németeket és az osztrákokat nem akarjuk megint közös országban látni – szögezték le a győztes hatalmak egybehangzóan. Minden ezután a geopolitika éppeni állásán múlt.

Ausztria sorsa ismét Németországgal kapcsolódott össze. Az osztrák rendezést célzó javaslatok úgy mérettek meg, vajon milyen precedenst teremtenének a német újraegyesítés/széttagolás szempontjából. Bécsnek mondták, hogy Berlin, majd Bonn is értsen belőle. Ez kivált a semlegesség dolgában volt így. Arról a semlegességről beszéltek, mely 1955-től Ausztria államfilozófiájává magasztosult. Kár, hogy nem a szíve mélyéről fakadt a gondolat. Kár, hogy a semlegességgel kellett fizetnie szuverenitásáért.

Örökké önkéntes

Mert a későbbi legendák szerint Ausztria ősidők óta vágyott magát semlegesíteni. Jóllehet ellene esküdött a világ (a hidegháború alighanem legfőbb bűne eszerint az, hogy akadályozta az osztrák rendezést), de az ország – hol okosan érvelve, hol fondorlattal – rávette megszállóit, lássák be: nekik is az lenne a legjobb, ha távoznának.

Tagadhatatlan, a semlegesség eszméje föl-fölbukkant a háború utáni osztrák politikai diskurzusban. Az *Anschluss* emléke a „jobb lett volna kimaradni az egészéből” és „a Nyugat nem sietett közbelépni” dunatíji bölcsességeit hívta elő a Második Köztársaság vezetőiből. Számos szociáldemokrata – a *Schutzbund* és a *Heimwehr* harmincas évekbeli csatározásain borongva – kezdetben egy új osztrák hadsereg gondolatától is idegenkedett. A Nyugathoz tartozni persze szeretett volna Ausztria apraja-nagyja (a nagyja mindenképp), a politikai elit azonban félt attól, hogy e kívánság harcos képviselőivel az ország kettéosztását kockáztatná. Az aggodalmak csak mélyültek a német szakadás láttán. Jobb lenne hát a Szovjetuniót mind barátiabb távolságban tudni; ez azonban sajnos csak a nyugati hatalmak egyidejű kivonulásával érhető el; ha viszont a Nyugat távozik, ki véd majd meg bennünket, ha a szovjetek csak úgy tréfából visszamasíroznak? Így az osztrák államférfiak kétszer is meggondolták, hogy a „semlegesség” szót kiejtsék-e a szájukon. Ámbátor a megszállók is haboztak, amikor épp nem rögönöztek.

A Szovjetunió eleinte attól tartott, hogy ha Ausztriát feladja, a szomszédos országok is vérszemet kapnak. (Instállok, minket nem lehetne semlegesíteni!?) Ráadásul csapatainak magyarországi és romániai jelenlétét akkoriban azzal is indokolta, hogy azok a Lajtán túl állomásozó sereg utánpótlási vonalait biztosítják. Az Egyesült Államok és baráti köre pedig attól félt, hogy Ausztria semlegesítésével megszakadhat az Olaszországtól Norvégiáig terjedő vadonatúj stratégiai ív, a későbbi NATO-láncolat. Nem szólva arról, hogy a németeket is lenyűgözheti a tömbön kívüliség varázsa.

A zónarendszer prolongálása ezért tűrhető kompromisszumnak tűnt, míg néhány mellékes körülmény (kom-

munista hatalomátvétel Kelet-Közép-Európában, az NSZK és az NDK megalakulása, a NATO létrejötte és az NSZK csatlakozása stb.) nem tisztázódik a térségben. Magyarul, míg be nem fejeződik Európa újrafelosztása. Ausztriának szerényen várakoznia kellett az első enyhülési hullámra Sztálin halála után. Őszinte pillanataiban be kellett vallania: szép sorjában kiporciózták a szuverenitását. A nyugatiak gyorsabban, a szovjetek lassabban adagolták a szabadságot.

A Szövetségesek Tanácsa, a legfőbb hadúr mind ritkábban avatkozott be a bécsi udvar ügyeibe. Nyugati tagjainak növekvő passzivitását leginkább az magyarázta, hogy Ausztria jó tanulónak bizonyult a kapitalizmus helyreállításában. Szemöldöküket ezért inkább csak akkor kellett összehúzniuk, amikor a negyedik tanár, a Szovjetunió akarta fegyelmezni a növendéket. A hidegháborúban azután a tanerők egyre inkább egymással voltak elfoglalva, a ravasz diák pedig halászhatótt a zavarosban. Arról, hogy bőséggel akadt regulák, álljon itt egy rövid felsorolás a „megszállás-iskola” házirendjéből. 1950-ben az osztrák kormány az alábbi házirend-módosításokat kérte a volt szövetségesektől: legyenek szívesek ne terheljék rá az országra saját megszállásának költségeit; adjanak vissza jó néhányat az elfoglalt házakból, lakásokból; szüntessék meg a katonai bíraskodást, ne tartóztassanak le osztrákokat, sőt hadd tartóztathassák le az osztrák rendőrök a megszálló katonákat, ha azok vétnek a helyi törvények ellen; Ausztria kaphassa vissza vízumkibocsátási jogát; ha már maradnak a zónák, hadd ellenőrizhessék azokat a helyi erők; a cenzúrának veszenek véget mind a hírszolgáltatásban, mind pedig a posta-forgalomban (a tankönyvekről nem is szólva), ne kobbazzanak el könyveket, ne tiltsanak be színházi előadásokat és ne szóljanak bele a rádióműsorokba; a szövetséges tisztek ne vadásszanak és halásszanak kényükre-kedvükre az országban, ne kelljen minden belföldi áruszállításhoz menetlevél, minden villanyoszlop föllállításához, minden mellékút karbantartásához előzetes katonai engedély; a köztársaság elnöke kaphassa vissza katonai kegyelmi jogát... és egyáltalán: ne legyenek az osztrák hatóságok kötelezve arra, hogy a megszállók minden kérdésére felvilágosítással szolgáljanak. A demokrácia ötödik évét írták ekkor.

Ausztria egyszerűen senkinek sem volt sürgős. Pedig 1949 tavaszán már mindenki azt hitte, tető kerül az államszerződés épületére. Titóval szakított Moszkva, így nem kellett tartani attól, hogy jugoszláv területi követelések torpedózzák majd meg az egyezményt. A szovjetek belementek abba, hogy Ausztria visszavásárolja tőlük a német javakat. (Mellesleg az osztrák vezetők azt is elfogadták volna, hogy a Vörös Hadsereg kivonása után egyfajta szovjet gazdasági enklávét működjék felségterületükön.) Közben azonban Truman meghirdette a „fékentarát”, Marshall meg bejelentett egy bizonyos tervet. Ausztria közölte: semmi sem idegen tőle, ami tervszerű. A szovjetek – mit ad isten – behunyták a szemüket. A keresztény- és szociáldemokraták közös erővel kiebrudalták a kommunistákat a bécsi kormányból, sőt a politikai rendőrségből. Ezt is eltűrték. A berlini blokádhoz hasonlóan ugyan 1948-ban két napig Bécsben is próbálkoztak, de végül lemondtak róla. Az osztrák kormány egyre nyíltabban játszott össze a Nyugattal.

Közben durrant a szovjet atombomba, Maoé lett Kína, két állammá rögzültek a német zónák, és kitört a trieszti válság. S jött a koreai háború is a szomorú tanulsággal: ahonnan kivonul a Nyugat, rögtön betödul a Kelet. Ausztria kezdett fölrétekelődni a katonai stratégiák szemében. Egy amerikai tábornok így fogalmazott: eddig húsz percig repültünk Münchenből Milánóba; ha kivonulunk, több mint két óráig tart majd ugyanez az út, mert Svájcot is meg kell majd kerülnünk Franciaország felől. A szovjet hadvezetés tudta, ha az amerikaiak lecövekelnek, azon ő is veszít. Igaz, a Vörös Hadsereg is megtelepedhet a Duna völgyében, de a hegyek, a rettegett Alpenfestung örökre az ellenségé lesz.

A szovjet fenyegetés igen közelinek tűnt ekkor. Ha az osztrák kommunisták 1950 őszi puccskísérlete idején bármelyik megszálló fél beavatkozik..., jobb nem is gondolni erre. (Pár hónapos cseccsemőként tanulhattam volna szüleimtől a *no pasaran* németül.) Az osztrák kormány hajthatatlan maradt, a szocdem szakszervezetek meg erősebbnek bizonyultak a kommunista aktivistáknál. Mondanom sem kell, Ausztria ilyen demokráciaképessége nem növelte a szovjetek bizalmát. Be kellett látniuk, ha szétszakítják az országot, nehéz lesz saját övezetüket pacifikálniuk. A nyugati hatalmak nem voltak ennyire derűlátók. Eldöntötték, addig nem távoznak, míg föl nem táplálják az országot, és a saját zónáikban életre nem segítenek valami hadseregféleséget. Komolyan készülődtek a kormány evakuálására és a harcra képes férfi lakosság Olaszországba menekítésére. (Csak pár hónapja fedezték fel azokat a fegyverraktárakat, melyeket még a nyugati szövetségesek létesítettek szerte az országban, amikor kivonultak, hátha még szüksége lesz rájuk a bennszülötteknek, ha visszajönnének a keleti misszionárusok.)

A szovjetek haragja nem maradt el: ismét sűrűbben kezdtek fasisztázni, ostromozva az osztrákok békülékeny bánásmódját – önmagukkal. A náci ügyében mellesleg mindenkinek akadhatott volna szégyenkeznivalója. Hisz a nyugati hatalmak, de a Szovjetunió sem, emeltek kifogást az ellen, hogy a Függetlenek Szövetsége (Haider Szabadságpártjának elődje) induljon az 1949-es választásokon, és nagynémet propagandával bővílje el a szavazati jogukat épp visszakapott náci érzelmű osztrákokat. A szociáldemokraták finoman támogatták is az új pártot abban a reményben, hogy az majd szavazatokat rabol el a kereszténydemokratáktól.

Midőn 1953 nyarán a keleti megszálló olvadozni kezdett, Ausztria jó érzékkel megpendítette, hogy a szovjet kivonulás után nem csatlakozna a NATO-hoz, hanem Svájjal együtt semleges zónát alkotna. Hoppá, kapták föl a fejüket Moszkvában, de hol vannak a garanciák? Ugyanezt kérdezték Washingtonban is, ám mindkét fél érezte, „van anyag” az ötletben. A nagy ismeretlen a semlegesség definíciója volt. Miként lehetne úgy meghatározni a fogalmat – faggatták mindhárman jogi tanácsadóikat –, hogy mindenki jól járjon, de igazán mi keressünk az üzletben? A fejtörés újabb két évet vett igénybe.

A Szovjetunió Ausztria semlegességét a kivonulás szükséges feltételének tartotta, egyszersmind azt is leszögezte, hogy a végső kiürítésre csak a német békeszerződés megkötése után kerülhet sor. A Nyugat kezdetben mindkét ja-

vaslatot elvetette (Ausztriának igazán csak a második fájt), majd hosszú töprengés után elfogadta az első, ha a másodikról lemondanak a szovjetek. Az amerikaiak egyébiránt nehezen békéltek meg a semlegesség ideájával, s lebeszéltek az osztrákokat arról, hogy játszadozzanak e gyűlékony szóval. Ne ígérjetez többet, mint hogy nem léptek katonai szövetségre senkivel, és nem kívántok idegen katonát látni felségterületeken, mert nincs kedvünk később folyton azon vitatkozni a szovjetekkel, hogy éppen mivel sértettük meg a semlegességeteket. Ragaszkodjatok ahhoz, hogy az államszerződés ne járjon az ország demilitarizálásával. Ha végképp nem lehet mást tenni, mint kimondani a semlegességet, ezt tegyék ti, mint már az államszerződéssel szuverén emelt állam. Garanciát nem adunk hozzá, csak határaitokat szavatoljuk, azok legalább definiálhatók.

A szovjetek még követeltek ezt-azt (például, hogy Ausztria ne lépjen be az ENSZ-be, és semmilyen nyugati koalícióhoz ne csatlakozzon), zsarolgattak egy csöppet a német tulajdon megváltási összegének kiszámolásakor, de látszott, az a legfontosabb a számukra, hogy a német rendezést az osztrákokhoz kössék. Újabb holtponthoz. Az osztrák akták a fiók mélyére kerültek, az amerikaiak a NATO-t erősítették Nyugat-Németországgal, a szovjetek meg a Varsói Szerződés gondolatát ízelgették. A mosolygúnét egészen addig tartott, míg Hruscsov meg nem buktatta Malenkovot, és Ausztria tudára nem adta: máttól minden másképp volt, hajlandóak vagyunk ismét társalogni az államszerződésről, s ígérjük, a „Németország” szó el nem hagyja majd a szánkat. Ekkor került sor a híres-nevezetes Moszkvai Utazásra (értse a bécsi politikusokat 1955 tavaszán odarendelték), mely az új osztrák állam alapítási mítoszának kulcsmotívuma lesz.

Hazahoztuk a szabadságot Moszkvából. Ha kellett, acélkeményen, ha kellett, nádszállként hajolva „kitárgyaltuk” az oroszokat az Alpok vidékéről. Amit a Nyugat képtelen volt elérni, mi kiharcoltuk (kifizettük) – veregették vállukat az osztrák államférfiak, Julius Raab, Leopold Figl, Adolf Schärf (ugye, nem emlékszel rájuk, nyájas olvasó?), köztük a külügyi államtitkár, Bruno Kreisky (aki miatt nem emlékszel rájuk). Valóban, a szovjetek már az ország ENSZ-tagsága elé sem görgették akadályokat. Az államszerződés aláírása előtt egy perccel pedig még arra is rábólintottak, hogy annak szövegéből kihagyják a náciizmussért viselt osztrák társfelelősség kitételét.

Hova ez a nagy sietség? – kezdtek gyanakodni a nyugatiak. Csak akkor enyhültek meg, amikor kitűnt, a Szovjetunió hátsó gondolatai (Hruscsov nyitó gesztusa a békés egymás mellett élésben, az NSZK megkísértése még az újrafelfegyverzés előtt, gyors pénzszerzés stb.) nem túl veszélyesek. A nyugati németek már a NATO-ban, Trieszt az olaszok kezén, a berlini felkelés óta málladozik a keleti blokk – lehet egy kicsit hátrahátrálni. Végülis, egy pufferállam Svájc és most már Jugoszlávia mellett minket is véd – gondolták. A Szovjetunió is megnyugszik talán, hogy a Varsói Szerződéssel végre legitimálhatja közép-európai jelenlétét. *Yalta forever.*

És a szovjetek – először a történet során – valóban lecsillapodtak. Pár hónap alatt kivonták csapataikat az országból, és módot adtak az osztrák kormánynak arra, hogy

úgy mond szabadsága teljes birtokában tegyen hitet a semlegesség mellett. Nem mindegy azonban, milyen semlegesség mellett. Fontos jelzőket kellett meghatározni, mert a nagyhatalmak mindössze azt rögzítették: Ausztria nem lép a jövőben katonai szövetségre senkivel; nem enged idegen támaszpontokat saját területére; és megvédi semlegességét. E pársoros alkotmánysszöveg osztrák értelmezése az „örök” (*immerwährend*), tehát nem pusztán „tartós” jelző mellett megerősíti, hogy ez a semlegesség a) önkéntes, vagyis nem merje senki azt gondolni, hogy Ausztriát neutralizálták; b) fegyveres (*bewaffnet*), még ha csak önvédelem céljából is, vagyis az országot nem demilitarizálták; c) nem ideológiai, hanem kifejezetten katonai értelmű, vagyis szabad Moszkvát egy picit kevésbé szeretni, mint Washington; végül d) a semlegesség békeidőben is aktív háborúelkerülő magatartást feltételez, vagyis – mindenkire tekintettel leszünk majd, de tessék minket békén hagyni.

Korlátozott szuverenitás

S az osztrák hinta leng tovább. Megnyugtató gesztusok és mindentudó magyarázkodás, időnként vigyázállásban: kéretik megengedni, hogy mi döntsük el, mi semleges és mi nem az. Ha az államszerződést követő négy évtized legfontosabb semlegességek kockázató eseményeit vesszük sorra, így fest a mérleg: Ausztriát felveszik az ENSZ-be, az EFTA-ba, az Európa Tanácsba, az ország megegyezik az EGK-val, majd nagy sokára, mikor azt már EU-nak hívják, bele is lép. Ezzel szemben a Szovjetunió csak a világot megrengető Dunai Egyezményhez való osztrák csatlakozással büszkélkedhet az ötvenes évek végén, továbbá két időtálló negatívummal: Ausztria európai és atlanti betagozódásának késleltetésével. Igaz, a keleti felszabadító jókora hasznót húzott az osztrák semlegességből (a diplomáciai közvetítéstől kezdve, a nemzetközi kémkedés eltűrésén és a stratégiai transzfertilalmak megszegésén át, egészen az '56-os és '68-as intervenció nyugodt lebonyolításáig), de például az el nem kötelezettek seregébe nem tudta besorozni az alpesieket. Ott Ausztria legfeljebb vendégeskedett, az anti-imperializmushoz nem fűllött a foga, no meg a harmadik világgal se szeretne volna, ha azonosítják.

Mindenkire barátságosan mosolygott, miközben tudta, nemcsak a szovjetek, de a Nyugat is árgus szemekkel figyeli. A Szovjetunió a lelke mélyén a NATO ausztriai terjeszkedésétől tartott és egyfolytában „hideg *Anschluss*”-szal vádolta az osztrák kormányokat; az amerikaiak pedig gyanakodtak, nem játssza-e stréberként túlságosan is jól el az ország az „aktív semleges” szerepét, már-már a békeharc határait súrolva. Kreisky talán túl gyakran ölegette Titót és Arafatot és csúfolta sznob középeurópeérként az amerikai bezkultúrát.

Mi volt az ára a szuverenitásnak a semlegesség vállalásán túl? Persze az örök semlegesség kimondatása sem válik dicsőségére egy szuverén államnak. No és az *Anschluss* tilalma? 1955-ben ez már aligha volt komolyan veendő, akárcsak annak a kizárása, hogy Ausztria Németországgal (melyikkel?) olyan megállapodásokra lépjen, melyek egy későbbi egyesülést segítenek elő. Elvileg minden közös piaci megállapodás ilyen volt. (Persze bizzar fordulata lett volna a történelemnek,

ha az NDK 1989-ben inkább Ausztriával szeretett volna összeforogni.) Talán az előírt náciátlantástól kellett volna búskomorságba esni? De hát az ötvenes évek közepére már jóvátehetően elmismásolták az igazságtételt, így senki sem várta, hogy a derék osztrákok belelendülnek a tisztogatásba. A zsidók kárpótlását az utolsó pillanatban sikerült kicsempészni az államszerződésből; jobb, ha nem lobbantuk lángra az antiszemitizmus parazsát – aggódtak szörnyen a bécsi politikusok. A Habsburg-detronizáció fenntartása pedig, melyet szintén megkívtak a nagyhatalmak, a Második Köztársaság legfőbb alkotmányos önérdeke volt mindig is. Hogy német állampolgárok nem lehettek ezen túl tagjai a még meg sem alakult osztrák hadseregeknek? Annál jobb. Hogy pontosan meghatározták, mely sarzi fölött nem vehettek föl volt náciakat a seregbe? (Nekem leginkább a fasiszta propagandafilmek forgatókönyvíróinak kitiltása tetszett.) Hogy az ország nem vásárolhatott német és japán (polgári!) repülőgépeket? Hogy ápolnia kellett a szövetségesek emlékműveit és temetőit? Ugyan kérem.

A német vagyon megváltása (bár a nyugatiak ettől nagyvonalúan eltekintettek) már kínosabb ügy volt. Igaz, minden szabad ország eladósodhat, nem biztos, hogy e tény lényegesen csorbítja szuverenitását. Mégis, nem a legkellemesebb kilátás, hogy a hitelező tankon érkezhessen behajtani a követelését. Tudniillik a büszkén hirdetett „fegyveres semlegesség” inkább a sötét utcán félelmében füttyörésző kislány esetére emlékeztetett. Ausztriának az államszerződésben ugyanis megtiltották, hogy nukleáris fegyvereket, nehézfegyvereket (pl. 30 km-nél távolabbra hordó ágyúkat) és bombázó repülőgépeket gyártsanak, illetve állítson hadba. Az, hogy nem tarthatott tengeralattjárókat – vélem – nem sértette nagyon az önérzetét. Ám kétái (még elhárító rakétái) sem lehettek – érdekes módon ehhez az angolok ragaszkodtak szomorú háborús emlékeik alapján. Még a tiltott fegyverek tervrajzait is kidobatták az osztrákokkal, sőt a volt szövetségesek fenntartották maguk számára a jogot, hogy bármely, a nagyvilágban a jövőben kifejlesztendő fegyver csatasorba állítását is megakadályozzák a Fertő és a Bodeni-tó között. Noha Ausztria már régóta semleges, még mindig nincs neutron-bombája például.

A labancból nem lesz kuc: a nagyhatalmak láthatóan nem ismerték a magyar aranyigazságot, s nem tévesztették szem elől az osztrák generálisokat. A megalakítandó hadsereg létszámát végül is hivatalosan nem maximálták, de láss csodát: az valahogy mind a mai napig nem akarja meghaladni az 50-60 ezer főt. Föld-levegő rakéták hiányában évtizedeken át tárványtva volt az osztrák égbolt (repülgettek is át rajta az államszerződés aláírói, pl. a szovjet gépek 1968-ban), töprengtek is az osztrák hadfiak hosszan, nem lenne-e jobb, ha néhány nagyobb települést védelem hiányában „nyílt várossá” nyilvánítanának.

Szó mi szó, 1955-ben tényleg sürgősen eltávoztak a külföldi katonák (a négy elefánt kiszállt a csónakból – kommentálták a helyiek), Ausztria határait azóta a nagyhatalmak papíron is garantálják, s talán az sem mellékes egy szuverén köztársaságban, hogy a kormány kizárólag a parlamentnek tartozik felelősséggel, nem pedig a Szövetségesek Tanácsának. Mégis tagadhatatlanul diktált volt

(és részint maradt is) ez a szuverenitás. Az hagyján, hogy katonai támadóerő nem szilárdíthatta. Szó sem lehetett mondjuk Dél-Tirol diadalmas visszafoglalásáról, ne adj’ isten egy soproni hadjáratról. Az Államszerződés ehelyett még azt is előírta, mely nemzetiségekkel kell Ausztriának saját határain belül békésen együtt élnie: vigyázzatok a szlovénekre és horvátokra – szólt a parancs, ránk persze megint senki sem gondolt. Így sajnos nincs jogalapom reklamálni, amikor Scheiss-Ausländer felkiáltással nyugtazza egy stüszikalapos öregúr, hogy véletlenül nekidőltem a villamoson.

A kerítésen ülvé

Ausztria évtizedeken át bizonyította a világnak, hogy a svájcinak indult, dogmatikusan következetes semlegesség-felfogást miként lehet úgy – alig észrevehetően – felpuhítani, hogy ne fékezze a formálódó osztrák modell szárnyalását. Nehogy bekövetkezzék a tragikomédia, és épp a szuverenitásért vállalt neutralitás gátolja a szuverenitás többi tartópillérének erősítését.

Svájcra bizony mind kevesebb szó esett. Az állítólagos példaképtől eltérően Ausztria azonnal (még 1955-ben) belépett az ENSZ-be, s kockáztatta, hogy a feje fölött hozott, s a tagállamokat kötelező határozatokat (pl. háborús embargó) kell majd végrehajtania. Semleges országként. Azóta is fűzi szorgosan a kommentárokat a világszervezet döntéseihez, hogy mely esetekben lenne kénytelen eltekinteni azok teljesítésétől. A hatvanas évek elejétől fogva minduntalan társulni szeretett volna a Közös Piacca, mely kapcsolatból szintén származhattak volna semlegességrontó, sőt kizáró következmények, ha mondjuk az egyik tagállam, melyhez Ausztria gazdaságilag szorosan kötődik, hadba lép. Nem szólva a politikai szolidaritás elvárásától. Mindenből a jót? Előnyöket hátrányok nélkül? Benn is vagyok, kinn is vagyok? Mint az egyik bécsi brit nagykövet megjegyezte, „a kerítés tetején csücsülni”, miközben mi elvégezzük a piszkos munkát? Érelődött a gyanú Nyugaton, nagyon kellett hát a hajlékony semlegesség-értelmezés, hogy eloszlassák az osztrák potyautasszereppel kapcsolatos kételyeket. Miként menthető morálisan az a politika, mely egyszerre enged VIT-et rendezni Bécsben és szudétanémet találkozót? Mely úgy kér részt a közös piaci kereskedelem gyümölcseiből, hogy közben szüntelen hangoztatja: a gazdasági hadviselés bizonyos intézkedéseiből – semleges vagyok, nem tudjátok? – kéretik őt kifejezteni. Mely, mikor az EKG-ba nem akarják beengedni, jelzi: őt régóta csalogatják a KGST-be. Mely tessék-lássék fegyverkezik, de közben elvárja, hogy megvédjék.

Mit lehetett minde erre mondani? Lehetett volna sértetten utalni a történet elejére, kérdezve: hát nem ti akartátok, hogy így legyen? Lehetett volna visszavágni azoknak az előnyöknek a felemlegetésével, melyeket a Nyugat élvezett az osztrák *Ostpolitik* révén (például, hogy ne kelljen veszíteni a vámon). Esetleg „próbálnátok ti a vasfüggöny árnyékában létezni!” felkiáltással zengeni a kényszerű realpolitika himnuszát. Lehetnének mi, egy kis, megnyomorított nemzet fiai mások, mint egy csöppet élelmese? Nem állítanám, hogy az osztrák

rák politika kihagyta volna ezeket az ellenérvicceket, ám jóval fontosabbnak tartotta, hogy a semlegesség fogalmát ne engedje „szükséges rosszként” elraktározni. Gondosan ápolva állampolgárai azonosságtudatát, Ausztria magyarázni kezdte, miért is oly nagyszerű semlegesnek lenni. Hisz’ a morális deficitet el kellett tüntetni, annál is inkább, mivel a parlament semlegességi döntését annak idején nem hitelesítette népszavazás.

A felstilizálás már a kihirdetés pillanatában kezdetét veszi. A semlegesség eszméjének terjesztésével Ausztria úgymond szilárdítja a békét, hozzájárul a majdani leszereléshez. Segít elismogatni a nemzetközi konfliktusokat, befogadja a menekülteket (jobb lett volna a magyaroknak vagy a cseheknek, ha mi is provokáljuk a szovjeteket?), jószolgálatra mindig kapható. Siet Ciprusra (ahol – szállj magadba, Nyugat! – két NATO-tagállam között közvetít), Egyiptomba, ahová csak hívják, békefenntartani. Becsületes alkusz – szereti magáról mondogatni. Ez azonban mindössze a közfogyasztásra szánt része a semlegességi doktrínának. A magasabb régiókban, jelesül a nemzetközi jog terén, Ausztria arra játszott, hogy a fogalmat mind tágabban értelmezve szabadon mozoghasson az így előálló terjedelmes szürke zónában. Politikusai ezért ilyenformán gondolkodtak: beszéljünk minél gyakrabban a semlegesség minél több eleméről, de tartsuk kezünkben a definíciós lehetőségeket. Elvégre szuverének lennénk, vagy nem?

Ha már semlegesség, akkor legyen nagyon-semlegesség, mit kockáztatunk vele? Hogy a szovjetek majd azt is kikérik maguknak, ha egy osztrák katonatiszt amerikai rajzfilmet néz este a televízióban? Ennél többet nyerünk azzal, hogy minden közeledési szándékukat elutasíthatjuk, mondván: rendkívül sajnáljuk, de „tiltja a vallásunk”. A Nyugattal meg majd csak megleszünk valahogy, már annyi mindent elnéztek nekünk. Nos, ezen a ponton egy csöppet elszámították magukat. Több mint harminc esztendőbe tellett, és nem csupán a Szovjetunió makacs ellenkezése miatt, amíg megalázó elutasítások után végül bebocsátást nyertek az EU szentélyébe.

Pedig egyfolytában szerencsájuk volt. Ha a szovjet intervenciókat leszámítjuk, a kilencvenes évekig nem pusztított háború a közelükben. A Biztonsági Tanácsban a két tömb blokkolta egymást, így egészen az Öböl-háborúig nem hárltak Ausztriára semlegességsértő kötelezettségek az ENSZ-ben. Dél-Tirolban nem tört ki polgárháború, bár erre ő is ügyelt. Az is neki kedvezett, hogy az 1907-es Hágai Szerződésben rögzített hagyományos útmutatások arról, mit tehet egy semleges ország és mit nem, időközben alaposan megkoptak (rakéta átrepülhet-e a semleges légtérre?; hol kezdődik és hol ér véget a gazdasági, pszichológiai, információs hadviselés?; mi történik, ha hadüzenet nélkül folyik egy háború?; sérti-e a semlegességet a műholdas kémkedés?, stb). Lehetett hát megint a zavarosban halászatni.

Ide-oda szavazgatni az ENSZ-ben, sőt a Biztonsági Tanácsban (Rodézia, Dél-Afrika, Ciprus, Közel-Kelet), s ezzel lazítani a pártatlanság előírásán. Kérem, mi csak a „kollektíven semleges” ENSZ határozatait képviseljük. Lehetett azt mondani, hogy Dél-Tirolban nincs háború, tehát ha a terroristák Ausztriában készülődnek, az még semmi jónak nem elrontója. Meg lehetett esküdni arra, hogy az osztrákok által a keleti blokkban eladott technológiák nem katonai természetűek. És azt is lehetett állítani, hogy a fegyverexport, ha nem háborúba keveredett országokba irányul, derék dolog. Csak arra kellett vigyázni, hogy a diplomáciai bűvészműtatványok közben ne kapjon vérsze-

met a bécsi ellenzék vagy a kritikai értelmiség, és ne üssön meg udvariatlan hangot egyik katonai blokkal szemben sem. Bár a semlegesség kihirdetésekor elhangzott, hogy az semmire sem kötelezi az állampolgárt, az önmérséklet az íratlan illemszabályok listáján az első helyen szerepelt Ausztriában. 1968-ban az állami (azóta sincs magán-) tévé főintendánsa így intette kollégáit a cseh bevonulás idején: „Tekintettel az általunk élvezett korlátlan sajtószabadságra, a legnagyobb önfegyelmet kell tanúsítanunk. A szabad és semleges Ausztria hangjaként nem folytathatunk spekulatív zsurnalizmust....A legnagyobb éberséget különösen az élő közvetítéseknek!...Inkább technikai blamázt kockáztatni egy adásszünettel, mint jóvátehetetlen politikai hibákat elkövetni!” Vagyis: bízzatok ránk, mi ezt jobban tudjuk, apránként és halkán bújunk ki a semlegeségi csapdából, és tágtjuk szuverenitásunk határait. Nézték el nekünk, hogy eközben folyton a semlegességre továbbfejlesztéséről értekezünk. Lassú (sokáig önkéntelen) búcsú ez egy államfilozófiától, kádári kacsintással. Magyarul a semlegesség reformja reformjának mondanánk.

A marcona potyautas

A nagyhatalmak kegyéből visszakapott szuverenitás és az Ausztriára rábeszélte semlegességi indulásnak nem volt túl sok. Ám az államszerződés a vártnál jóval tágabb mozgásteret rejtett. Kisvártatva kiderült, az ország nyugati berendezkedését a Kelet nem akadályozza. Keleti flórtjeit meg a Nyugat tűri. A két blokk között sűrűve-forogva, a közvetítő szerepben apróbb-nagyobb szolgálatokkal magát nélkülözhetetlenné téve, no meg Kelet-Európáról speciális szak tudást szerezve és ott sűrű kapcsolathálót szöve emelkedett Ausztria a világpolitika magasságaiba. Ha a Kelet túl közel hatolt hozzá (1956, 1968), a Nyugat védte. Amennyiben a Nyugat kívánta befolyásolni (EGK), úgy mindig érvelhetett azzal: ezt kérem a szovjetek nem néznék jó szemmel. Amikor saját hídvérő szerepéről beszélt, voltaképpen e beékelődést énekelte meg. Hasonló stratégiát követett Ausztria később Észak és Dél párbeszédében is, szorgalmasan gyűjtögetve a jópontokat mind a négy égtájon.

Miközben politikailag őrizte, gazdaságilag egyre szilárdította szuverenitását. Vitathatatlan belföldi üzleti teljesítményeit a mindenkivel jószomszéd Ausztria a kelet-nyugati (majd az észak-déli) gazdasági közlekedés *Mitfahrer*-jeként, nemegyszer potyautasaként szerzett előnyökkel egészítette ki. Technológiatranszfer és nyersanyag-kereskedelem, bér munka/reexport és tranzitforgalom, pénzügyi szolgáltatások, tőke kivitel és turizmus: a közvetítő, illetve közvetlen haszonélvező nyereségét minimális politikai költségek árán és eleve veszteséges gazdasági ellenszolgáltatások kényszervállalása nélkül kasszírozhatta be. Se a Közös Piac, se a KGST nem korlátozta igazán. Élősködött – mondhatná valaki valamely piedesztálról leszállva. Okos üzletemberként viselkedett – miért ne maradnánk ennyiben?

Vajon katonai szempontból szuverénnek volt-e tekinthető a semleges Ausztria? Abban az értelemben, hogy fegyverkezését írott és íratlan szabályok tömkelege korlátozta, semmiképp sem. Az sem töltötte el túlzott magabiztossággal, hogy talán néhány napig

álta volna a sarat, ha a Varsói Szerződés tankjai egyszer csak tényleg megindulnak. Lyukacsos égboltjáról már szoltam. Szuverenitása lényegében három, mások által kimondott „nem”-ből fakadt: abból, hogy nem állomásoztak idegen csapatok a felségterületén, hogy állítólag nem irányoztak szovjet rakétákat nagyvárosaira, és hogy a NATO nem rejtette véka alá, megóvja a semleges jó barátot, ha azt keletről támadás érné.

Az osztrákok azért hozták létre néhány marcona „igent” ezekhez a „nem”-ekhez. Közölték, a semlegességi nyilatkozat szellemében nekik kötelességük a fegyverkezés. Nem győzték kimutatni, Ausztria hadiköltekezése mennyire elmarad például Magyarország vagy Csehszlovákia fegyverkezési kiadásaitól. 1975-ben katonai doktrínát is szültek, semleges országhoz méltóan körkörös védelemmel. A stratégiai térképeken az ellenség megtévesztésére a NATO lehetséges áthaladási útvonalait is veszélyforrásként tüntették fel. Láthatóan bennünk sem bíztak. Vagy tényleg nem tudták, hogy a Magyar Néphadsereg, sőt az egész Észak-Varsói Szerződés kész azonnal átlépni a határt, ha úgy érzi, segítenie kell megvédeni az osztrák semlegességet?

Pedig ha Ausztria igazán szuverénnek óhajtotta magát érezni, keletre kellett tekintenie. A kommunista államokkal kellett összehasonlítani magát, ezen a térfélen kellett eljátszania a regionális kis-nagyhatalmat, mind mitikusabbá emelve a közép-európai összetartozást, s innen gyűjtenie alkuerőt a Nyugattal folyó tárgyalásaihoz. Egy idő után már nemcsak a kommunista vezetők kilincseltek Bécsben, ha bebocsáttatást reméltek a távolabbi Nyugaton. Ausztria nemsokára a Keletnek is ajtónállója lett. Mint Svájcra a második világháborúban, úgy volt szüksége rá a szemben álló feleknek. Mindez elképzelhetetlen lett volna Kreisky nélkül, aki egyfelől alkalmas volt arra, hogy a Brandt–Palme tengelyhez csatlakozva levesse a provinciális osztrák politikai imázsát, szociáldemokrata (egyben európai) legitimációt kölcsönözzön az osztrák modellnek, és a konvergencia hírnökeként résznyire nyissa a vasfüggönyt, mely a legvidámabb baraktól választotta el hazáját.

A jelenből visszanezve bizony már alig látható, mily kockázatos játékba fogtak a bécsi politikusok a háborút követően, amikor mindent arra tettek föl, hogy kimennek a megszállás zónarendszeréből és a „német sorsközösségből”. A szovjetek 1955 után is Bécs száz kilomé-

teres körzetében maradtak, s hogy a kominista terjeszkedés nyugat felé befejeződött, ezt 1955-ben bajosan lehetett tudni. Bármikor kirobbanhatott volna a harmadik világháború, s akkor Ausztria ott áll a bombaesőben az államszerződés bekormozódott lapjait lobogtatva. A nyugati hatalmak legközelebb Bajorországból indulhattak volna segíteni az „ideológiai rokonon”. Ausztria az 1953 utáni párbeszéd folytatódására játszott, s reménykedett az önbejelítő jóslat erejében. A nagyhatalmak dialógusa azonban könnyen végződhetett volna azzal, hogy a tolmács két szék közt a pad alá esik. Amikor az osztrákok hosszú távon az enyhülésre fogadtak, egyszersmind azt is feltételezték, hogy a németek nem viszik majd túlzásba azt, és a két német állam konfliktusa alig csitul a jövőben. Érdekes hát menekülni a germán múltból, s végre felépíteni a nem-német osztrák nemzetet.

Az osztrák geostratégia hosszú évtizedeken át jól szolgált. A blokkok rögzültek, s a vasfüggöny mindössze nyugat-kelet irányban volt átjárható. Kelet felől se katonai támadástól, se üzleti versenytársától, se a gazdasági menekültek vagy a bűnözők tömegeitől nem kellett tartani. Ausztria ezért komoly hálával tartozhat a béketábornak. Az ugyanis csupa önértékteljesítő szerepet osztott rá akkor is, ha nagynéha lyukak támadtak a függönyön: a menedékadóé, a tanítóé, a befogadóé. A gazdag nagybácsi és a nyugatosító jól ismert szerepeire ne is vesztegessük most a szót. Könnyű persze úgy magabiztos nemzetté válni, ha minden nekünk dolgozik – mondhatnánk lemondóan. Könnyű úgy szuverénnek lenni, ha azt igazán senki sem veszélyezteti. Könnyű a világháború utáni helyreállítási csodák korában osztrák csodát csinálni, a jóléti állam nyugati sikertörténete fejezeteként osztrák modellt fabrikálni. Mi történik azonban, ha megfordul a széljárás, ráadásul máról holnapra, méghozzá akkor, amikor a csoda már a hétköznapiokba szürkült? Mi a teendő a várt enyhülésből kerekedett nagy kelet-európai földindulásban, ha időközben elvesztettük önbizalmunk egy részét? Mit tegyünk osztrákságunkkal, ha megint van németység? Mi van, ha már nincs kivel szemben semlegesnek lenni?

Ha van türelmed várni, nyájas olvasó, egy hónap múlva talán megtudod.

Bécs, 1996 szeptember

Gergely Ágnes Útvesztőben

A MÁGUS VÁLASZOL

Az a sötét közelség.
Mint ha a handzsár lezuhan.
Biccen az emeleti függöny.
Senki sem áll a kapuban.

Félálom ül a városon.
Mi történt, nem jelzi a térkép.
Egy tévedés holdudvara.
az a közelítő sötétség.

A PILÓTA KÉRDEZ

A félhold, szarvval fölfelé,
lezár egy homokdombot.
Estére már rian a jég,
üres a téli rakpart.

Meddig, hová még, Istenem!
Gépem Elődbe vésem.
Átérhetek-e szabadon
azon a tévedésen?

ÚTVESZTŐBEN: TIZENHÉT HAIKU

Rések a padlón.
Bokádnál recseg a jég.
Megfagyott tücskök.

Palló, függőhíd.
Hosszát már nem nyújtja kéz.
Rézsút madárraj.

Sötét cikázás.
Tölgyes vége füstölög.
Avarba hullnak.

Kút fölött fémpénz.
Kötéltáncos lehajol.
Ezüst sikoltás.

Ne érints semmit.
Fény nélkül kibomlani
növény tanult csak.

Küszöb küszöbre.
Beljebb senki nem jutott.
Még a remény sem.

Belekből jóslás.
„Absolvo te.” Gesztusok.
Kánaán arca.

Két ló lecsuklik.
Zöld istálló melege.
Zab kiskanállal.

Falak falakra.
Bazaltlépcső, piramis.
Sírrelés, átok.

Belekből jóslás.
„Absolvo te.” Gesztusok.
Kánaán arca.

Ne érints semmit.
Fény nélkül kibomlani
növény tanult csak.

Kút fölött fémpénz.
Kötéltáncos lehajol.
Ezüst sikoltás.

Palló, függőhíd.
Hosszát már nem nyújtja kéz.
Rézsút madárraj.

Rések a padlón.
Bokádnál recseg a jég.
Mégfagyott tücskök.

Két ló lecsuklik.
Zöld istálló melege.
Zab kiskanállal.

Sötét cikázás.
Tölgyes vége füstölög.
Avarba hullnak.

Küszöb küszöbre.
Beljebb senki nem jutott.
Még a remény sem.

A PILÓTA HAZAÉR

Nem hívtak meg a karneválra
az árny nem él csak téli gally
ha van szívednek hangszála
nem fáj a karneváli lárma
és vár egy biztos kapualj

TÖREDÉK

És akkoron a Hold elkékölt
szikrát izzadt a Nap
jég állt a vízbe mígnem végül
tökéletes lett a sivatag

Hamvai Kornél

Utolsó ítélet

Azon a napon Vogel galambok kurrogására ébredt, mint már annyiszor, hiába ragasztgatta ki a piros szalagokat, mégis jöttek; a galériáról félálomban párnákkal dobálta az erkélyajtót, hogy a zajtól megijedjenek, begyakorlott mozdulat volt, talált kétszer, a galambok felrebbentek, Vogel tovább akart aludni, de nem tudott, mert nem maradt párna a galérián. Most akkor le kellene menni, visszahozni a párnát, de az meg túl körülményes, meredek a galériára vezető létra, vége, nincs tovább, új nap.

Lemászott, kinyitotta az erkélyajtót, felvett egy cigarettát a párkányról, rágyújtott, várta, hogy megjelenjen a macska a szemben lévő ház második emeletén, szokták nézni egymást, Vogel és a macska, hosszsan; baloldalt a kopott fűvű játszótér, mögötte a Ganz-gyár IX. kapuja a Kisrókus utca felől, napfényes márciusi reggel, ma is mi lesz, mondta magában Vogel, nem lesz semmi.

Eloltotta a cigarettát, bekapcsolta a tévét a reggelihez, de nem volt adás, kapcsolgatott, állítgatta az antennát, biztosan szerelik; lassan, kínlódva felöltözött, hogy lemenjen vásárolni, amennyire futja még, a regényfordítással másfél hét múlva készül el, aztán várhatja, hogy kifizessék, beletelik rendesen két hónap, ki kéne találni valami mást, fel kéne hívni délután a volt feleségét, és bögni a telefonba.

Vogel bezárta az ajtót, alul kétszer, felül háromszor ellenkező irányba, megindult lefelé a lépcsőn, el a szegény kövér öregasszony ajtaja előtt, aki eszelősen motyorászva szokta hívogatni a lépcsőházból, hogy egye meg az ebédjét, de Vogelnek a hideg futkározott a hátán, ha csak elképzelte, hogy belép a rothadásnak ebbe az odvába, és nem ment soha; a kapuban Mihalikba ütközött, aki gyászos ábrázattal nyomta el cigarettáját a falon, jó napot, Mihalik, mondta neki, jó napot, Vogel, mondta Mihalik.

Felsétált a Baka utcai lépcsőn, le a Keleti Károly utcán, sárga szatyorral a kezében, a körúti diszkont felé, ahol tömeg lesz, a tejespultnál ideges lökdösődés, a pénztár előtt valaki bevásárlókosárral fogja taszigálni a combját, aztán cipekedhet vissza, valahogy nem jó ez így.

Aztán a diszkont előtt sor állt, a Szász Károly utcáról ki a körútra, de mikor ezek elvileg hétkor nyitnak, vagy mi van, mondta Vogel egy bajszos embernek, aki megrántotta a vállát. Birkák, gondolta Vogel, átment a túloldalra a másik diszkonthoz, zárva.

Beállt a sorba, illet még életemben nem láttam, hát mikor vagyunk, a huszadik század végén, és arra kell várni, hogy egy szar közért kinyisson; vagy talán valami nagyobb gáz van, általános sztrájk, a szállítmány nem érkezett meg. Elbámészkodott, nézte az autókat, megakadt a szeme egy miniszoknyás lányon, hosszú, szőke haja volt, valahol errefelé lakhat, mert többször látta már, Noéminek hívják, az a neve, Noémi; Vogel megigazította homlokában a haját, kihúzta magát egy kicsit, a lapockákat össze, de mégse baj, hogy nem néz erre, szemüveg van rajtam, borostás vagyok és sápadt, pedig ha ő lenne a szerelmem, az jó lenne nagyon. Kérdeznék, hogy hívják a nőmet, mondanám, Noémi. És hogy néz ki? Nagyon szép. És a haja? Szőke. Az jó lenne.

Követte a tekintetével, Noémi a drogériához ment, beállt a sorba.

Vogel megkérdezte az előtte állót, hány óra van. Negyed kilenc. Aztán csak állt, gyűrögette a szatyrot. Néhányan beszélgettek, megpróbált odafigyelni, nem értette. Benyúlt a zsebébe, rajta tartotta a kezét a pénzén.

Pár perc múlva megjelent egy szürke zubbonyos férfi, és kérte, hogy ne itt álljanak sorba, hanem a Mechwart ligetben, a városházánál. A sor engedelmesen megfordult, az emberek szétváltak, hogy átvágjanak a körúton. Nem működött a lámpa.

Ne haragudjon, mi az, hogy a városházánál, ezt maga érti? Vogel megfogta egy idősebb férfi karját. Most akkor ez ki se nyit? Mi folyik itt egyáltalán?

Végítélet, mondta az ember. Halványan elmosolyodott.

Hő, mondta Vogel.

Végítélet.

Állt még egy darabig a sarkon, mígnem azon kapta magát, hogy egyedül van; a többiek mind átmentek a városházához. A túloldalra pillantott, a drogéria előtt is feloszlott a sor.

Vogel arra gondolt, hogy a kíváncsiság talán Noémit is a városháza felé vezette, és hogy talán mellé sodródhatna; vagy megnézhetné, hogy mégis mit csinálnak ott. De rájött, hogy nem érdekli, átment a zebrán, és nekivágott visszafelé a Keleti Károly utcának. Most dolgozni fog, talán fagyasztott kukorica maradt még a hűtőben, a többiért lejön néhány óra múlva. Az étterem terasza előtti elágazásnál azonban egy másik szürke zubbonyos férfi állta útját, és udvariasan megkérte, hogy fáradjon a városházához.

De mi van ott?

Utolsó ítélet.

Vogel érezte, hogy nagyon hülyén néz, zavartan köhintett; egyszerre úgy tűnt, mintha álmodna, mint ha mégiscsak visszavitte volna a párnát a galériára, és elaludt volna újra. A közértbe ugrottam le, magyarázta, de nem volt nyitva.

Kérem.

A zubbony szivarzsebében valami sárga jelvényt látott, kusza, felismerhetetlen vonalakkal, elkapta a tekintetét. A férfi biztatóan mosolygott. A virágosbódénál be tud fordulni a parkba, aztán a kavicsos úton, a szökőkút mellett. Nem fogja eltéveszteni.

Nagyon jól tudom, hol a városháza, fortyant fel Vogel, de ez egy lehetetlen helyzet, hogy maga nem mondja meg, mi történik, és egyáltalán, hogy így terelgetik az embert, ez rettenetesen kínos nekem.

Utolsó ítélet, mondta a szürke zubbonyos még egyszer.

Vogel szóttanul nézte a férfit néhány másodpercig, aztán sarkon fordult, és elindult a Mechwart liget felé. Amikor a virágárustól visszapillantott, látta, hogy a szürke zubbonyos egy idős asszonnyal beszélget, és a városháza irányába mutogat. Talán valami búcsút rendeznek, gondolta, kerületi fesztivált, de azért ez morbid.

A parkban egyre sűrűsödött a tömeg, hosszú sorokban álltak, mindegyik sor felvezetett a városháza széles lépcsőjén. Nem tudta, előre menjen, megpróbálja kilesni, hogy végül is mi folyik itt, vagy beálljon valahová a végére, hiszen órákba is telhet, mire odaér. Irtózatos volt a látvány, ahogy a halkan zsongó sorok lassan vonultak előre. Senki nem kényszerítette őket, senki nem akart kilépni, szürke zubbonyosnak nyomát sem látta.

A kurva életbe, mondta Vogel, ez igaz.

Harminchat éves volt, reggeliért indult a diszkontba a szekrényajtóról leemelt világoszöld ingben és kikopott ballagási pantallóban, ötszázvalahány forinttal a zsebében, amikor felviradt az ítélet napja váratlanul, és még egy cigaretta sincs nála, hogy elszívhasa erre a megrázkódtatásra, és szégyenszemre cigarettát kell koldulnia valakitől, mielőtt mindennek mindörökre vége lesz. Megszólított egy dohányzó férfit, kért egy szálat, rágyújtott, érdeklődött közben, hogy egész pontosan mit művelnek ott elöl, a férfi pedig azt válaszolta, hogy feltehetőleg könyvek vannak szürke zubbonyos férfiak ölében, akik az eléjük lépő nevét onnan kiolvassák, azután megmondják neki, hogy hová szólítja őket az isteni rendelés: mennyország, tisztítótűz vagy pokol, ennyit mondanak, semmi többet, és hát akit felolvastak, az oda megy, ahová kell neki.

De mi van, ha én most mégis inkább hazamegyek, kérdezte Vogel, ha én ezt nem hiszem el, és hazamegyek dolgozni, mire a férfi megrántotta a vállát, maga tudja. Vogel leverte a hamut, rugdosta a földet a cipője orrával, és hol a fehér ló, azt kérdezte hirtelen, és hol vannak a trombitáló angyalok meg a menyeyei seregek meg a fehér felhő, és hol a fenevad bélyege a gonoszokon? Talán Jeruzsálemben, azt mondta a

férfi, ott biztosan nagyobb a csinnadratta, de nekünk lakókörzetileg ide kell állni. Vogel gyanakodva méregette, maga semmi furcsát nem talál ebben, kérdezte, hogy derült égből egyszer csak lecsap a végítélet, és mi itt a könyves emberek elé járulunk alázatosan, és elhiszük a legnagyobb képtelenséget, ami valaha előfordult ezen a világon? Nézzen körül, felelte a férfi, lát valakit visszajönni?

Vogel körülnézett, nem látott. A tömött oszlopok lépésben haladtak a városháza felé. Észrevette Noémit vagy húsz méterrel előrébb, most lehetne, futott át az agyán, most lehetne legkitűnőbbben szóba elegyedni vele, rögtön tudna is mit mondani, talán este már találkozhatnának valahol, fent a Várban, a Pierrot Café, az hangulatos, oda lehet ülni a zongorához, és megbeszélhetnék, hogy mi volt ez a nagyszabású statisztaválogatás itten. Szia, köszönt félénk félmosollyal, te is oda vársz, ugye, mutatott bizonytalanul a lépcső felé, de rögtön rájött, hogy már első néhány szavával elvágta magát jóvátehetetlenül, mert Noémi olyan megrökönyödéssel bámult vissza rá, mint egy elmebetegre.

Hát persze, röhögött szerencsétlenül Vogel, hiszen utolsó ítélet van, hát igen.

Aztán csak nézte bágyadtan, amíg még nézheti, amíg azt nem hallja élesen, hogy kopj le, vagy ki tudja, ahogy ez a lány rámered, talán nem is őrá figyel, hanem valamit meglátott mögötte, kapta hátra a fejét Vogel, de mögötte is csak sor volt, ugyanolyan; és Noémi sora is ment előre, és Vogel mellette oldalazott. Akkor ketten lesznek a mezőn, mondta Noémi, az egyik felvétetik, a másik otthagytik; vigyázatok azért, mert nem tudjátok, mely órában jó el a ti Uratok.

Te hiszel Istenben, ugye, mosolygott bölcsen Vogel, hogy fölfedezte, ez valahol Máténál van, vagy talán Lukácsnál, de abban a másodpercben tudta, hogy most már végképpen hülyét csinált magából a lány szemében, aki szótlanul elfordult, és lesütötte a szemét; hát hogyne hinnél, persze, tette még hozzá, aztán csak állt a sárga szatyorral a kezében, nézte, ahogy Noémi egyre távolodik, és eltöltötte a szívét a rettenet, hogy nem fogja többé látni, és a gondolat kitágult, egyszerre megértette, hogy ha most beáll a sorba, nem fog senkit látni többé, és még az anyjának sem tud hazatelefonálni, hogy anyuka, világvége van, szeretlek, és felnyűszített, amikor meghallotta távolról az anyja hangját, édes fiam; és megértette azt is, hogy ha most mégsem az utolsó ítélet ez, akkor is olyan, mintha az lett volna, mert volt egy pillanat, amikor elhitte, és olyan gyász töltötte el ekkor, mint soha azelőtt, akkor pedig itt nagy baj van, ha a legnagyobb öröm órájában ő siratja a világot, szélbe szóródott napjait, beteljesületlen reményeit, mindenét, és bánatosan röhögött maga elé, amint elképzelte, hogy csüggedt pofával, sárga szatyrot szorongatva megjelenik a mennyekben, be akar mutatkozni a szembejövőeknek, Vogel vagyok, és ott is keresztyülnének majd rajta, és meg fogja érdemelni.

Beállt a sorba, találomra, nem szólt rá senki; ha sietne, éppenséggel beállhatna egészen előre is, engednék, ez nem olyan most, mint a pénztárnál, ahol egész testével védenie kell jogos pozícióját, oldalra kitett kosárral, stabilan megtámasztott lábbal, mert jönnek hátulról a toladók; ha neki most sürgős lenne, előzékenyen helyet szorítanának neki bárhol, akár közvetlenül a könyves ember előtt, de ő nem sietett annyira, ez a pár perce maradt, amíg a sorral araszol előre, hogy számot vessen az életével, és meg is próbált számot vetni, de semmi nem jutott az eszébe. Azzal sem volt egészen tisztában, hogy amennyiben feltesszük, ez most valóban az utolsó ítélet, milyen kritériumok alapján születik meg a döntés, hogy a Biblia mit ír például erre az esetre; az mehet a mennyekbe, aki kizárólag jót cselekedett, és földi viszonylatban büntelen, vagy akinél, ha bűnt követett is el, egyértelműen a jótettek felé billen el a mérleg, és Vogel azt mormogta, jó voltam, habár a jósága abból állt, hogy elkerülték a kísértések, és ha mégsem, hát gyáva volt; és nem akart már az életére gondolni, mert csak előntötte tőle a boldogtalanság, és még kényelmes is ez így, vont a vállát, hogy mások végiggondolták neki, helyette.

Akkor ráeszmélt, hogy tényleg hibbantán viselkedik, magában beszél és vonogatja a vállát, még azt hihetik, részeg; és mi van, kérdezte a mellette állót, ha valaki mondjuk jó volt, de pont most, teszem azt, részeg? És meg se érti, amikor felolvassák, hogy hova kell mennie? Vagy például annyira részeg, hogy ott fekszik valamelyik kapualjban? Vagy mi van a betegekkel, akik nem tudnak felkelni? És a retardáltak, például? És a gyerekek! Meghálnak a gyerekek? És a máshitűek? És a hitetlenek? Vagy most tényleg mindenki itt van? És ugyanígy sorba állnak az ötödik kerületben, meg Solymáron meg Amszterdamban meg New Yorkban, és a tanyákra lemegy külön egy angyal?

Ekkor ébredt rá, hogy hosszú percek óta úgy gondol a szürkezübbonyosokra, mint angyalokra, és ezt is megkérdezte még, hogy ezek igazán angyalok? Szürke vászonzübbonyban? És tudta, hogy kétségbeesésében

hadarja a kérdéseket egymás után, mert ha alszik, fel szeretne ébredni, és ha ébren van, el szeretne aludni, de egyszerűen nem képes szembenézni azzal, hogy mindjárt odaér a sor elejére, az ember pedig, akit faggattott, csak csóválta a fejét.

De maga miért nem... például maga miért nem szökik el? – tette fel az utolsó kérdést Vogel kiszáradt torokkal, a férfi pedig visszakérdezett: hová? Vogel ekkor elképzelte, hogy fejvesztve rohan, miközben meg sem mozdul Őelőtte, és ettől a gondolattól az ő arcára is kiült a fájdalmas beletörődés, amit itt-ott maga körül látott, ünnepélyes komolyság és áhítatos mosolyok közepette, de persze nem lehet tudni, hogy kinek hogy jön be ez a dolog, gondolta Vogel, és lehet, hogy aki most át van teljesen szellemülve az örömtől, az a pokolra jut végül, aki meg szörnyülködik, az a mennybe, és ki tudja, hogy jó lesz-e, akárhogy is van, hogy egy öröklétet, akárhogy is, ki lehet-e bírni; ha pedig nem így menne mondjuk a mennybe, ezzel a ványadt testével, ami mégis hozzáért azért, amivel, ha csak megszokásból is, de azonosulni tud, és ezzel az agyával, ami mindenfélét gondol, de mostanra nagyjából kiismerte, ha test nélkül lenne ott, és semmit se gondolna, amit most gondol, hanem csupa mást gondolna, ő lenne-attól még? Nem is ő lenne! És akkor Vogel úgy érezte, hogy az Istennek, ha van, őrá nincs szüksége sehogyse, és elkeseredett, és felháborodott.

Aztán mérickskélgni kezdte maga körül, ahogy haladt lassan előre a többiekkel, hogy ki juthat a mennybe, így ránézésre, és kinek néz ki a pokol, vagy legalábbis a tisztító tűz, de hamar abbahagyta, mert visszakanyarodtak a gondolatai önmagához, hogy vele akkor hogy lesz végül is; és szeretett volna a mennybe jutni, bár rettegett tőle ugyanakkor, mert az is mindennek, amit önmagából ismer, a megsemmisülését jelentené, de talán megtudna helyette mást, megértené a világot az elejétől fogva, hogy mit gondoltak tíz- meg tízezer év előtti emberek, amikor az égre néztek, és befogadna akkor önmagába minden időt és minden teret, csak hát a tudás is céltalan volna, ha örök és változhatatlan, és a boldogság is meddő, ha nincsen rajta kívül semmi; bután bólogatott közben, mert belátta, hogy földi fogalmakkal közelít túlvilági dolgokhoz, és egyáltalán, képtelen elképzelni őket másképp, mint ahogy elsőáldozása előtt, a hittanórán, hogy a mennyei fényességben angyalok kara kürtöl és énekel, a purgatórium tisztító lángjai leperzselik a lélekről a testet, a pokol pedig patkányokkal teli, sötét kínzókamra.

Akkor meghallotta, tisztító tűz, és felkapta a fejét, de nem neki mondták; két méterre állhatott egy szürke zubbonyos férfitől, aki támlátlan széken ült, ölében egy vászonkötésű könyvvel, az asszony pedig, akire az ítélet kiszabott, felzokogott, mire egy másik szürkezubbonyos mellé lépett, és tiszteletteljesen elvezette, túl egy üvegajtón, valahová a városháza mélyére. Bent volt már az előcsarnokban, talán ha hármán lehettek előtte; jeges félelem szorította össze a szívét, és önkéntelenül hátrálni kezdett, míg meg nem adta magát a gondolatnak, hogy úgyis mindegy, mikor ér oda, és a kíváncsiságnak, hogy mit kap akkor élet- és halálfogytiglan; előtte négy pokol volt még és két mennyország, a megítéltek kísérettel elvonultak, Vogel pedig megállt a szürke zubbonyos előtt, és most már nem lehetett nem komolyan venni, nem lehetett nem hinni benne, hiszen eljött idáig magától, és akarta tudni, ha remegett is a térde, a gyomra görcsbe rándult, és érezte, hogy a tenyere izzad a rohadt sárga szatyron, amibe kapaszkodott, akarta tudni, hogy mit szólnak őhozzá, ha nincs is joguk, hogy bármit szóljanak.

Vogel Imre, azt mondta a szürkezubbonyos, és felpillantott a könyvből, mint aki meg akarja nézni magának ezt az embert, mielőtt egyetlen szavával mindenestül és visszavonhatatlanul eltünteteti a világból, Vogel pedig nyeldekelt, és visszanézett rá, aztán a könyv zavaros hieroglifáiba pillantott, de nem tudta ki-venni, hol van ő beírva, és elhangzott a neki szóló ítélet, szárazon, színtelenül: pokol.

Nem, mondta Vogel, ezt nem lehet, és csorgott a könny az arcán, mert most már szikrányi kétsége sem maradt, a szürkezubbonyos felismerte, a nevét mondta ezrek és ezrek közül, pedig soha nem találkoztak, és úgy érezte, hogy rászakad az épület, megnyílik lába alatt a föld, ezt nem lehet így, nyögte utolsó erejével, talán elnézte, talán egy sorral lejjebb, vagy nem is én vagyok, én nem vagyok Vogel, nem vagyok.

Kérem szépen, jöjjön velem, fogta meg a karját egy másik szürke zubbonyos, és Vogelt vonszolni kellett, mert megroggyant a térde, és lihegve sírt, vonszolni kellett át az üvegajtón, míg Vogel könyörgött, hogy hallgassák meg, ő sok jót tett, és alig tett valami rosszat, és kereste az Istent, és szívből szeretne volna, és talán van lehetőség, köpte a nyálat, a felcsuklott savat, a szavakat, hogy újból mérlegeljek az ő ügyét, és mindent részletesen megvallana, a rosszat is és a jót is, és a jó szándéka akkor

világosan állna az Úr előtt, és talán a tisztítótűzet akkor megkaphatná, mert arra biztos rászolgált százszorosan, és tudja jól, hogy per itt nincsen, csak ítélet, de mégis egyetlen szóval pokolra küldeni, ezt nem lehet.

Vonszolni kellett le a lépcsőn, addigra már minden erő elszállt belőle, csak annyit ismételtetett, hogy nem igazság! nem igazság! és vonzolni kellett végig egy hosszú folyosón, kinyitni előtte az ajtót, átemelni ernyedt lábát a küszöbön, vonzolni kellett tovább egy hátsó kapuig, ki az utcára, és Vogel csak vonyított, zihált, és már nem látott, és neki kellett támasztani a falnak.

Menjen szépen haza, mondta a szürkezubbonyos.

A mikor magához tért, egyedül volt az utcában, felnézett az égre, aztán körbepilantott, és futni kezdett a lidércnyomás elől, bekanyarodott a sarkon, szaladt lefelé, vitte a lába, és mindenféle bókászó emberek között elrohant, nem érdekelt, mit gondolnak, csak az járt az eszébe, hogy ha zaérjen, mielőtt egy hatalmas kéz galléron ragadja, és behajítja a feneketlen sötétségbe, vagy mielőtt megáll a szíve a félelemtől, és fuldokolva futott tovább, fel a Keleti Károly utcán, alig bírta már, de mégsem mert megállni, lebukdácsolt a Baka utcai lépcsőn, belökte a kaput, a korlátnál két kézzel húzta fel magát a negyedikre, kitapogatta a zárat, és elfordította a kulcsokat, felül háromszor ellenkező irányba, alul pedig kétszer, aztán becsapta maga mögött az ajtót, megállt a szoba közepén, burukkoló galambokat látott az erkélykorláton, nézte őket hosszan, a fotelbe roskadt.

Bekapcsolta a tévét, még mindig nem volt adás, nyakszirtjében hasogató fájdalom, a gyomra fölkaparodott, csak nézte a félig nyitva felejtett erkélyajtón át a háztetőket, a kéményeket, a Ganz vörös téglapavilonját, a világoskék eget, míg el nem aludt; arra ébredt, hogy besötétedett már, és csikar a hasa az éhségtől. Kiment a konyhába, vizet forralt, beledobott két fagyasztott kukoricát, visszajött egy kistányérral, várta, hogy a kukorica kihűljön, anyját tárcsázta, de kicsöngött, és nem vették fel.

Leült a számítógép elé, diktafonnal támasztotta ki a könyv lapjait, még kilencven oldal van hátra, és nem talál magyar kifejezést arra, hogy *prosecutorial misconduct*, aztán csak üres tekintettel meredt a lapokra, hogy minek csinálja ezt vajon, hogy ennek miféle jelentősége van most már, a pokol várótermében, de akkor mégis mihez kezdjen inkább, képtelen volt eldönteni, és ha vonatjegyet vesz és elutazik? Kilépett a szövegszerkesztőből, elindított egy golftjátékot, golfozott, végigment a híres Mauna Kea pályán hetvenegy ütéssel.

Másnap reggel kidugta az orrát a lakásból, becsöngetett Mihalikhoz a lépcsőház felőli sarokban, Mihalik kinyitotta az ajtót, jó napot, Vogel, jó napot, Mihalik; ne haragudjon, sustorgott Vogel zavarodottan, csak azért izé, hogy mi van, mert én tegnap, hát nem is tudom.

Pokol, bólintott lemondóan Mihalik, hazaküldtek, látom, magát is, aztán kesernyésen elmosolyodott, mondja, mit csinált? Na jó, csak hülyéskedtem.

És a felesége, kérdezte Vogel; hát az asszony nincsen idehaza, neki tisztítótűz jutott, nem irigylem őt se. Végigjárták a házat, becsöngettek mindenhová, volt ahol nem nyitottak ajtót, aki kinyitotta, tehetetlenül széttárta a karját, hazaküldték, pokol.

Vogel visszament, még egyszer felhívta az anyját, nem vették fel, bekapcsolta a tévét, vetélkedő volt, fedett pályás atlétikai közvetítés, valami beszélgetős műsor, rajzfilmek, kiment a rádióhoz, meghallgatta a híreket, elmarad egy csúcstalálkozó, három színházi előadás, a focicsapatok tartalékosan készülnek a bajnoki fordulóra, akadozik az ellátás, de a helyettes államtitkár kijelentette, hogy a létszámcsökkenés okozta fennakadásokon hamarosan úrrá lesznek. Telefonált a kiadóba, hogy most akkor lefordítsa-e a könyvet, a szerkesztő sóhajtozott, fordítsa le, tud jobbat?

Én pokol, mondta Vogel tétován, a szerkesztő hümmögött.

Sokat kellett várni a villamosra a körúton, kevesebben voltak, mint máskor, felszólt az anyjához kaputelefonon, semmi, elővette a kulcsát, bement a lakásba, üres, fóliával letakart meggyes pitét talált a kamrában, tömte magába. Itt is bekapcsolta a tévét, London lakossága, közölte a tudósító, az első felmérések szerint mintegy egyharmadával megfogyatkozott, és a hírügynökségek hasonló arányt jeleztek a világ minden pontjáról, Vogel meg csak ült, bort töltögetett magának, rázta a fe-

jét, csendesen röhögött. Amikor délben sárga bevásárlószatyrával a hóna alatt, megpakolt kosárral sorban állt a diszkont pénztára előtt, még megkérdezte az előtte állót, maga szerint a halottak hova lettek, azokkal mi lett, mert a feltámadásról mindenki mélységesen hallgat, de a kövérkés férfi nem tudott válaszolni, menjen ki a temetőbe és nézze meg, vetette oda, Vogel viszont némi töprengés után elvetette az ötletet, hazament inkább, berámolt a hűtőbe, aztán rágyújtott egy cigarettára az erkélyen, a korlátra könyökölt, nézte a parkolót, most lehetne kocsim, gondolta, biztos hátrahagytak jó párat, de le fogja őket foglalni az állam.

Mosoly küldhető telefonon is! T: 376905

XERTO

ZENEI SZEKCIÓ

VÁROM MOSOLYOD

Cím: Regős Imre Bp.1052 Semmelweis u.5

Téma: mosoly Határidő: 1983.V.1

Térey János

A HÜLT HELY

Node mit tudtam akkor!
Mit tudtam akkor, de ha tudtam is!
Pünkösdi hideglelős éjszakáján
begyújtottam a kis kohót.
Segítettem a szobrászlánynak élni.
Angyalt csináltunk, közben vettük észre:
egybeesnek pünkösdi és gyereknap.
Hült helyemen ketten fognak
lakni februártól.

Egyezségünk tanúja,
bádogasztal a Kioszkban.
Csak sátoros ünnepeken nézek rátok.
Tartásdíjról ne álmodj. Nem adom
nevemet a babának. (A szikrázó
nevet, mely adóniszi kólon.
Magam vásároltam magamnak, bagóért.)
Óvtak tőlem: világszép barátnőd,
kit túldicsértem, hogy kínozzalak;
és kerítőnőnk, aki jövőre harcba
szállhat a keresztanyaságért.

Ágrólszakadt, gyámoltalan húgom!
Őt várost laktál, mégsem melegedtél
meg sehol, csakis a karomban.
Ajándékba szűzen kaptalak.
Akkoriban szerencsefi voltam,
dőlt a lé, hogy eltapsoljam egyből.
Korabeli imágóm: száraz, goromba férfi,
találkáról találkára
parlagibb modorral.

Az ázsiai lustaság, hogy el sem
 hagytuk nyoszolyánkat,
 legföljebb italért, ételért.
 Melledet, a foszlós kalácsot
 megtanultam többre becsülni
 elsőrangú rugózású medicinlabdáknál.
 Egyszer pofont kértél, némi habozás
 után lekentem egy tisztességeset.
 (Rávettél, hogy embert üssek,
 ronda tréfa. Szégyen arra,
 aki adja. Szégyen rá, aki állja.)
 Máskor: eleredt az orrod vére,
 negyedóra múlva véreztem én is;
 pedig nem birkóztunk aznap, úgy tudom.

Kalóriákat diktáltam beléd,
 meg szeszt. Öntsd ki a lelked,
 áradjon az igazság, semmi maszatolás.
 (Nem etettem veled szappant,
 mint kispajtásaid az oviban. Így bűnhődött
 az ántivilágban egy néma lány.)
 Nemegyszer megizzasztottalak, húgom,
 friss verejték áztatott öreg szövetet.
 Nagylány vagy, fakulnak kék foltjaid.
 Nem mondtuk baklövéseinkkor:
 bűnöm, bűnöd. Így volt jó minden.
 Erősségünk, hogy sohasem vigyázunk.
 Egyszerű földi fátum.

Csak hajnali vonat
 volt az ünnep miatt.
 Valamelyikünk már a kávénál pityergett.
 (Acélosodott a buszra várva,
 fogvacogtató hidegben.)
 Kinek volt kedves szava: szerelemgyerek,
 amikor fattyú, fattyú, kicsi húgom.
 Sírógörccs, egész hazaúton.
 Tegnapig anyja se értette szavát:
 élni akar a néma lány, tanul
 bátyjától, nemcsak félszavakból.
 (Mit tudtam akkor, de ha tudtam is.
 Node mit tudtam akkor.)

Lekli Márta

REMÉNYSÉG

Hátha most fordulna éppen
a veszni vált valami jóra
nézem, hátha így benne látom –
s épp ezáltal váltom valóra –
végre nem az a fontosabb,
mi jönne még inkább kapóra:
keresem szavad igazát;
lelj bennem végre meghallgatódra –
harmadik napra virradóra
szelídnek áll a világ

IBIDEM

Egészen megkapó volt, ahogy
a játékos követelőzést
– mint valami méltó kihívást,
melyre készen áll a szív rég, s
melyhez hit kell, erély s tudás –
eképpen teljesítetted:

mint ifjú herceg – vagy kis huszár
(bár száznyolcvanhét s haja ében,
még hófehér violát lát mátkája forró ölében) –
hangod önfeledt lett, s kigyúlt
arcod, miközben rád nevettem,
s te húszszor – éppen húszszor, hiszen
ezt kívántam volt azonmód
szerelmed pontos jeléül –
elismételted, hogy nagyon:
nagyon szeretsz,
nagyon-nagyon.

VÁGYAKOZÁS

Meghintném apró sóhajokkal
 Szerelmével betakaróznék
 Hozzásimulnék két karommal
 Csókjának mézédess tejét
 innám míg el nem aludnék
 Vigyázva párnáit körém
 dúcolná szerelme átderegne
 párázó álmaim körén
 s minden porcikám szeretve
 pihenne súlyosabb övén
 így ajkairól leperegve

SZINESZTÉZIA

A látomások összeadódnak,
 kapaszkodom az ég felé
 mosolyod izmain keresztül,
 szemöldököd lendületén,
 mint hídon a túlpartra át –
 homlokodon szünetjelek
 lassítják érkezésemet.

A látomások összeadódnak –
 folyvást figyellek, mint akit
 őrzőmül rendelték, hited
 sírni és örülni tanít
 (mindennek és mindenkinek)
 – szerelmed méregtelenít –

Tomas Venclova

KARTÁGÓBAN SOK ÉV UTÁN

Josif Brodskijnak

Napéjegylenlőség sávja. Ködbe folyó,
majdhogynem időtlen
ilyenkor a tárgyi világ. Torokszorító
záporba nyelődnek
el a hangok. Keletről villogva nyomul,
sötét napok-esték
s a fehér éjek közt, e lucsok-közön úr:
acélos üresség.

Még alig érezni a március elejét.
Még sejlik a csonka
Hermész is a kertben, durván-hevenyén
kozmosz fedi, deszka.
Még az a tarka-merev vadkácsa-csapat,
más verséből ideérve,
harsányan a ködből az is néha kicsap,
le a vízre, a lékre.

Az egyensúly pontja. Komor ég, szorítás.
Ki bírta ki? Csak mi.
Tudtak odúk, paloták barátokat noha más-
más mélybe sodorni.
Csomókban szél tapad ingre, nedves a bőr.
A menny jég-búra.
Mi alóla a nyelvtan törmelékeiből
visszhangzana újra,

az az egyszeri múlt. E városnak ez elég.
Hisz láncai régvolt
ragyogása, harmóniája hídjaié,
a villamos-fénysor,
karcerek ki nem alvó lámpái, udvara: mind-
mind az eget itta
rövidéletű ország; szült hányszor! létre megint,
s nem térsz ide vissza.

A verseket kéziratból közöljük.

Hol e szót: soha, ezt gyakoroltuk, hova nyíl
 – bár Cato ígérte –
 nem ér el, a rakparton már a fű porhanyút
 murvát, s tör a részbe.
 Beléndek szaga terjedez; friss ma, nyugodt
 levegőjű a romtáj,
 hogy a rágcslókat bizton óvja vacok
 a tört edény alján.

Nem hittem, hogy véget fog érni. S nem e táj
 lesz a céltábla örökéig.
 Akármi siker volt, s ugyanígy, ami fájt,
 a tűz elemészti.
 Csak szünet és fénysáv, mit fölfog az agy,
 mire pupilla serken,
 hisz összevétel egyet s tözegmocsarat,
 kivált szürkületben.

Csak ez. Kívül a borostyán indái – hideg,
 nyers március-ostor–
 csapdossák módszeresen ablaküveget,
 hogy nappala fogyjon;
 jöjjenek céltalanul a nélkülünk-szabadok,
 leküzdött itt-valónkkal;
 fehér negatívok, verssor-feketék, meg a sok-
 sok könnyült, isteni sóhaj.

1995

LÁTKÉP A FASORBÓL

Az ágyást, ott, hol az egresbokor volt, az új tulajdonos felásta.
 A kékes, kétsoros palánk tökéletes határt von az udvar
 és az utcai gesztenyefák közé. Összement dimenziók,
 az egy időt kivéve. Tér amúgy is több jutott, mint amennyi jár
 egy gyerekornak. Még fölmehetsz félig húnyt szemmel
 a lépcső hűlt helyén, a padlót a manzárdszobában unokafivéred
 lába még most is nyikorgatja. Meddig? kérdezte akkor tőlünk.
 Csak egy éjszakára (de ez később történt). Földszinten
 a dermedt tükör tömege, mely magába nyelt könnyedén
 vésztiósló messzi égmorajt, aszaltszilva-füzért,
 fojtó illatú kölnisüveget. Azok a korai álmatlanságok:
 óraütések a falon túl, hogy megértsd: múlik minden el,
 de nem rohanvást, nem, az idő csupán a nyelvnek engedelmeskedik;
 s hogy jöhet bármi rossz, egy hajszállal mindig kisebb
 a még elviselhetőnél. Fényképek mennyországa az ajtó mögött.

Az egyiken pohár meggylét tart egy árny, mellette kutya,
 őket felismerem. Valahol megvannak még ezek a fotók,
 valahol azok is, akik még olvasni tudnának belőlük,
 bár sokan nem lehetnek. Az eb a kert sarkában lett
 elásva (nem látom a helyét, a kettős palánk takarja előlem),
 ami pedig az árnyat illeti: egyelőre még ott imbolyog a dolgok
 síkos felszínén, szájához emelt pohárral, ott csetlik-botlik
 a barázdált tapéta, a gyér zöld, a szemetes évek tövén, melyek
 éppúgy nem a sajátjai, amiként az új tulajéi sem, sőt: ez utóbbi
 és övéi alig is létezőbbek nála. Ki tudja, mi volna, amire e híre-hamva
 nincs tér, ez a fasor-hálók közt rezgő sejtnyi üresség inkább rászorulna:
 közöny? fájdalom? Furcsa, de e kettő színe-visszája ugyanannak.

R. K.-NAK

Elmúlt (vagy elmúlik) ez a fekete század,
 csak ezt tudom. Lehet, hogy nem is feketébb, mint
 némely másík. Ami példátlan – az a lépték.
 Ahogy számmá a test lett, s zérussá, humusszá
 a lélek zúzatott, ez a totális módszer,
 hogy tort üljön az ész. Reménynek adta ki
 magát a szakadék – mondhatnám, nagy sikerrel.

Hagymáznak szolgáltak derekasan kemencék,
 egy bugyorral odébb a megkövesült csillag,
 jege átláthatatlan. Elfúló vagonok
 zakatoltak nyugat s észak felé, a Nincs-be.
 De semmi sem örök. Útilapu, bogács közt
 az emlékművek ma: birodalmi mementók.
 Néma a megafon, porrá romlik a gránit.

Mint Orfeusz, mi nem merünk fordulni hátra,
 még nem tudván, a mély Hádészből kit hozunk fel.
 Mi volt velünk, mi is? Iróniánk, türelmünk;
 bátorság, néhanap. Ernyedtség, jóval többször,
 hogy kevesebb, amit tettél, a kelleténél
 (fakuló szemrehányás, bűn? ha Isten meg is
 bocsátana ezért, gyerekeid aligha).

Hát ennyi tellett. De: ajándékul fogadtuk
 a keserű valót. A halálnak se zengtük
 dicséretét soha. Sínek, beton fölött az
 angyalokra figyeltünk. Szerettünk. Könyvtárban
 gyertyát gyújtottunk. A jót s rosszat, akármily
 nehéz bogozni szét, mindig nevén neveztük.
 Ezt visszik a sötétbe. S talán ez is elég.

Éljen a kultúrfusi!

A MAIL ART-MOZGALOM MAGYARORSZÁGON

PERNECZKY GÉZA

Már több, mint másfél évtizede éltem kölni emigrációban, miközben magam is szorgalmas tagjává váltam az egész földgolyót behálózó Mail Art-kapcsolatok rendszerének, amikor 1986-ban először került a kezembe egy olyan Mail Art-kiadvány, amely fríg-vérig magyar underground-terméknek látszott, mégpedig egy fotokopírozással készült füzet, aminek Béla Lugosi's Magazine volt a címe.

Nagy meglepetésemre azonban nem egy Lugosi nevű magyar mail artozó volt a kiadvány szerkesztője, teszem azt, Budapestről, hanem Lamberto-Lambi Caravita, egy Lombardiában élő olasz fiú, aki egyszerűen a régi hollywoodi horrorfilmek sztárjai közül emelte ki és tette a lapja címdalára a vámpírszerepei révén világhírűvé vált Lugosi Bélát. Valószínűleg fogalma sem volt róla, hogy Lugosi magyar származású volt. Sokkal inkább foglalkoztathatták a fantáziáját a vámpírsággal összefüggő érdekes analógiák – például az, hogy mennyiben hasonlíthatók az ilyen Mail Art-kiadványok, amelyek minden válogatás nélkül szívják el a levelezőpartnerek rajzait és írásait, a vámpírok parazita tevékenységéhez. Emlékeztetnem kell rá, hogy ez időben, vagyis 1986-ban, azokban az országokban, ahol a legpatinásabbak voltak a tradíciói, a Mail Art már kései, játékosan oldott korszakába jutott el, és a küszöbén állt annak, hogy tökéletesen feloldódjon a tömegkultúra közhelyeiben és viccesen szórakoztató vagy vámpírosan ugrató fordulataiban.

Ebben a helyzetben, és éppen a Lugosi Béla nevét hordozó magazinnal a kezemben, bizony nem volt könnyű a magyarországi Mail Art kezdeteire visszaemlékezni – hiszen azokban az archaikus időkben szó sem lehetett még viccről vagy ugratásról. Akkor még nem annyira a kommunikációt írtuk nagy betűkkel, mint inkább az információ szót. És nem az egész világot magába fogadó egyenlődi vagy cserebere volt a vezéreszménk, hanem egy olyan titkos, avantgárd ízü utópia, ami a szemünkben nagyon fontos kvalitásnak tűnt, és amiről csak kevesek, csak a beavattak tudhatták pontosan, hogy tulajdonképpen mi. Egyedül az internacionalizmus volt már akkor is jellemző fordulata a gondolkodásunknak, és még egy mozzanat, ami a későbbi Mail Artnak is az egyik legfontosabb jellemzője maradt, nevezetesen, hogy egész tevékenységünk (már csak a politikai helyzetből adódó kényszerűségből is) távol tartotta magát a hivatalos intézményektől, többé-kevésbé illegális volt, magyarul: az undergroundhoz tartozott.

Most, hogy megpróbálom rekonstruálni és összefoglalni a magyarországi Mail Art előzményeinek és kivirágzásának

a történetét, úgy érzem, éppen ezek szerint a jelentős különbségek szerint kell a szóba jöhető anyagot három jól elkülönülő korszakra tagolnom.

1.

Az első, inkább csak előkészítő jellegű periódust, amelyre tulajdonképpen még a *concept art* és a *FLUXUS* hatása nyomta rá bélyegét, az 1960-as évek végével kezdeném, ekkor ugyanis Magyarországra is betörték a neoavantgárd anyagtalan formái: az akcióművészet, a happening és a performance, illetve a Minimal Art szélsőségeiből esetei, és az inkább csak elképzelésben vagy szószavú utasításokban testet öltő konceptuális művek divatja.

Mint az avantgárd történetében már annyiszor, megint egyszer úgy tűnt, hogy vége a festészetnek és általában véve is a klasszikus műfajoknak, és az emberiség rövidesen át fog térni azoknak az információknak a nyelvére, amik végletes absztraktságuk és lényegre mutató voltuk miatt eleve maguk mögött hagyják majd a kézműves kivitelezés valamennyi megszokott technikáját, és olyannyira tökéletesek, hogy nem is lesz szükségük színekre vagy formákra – szinte már láthatatlanok. Az ilyen jellegű koncept művek fokozatos előretörését mutatták már azok az 1968-ban és '69-ben rendezett félhivatalos budapesti avantgárd kiállítások is, amelyekre az IPARTERV-csoport fellépése nyomán került sor. Röviddel később, 1970 körül, már csaknem minden avantgárd felfogású művész az addig megszokott munkája mellett valamilyen formában szenvedélyesen „konceptezett” is Magyarországon.

Ez azt hozta magával, hogy a művészek hamarosan felfedezték, hogy a majdnem anyagtalan természetű konceptuális művek a *posta segítségével* nagy távolságra is könnyen forgalmazhatók, hogy érdemes kis *házi kiadványokat* készíteni az ilyen forgalom megkönnyítésére, és hogy a sikeres információcsere legfontosabb technikai eszköze a minél bővebb *címlista*, amelyen az összes kül- és belföldi partner neve megtalálható. Eközben szinte magától értetődő módon kerültek előtérbe az olyan efemer jellegű új technikák is, mint a pecsételés, a xeroxozás, vagy a hangsúlyozottan amatőr kivitelezésű, csak jelzésnek szánt apró rajzok és fotók.

Új impulzust adott ezeknek a törekvéseknek, hogy a kölni DuMont kiadó az oldenburgi (NSZK) illetőségű Klaus Groh szerkesztésében könyv alakban is megjelenítette azt a konceptuális munkákat és a későbbi Mail Art-

ra hasonlító könnyed rögtönzéseket tartalmazó kelet-európai antológiát, amit a cseh koncept művész, Petr Stembera gyűjtött össze az 1971–72-es évek folyamán. Groh felismerte az anyagban rejlő további (már majdnem kommersziálisnak nevezhető) lehetőségeket is. Megalapította az *International Artists' Cooperation* nevű „központot”, amely lényegében információs csereközpont volt egy *Info* nevű néhány oldalas cím- és rendezvénylista kiadvánnyal, amely 1972 és 1977 között csaknem 30 számot ért meg, és a magyar konceptművészeket is ráébresztette a nemzetközi csereforgalom tágabb lehetőségeire. De már 1972 májusában, vagyis Groht megelőzve (sőt valamivel a kanadai *Image Bank* címlistája előtt), összeállította két poznani lengyel művész a NET (Háló) elnevezésű címlistát. Ez intézményesített csereforum volt, aminek pontokban rögzített játékszabályai tulajdonképpen a későbbi Mail Art valamennyi fontos szabályát tartalmazták már. Magyar részről Beke László vett részt a címek gyűjtésében, és az ő révén további magyarok, így Attalai Gábor, Lakner László, Urbán János és jómagam is belekerültünk a NET 26 főből álló „alapítóbizottságának” tagjai közé.

A NET már egy igazi, a képzőművészet nemzetközi mezőnyéből startoló network volt, amely az információk továbbítására elsősorban a postát használta, mégsem beszélt senki vele kapcsolatban még Mail Art-ról, inkább volt elterjedőben akkoriban a *Correspondence Art* kifejezés. A magyar művészekre is az volt jellemző, hogy ha részt is vettek a NET kapcsolatrendszerében, a hetvenes évek első felében még mindig inkább a Minimal Art és a FLUXUS értékvilágához igazították az elképzeléseiket, és olyan módon igyekeztek a művészi igényességet az undergroundban folytatott munkával összekapcsolni, amihez hasonlóra a nemzetközi mezőnyben például Ben megnyilatkozásai vagy George Brecht személye és működése adhatott példát. Vagyis fél lábbal a hivatalosnak is nevezhető galériaéletben lavíroztak, de legfontosabb műveikkel és legtitkosabb ambícióikkal egyre inkább a privátszférába visszahúzódva éltek, illetve a kialakuló nemzetközi network morális segítségére támaszkodva valamilyen meta-kommunikációs rendszer kiszélesítésén dolgoztak. Ezért is nevezném ezt az első korszakot, amely körülbelül a hetvenes évek közepéig tartott, a kezdődő Mail Art *Post-fluxus* periódusának.

Néhány példa arra, hogy miként fonódott itt össze a konceptuális művészet szigorú elvontsága a szubkultúrákban dívó kommunikáció közvetlenebb gesztusaival és modoros gesztusokat is kedvelő szellemével:

A magyar mezőnyben Pauer Gyula 1970 folyamán kialakított *Pseudo-programja* volt ez első jele annak, hogy befellegzett az avantgárdban megszokott ércesen kemény és konstruktív tartalmú utópiáknak. Pauer egy, a kortárs jelenségeket kritizáló radikális ideológiát és a képzőművészet eszközeivel megteremtett rafinált technikát dolgozott ki arra, hogy bemutassa: minden álságos, hazug, manipulált és értelmetlen. Apró plasztikus tárgyakat és képeslap-nagyságú grafikákat állított ki vagy osztogatott szét, amelyeknek a felülete más formát hazudott, mint amilyen valójában rendelkezett. A Pauer féle *Pseudo* azonban a művészet határain kívül eső társadalmi és politikai jelen-

ségeket is célba vette, és arra törekedett, hogy minden fontosabb dologban kimutassa az illúziók és a hamis információk jelenlétét és manipuláló szerepét.

Egy másik példa ugyanebből az 1970-es esztendőből: jómagam ezekben a hónapokban (még Budapesten) nekiláttam annak, hogy létrehozok egy kézi munkával nyomtatott, 50, illetve 100 példányban megjelentetett *füzetsorozatot*, amelyben – ahogy én elképzeltem – konceptuális művek lettek volna publikálva. Az eredmény azonban inkább a FLUXUS és a Polit-Art határai között mozgó kollázsok és applikációk sora lett, s a füzet oldalain a szex közhelyei a politika szimbólumaival keveredtek. Ám mindjárt a sorozat első számába beillesztettem egy bélyegívet is, egy betűkre szétozott, magam kreálta felirattal, amely így hangzott: „a művészet szimulálása”, mert ez a perforációval osztott, és szétszedhető, illetve felragasztható dolog valahogy jól jött ki. Az utolsó, ötödik füzet pedig egyenesen a postai küldemények manipulálását mutatta be több változatban is, mi lenne például, ha a küldemények mind T alakúak lennének? – vagyis végeredményben a kommunikáció művészi kisajátítása volt a témája. Úgy látszik, hogy mindenütt, még Magyarországon is volt valami a postával kapcsolatos „stilizáló” szándék 1970 körül a levegőben. Magukat a füzeteket aztán „kiállítás helyett” mint „fontos” művészeti információt osztottam szét, ahogy havonta megjelentek, Pesten.

A következő évben, 1971-ben aztán teljes mellszélességben indult újtára a magyar modernnek metakommunikációs irányban – ma úgy mondanánk: posztmodern szellemében – történő átgyúrása. Ajtony Árpád és Hap Béla útjára indította ugyanis az *Expresszió* című folyóiratot, amelynek csak egyetlen egy száma volt, legalábbis kezdetben, de ezt a kezdeti számot minden olvasó köteles volt a továbbiakban részben átírni, vagy a belőle kidobott oldalakat új cikkekkal behelyettesíteni. Menet közben tehát állandóan változott a lap tartalma és karaktere, így hát végül is minden példány más és más „szám” lett. Ezért is kaptam azt a köznyelvi nevet, hogy „szétfolyóirat”. Visszatekintve rá, ma már jól látszik, hogy a Mail Art és a szovjet típusú szamizdat irodalom sajátos keveréke volt ez a vállalkozás. Átlapoztam egy már kései formájú, erősen megváltoztatott *Expresszió*-számot. A hazai avantgárd képviselői – például Erdély Miklós, Hajas Tibor, Szentjóbó Tamás, vagy az író-politikus Haraszi Miklós mellett olyan nemzetközi nevek is felmerültek benne, mint az információs esztétika alapjait lerakó Max Benseé, de rábukkantam Henri Chopin OU című vizuális költészeti folyóiratából kölcsönzött szemelvényekre is. Az egyik anonim közlemény címe ez volt: *Éljen a kultúrfusi!* Ami már a Mail Artban szokásos, amíg a szem ellát, kvalitások nélküli és „demokratikus” világ örömteli bejelentésével ért fel.

Az Iparterv-kör és tágabb környezetének a tagjai 1971–72 körül kezdtek el „levelezni”. Úgy tudom, hogy ez az első eset arra, hogy egymás között úgy korrespondáltak, hogy azzal a posta „konceptuális” szolgáltatásait is igénybe vették, az volt, hogy Gulyás Gyula szobrász utcaköveket postázott a barátainak. Mivel 20 kiló volt a postára adható küldemények felső határa, lemérte a bazaltkockákat, és ha talált 19,5 kilósat, akkor legelőször is azt adta föl – többnyire becsomagolva, de néha „meztelenül” megcímezve és felbélyegezve is. A küldemények közt akadt fehérre meszelt utcakő a magyar trikolór színeivel ellátva, de néhány más változat is. Még a későbbi években is őrzött archívumában ilyen köveket például Tót Endre vagy Szentjóbó Tamás –

vajon meg vannak-e még ma is a magyar Mail Art nyitányának eme vitathatatlanul súlyos tanújelei?

Attalai Gáborról is kaptam postán '71–72 körül olyan koncept műveket, amiket ma már inkább a Mail Art körébe sorolnék. Például 1971 júniusából datálva egy papírlapot – amire egy egyforintos érme volt fölragasztva – a következő kérdéssel: Mit ér ez a műalkotás? És a forintos alatt ott volt a válasz is: végeredményben csak egy forintot. Az „eszme” ilyen értelemben vett devalválása már nem a művet szolgálta, hanem a művész mentalitását igyekezett dokumentálni, magyarul: nem „elit”, hanem *alternatív* művészet volt. Attalai egész rendszert dolgozott ki a művészet ilyen értelemben vett „demokratizálására”, ezt a szöveget aztán egy rövid kiáltvány formájában Klaus Groh említett kelet-európai avantgárd antológiája előszó helyett le is hozta a könyv elején. Ahogy itt olvashatjuk, Attalai manifesztumának a kiindulópontja a Land Art, Projekt Art és a Concept Art által kínált anyagatlan művészi munka volt – innen a proklamáció címében szereplő L-P-C art kifejezés is – amit, ahogy azt Attalai látta, sürgetően *society art*-tá kellene továbbfejleszteni.

De még Major János, ez a par excellence grafikus is ráállt a filléres művészi megoldásokra és a vulgáris műfajokra, hiszen ő még az egyforintostól is visszalépett a levegőbe feldobott tízfilléresig: – „...ha fej, akkor a modern kor egyik nagy művészegyenisége vagyok...” – olvashatjuk Az *opus magnum* című képregényében, amelyet Háty Ágnes comics-felhívására készített 1972-ben (a feldobott tízfilléres természetesen úgy esett le, hogy „frást” mutatott). Major ebben az időben már alig grafikázott, helyette a temetők giccsesen bizarr és abszurd humorú sírköveit fényképezte. Ezeket a fotókat aztán postán továbbította mindenhova.

Ez a fajta undergroundba alámerülő magyar koncept-művészet a hetvenes évek elején többször is eljutott a nemzetközi fórumokra, mégpedig az olyan nagyon speciális karakterű szervezetekhez vagy kiadványokhoz, amelyekről később kiderült, hogy a nemzetközi Mail Art-forgalom kialakulása felé vezető út fontos határköveit jelentették. Ilyen fórum volt az angliai Beau Gast Press, amely nevezetesen Schmuck-sorozatában helyet szorított egy *Hungarian Schmuck*-nak is (1973), vagy az argentinai Jorge Glusberg nagy nemzetközi forgalmat lebonyolító CAYC-szervezete Buenos Airesben, amely 24 magyar közreműködésével 1974-ben megrendezte a *Hungria 74* kiállítást. Csaknem egyidejűleg ezzel, Maurer Dóra közvetítésével egy jelentős magyar koncept art-kollekció kapott helyett a kaliforniai *Source* folyóirat 11-es kiadványában is, ezt a különszámot egyébként az ismert FLUXUS-művész, Ken Friedman szerkesztette. De a szomszéd „népi demokráciák” rokon szellemű művészei is ellátogattak néha Magyarországra. Galántai György *balatonboglári kápolnatárlatai* szolgáltak találkozási helyül, ahol – tulajdonképpen illegálisan – 1972-ben két „avantgárd fesztivál” zajlott le, egy a cseh művészek (mint Kocman, Valoch, Sikora, Stembera stb.) részvételével, egy másikat pedig a jugoszláv underground művészeinek szepteleik (ezen a Bosch & Bosch csoport, Kerekes, Matkovic, Sidjanin és Szombathy szerepeltek).

1972 júniusában – vagyis röviddel a NET megszületése után, és körülbelül egy időben az Image Bank „képkérő”

körleveleivel – Beke László meghirdette a *World-Famous World-Archive* megalapítását, és nemzetközi felhívást intézett a művészekhez, hogy mindenki küldjön ideát, konceptet vagy projektet a címére. Ugyanebben az évben hat magyar művész, Erdély, Jovanovics, Lakner, Pauer, Szentjóbó és Tót Endre a Foksal Galéria vendégeiként Varsóba látogattak. A Foksalban éppen az divott, hogy eliminálják a galériából a műveket, és teljesen *dematerializált kommunikációval* helyettesítsék azt, ami korábban a művészetet jelentette (ezt a programot Andrzej Turowski, a Foksal vezetője *The Living Archives*-nak keresztelte el). Tót Endre, a Foksal dokumentációs kiadványainak a tanúsága szerint, olyan szövegeket állított ekkor itt ki, amelyekben be-tűnt helyett csupa nulla szerepelt.

De készített Tót Zéró-leveleket is, sőt a szokásos módon perforált bélyegfűveket is egy-egy nagy nullával a bélyegek közepén, és feliratként *Zero Post* megjelöléssel. Tótnak ezek a munkái már igazi Mail Art dolgok voltak. Ő volt az első magyar művész, aki néhány markáns munkájával már 1971 körül maga mögött hagyta ennek a művészeti ágának az előkészítő fázisát, és a kommunikáció lehetőségeit még csak inkább próbálgató, mint megvalósító koncept artból minden átmenet nélkül átlépett az igazi Mail Art táborába.

2.

Az 1975 után következő éveket azzal jellemezhetném, hogy ez a jó egy évtizedre rúgó időszak volt a magyarországi Mail Art kiteljesedésének a korszaka.

Hogy mi volt a nyitánya? Talán azzal köszöntött be ez a periódus, hogy David Zack, az amerikai mezőny egyik legjelentősebb korai Mail Art-művésze 1976-ban Budapestre látogatott, és a Fiatal Művészek Klubjában *Communication Art Show* címen olyan Mail Art-kiállítást rendezett a magával hozott archív-anyagának a darabjaiból, amit az első „igazi” Mail Art-show-nak nevezhetnénk Magyarországon. (Ezt a bemutatót látta Kántor István is, aki ebben az időben még csak popzenével foglalkozó pesti orvostanhallgató volt, de aki éppen ennek a Mail Art-kiállításnak a hatására kivándorolt Amerikába, ahol rövidesen megalakította a Mail Artból kiváló underground törekvések legradikálisabb változatát, a Monty Cantsin pseudonév köré fonódó *neozmüst*).

Egy további ösztönző mozzanatnak számíthatott, hogy 1978-ban Anna Banana és Bill Gaglione európai körútjuk során Budapestre is ellátogattak, és a Fiatal Művészek Klubjában egy neo-dada ízü performance-bemutatót tartottak. Galántai György, aki nem sokkal később a magyar Mail Art megszervezője lett, fölhasználta ezt az alkalmat arra, hogy külön is megkérje Anna Banánát, hogy egy, a FÉSZEK-klubban rendezett kiállításmegnyitóján közreműködjön.

A két kaliforniai művész neve ekkoriban már valamennyire ismert volt a magyar underground köreiben is, hiszen a *VILE* magazin, amit szerkesztettek, az észak-amerikai kontinensen kialakuló Mail Art-mozgalom talán legfontosabb fórumának számított. Performance-okkal és videobemutatóval kísért budapesti vendégszereplésük azonban inkább a West Coaston divó neo-dada akciókból adott felfűtőt, és olyan, a FLUXUS-ra emlékeztető, de a Pop Arttal is rokonságot tartó fesztiválokkal ismerttetett meg, mint amelyenekre Anna Banana San Franciscó-i ba-

nana-olimpiái (*Banana Olympics*) adtak példát. Hogy mit kellene érteni a szűkebb értelemben vett Mail Arton, azt Galántai inkább Klaus Groh küldeményeinek a jóvoltából tudhatta meg, Groh ugyanis 1972 óta rendszeresen postázott információs anyagot Galántainak is. Természetesen az egyéb nyugat-európai Mail Art-partnerektől is érkezett anyag Pestre ezekben az években.

Galántai azonban csak 1976-ban, amikor feleségül vette Klaniczay Júliát, talált olyan munkatársra, aki nyelvismeretével és szervezőtehetségével segítségére lehetett abban, hogy a külföldi Mail Art-művészekkel folytatott levelezése nagy forgalommá növekvő és a kölcsönösség jegyében továbbfejlődő információcserévé váljon. A nagy fordulat aztán 1978-ban következett be. Ekkor ugyanis a Galántai házaspár egy nyugat-európai útja során eljutott Amszterdamba is, ahol Galántaiék megismerkedtek Ulises Carrión művészkönyv- és Mail Art-gyűjteményével. Ez volt az az archívum, aminek a darabjai akkor még a legendás *Other Books and so...* nevű kis könyvesbolt polcain sorakoztak, egy patinás épület földszintjén, valamelyik amszterdami gracht mellett. Galántai számára, aki mindig is hajlamot érzett a gyűjtésre és a dokumentálásra, ez a látogatás jelentette az utolsó lökést ahhoz, hogy elhatározza, maga is felépít egy archívumot. 1979 tavaszán így alakult meg Galántaiék lakásán az *Artpool archívum*, amely az első pillanattól kezdve úgy működött, mint nagy nemzetközi akciórádiusszal rendelkező underground intézmény, amely arra törekszik, hogy az alternatív irányzatok természetét dokumentáló legjelentősebb kelet-európai központtá váljon. Galántaiék nemcsak Mail Art-munkákat gyűjtöttek itt, hanem a legkülönbözőbb kulturális megnyilatkozásokat is, így zenei vagy videofelvételeket, továbbá a kísérleti irodalom és a punkfűz vagy politikai jellegű szubkultúra kiadványait is.

Az 1979-es esztendő eseményeihez tartozott még, hogy Ulises Carrión az év végén eljött Budapestre, hogy a Fia-tal Művészek Klubjában *Names & Addresses – Verbal, Visual and Aural Works* című bemutatójával személyesen is megismertesse magyar barátait a munkásságával, valamint *Rubber Books & Post* címmel annak a *Stempelplaats*-nak a gyűjteményéből rendezzen kiállítást a Fia-tal Művészek Klubjában, ami a saját kis boltjának a pecsétművészetre specializált testvérvállalatoként működött. 1980-ban G. A. Cavellini, a közismert olasz neo-dada művész és Mail Art-matador volt az Artpool vendége. Látogatása ugyanolyan színes és mozgalmas kiállításokra, akciókra és spektakulumokra adott alkalmat, mint amilyenekre a nyugat-európai országok Mail Art-körében rendezett *Cavellini-fesztiválok* kapcsán került sor ezekben az években.

Mindezek a frissen megismert művek, gyűjtemények és személyes kapcsolatok 1982-re érlelték meg a gyümölcsüket. Az Artpool ekkor ugyanis egy sor rendezvénnyel lepte meg budapesti barátait. *Mindenki mindenkivel* címmel a magyar pecsétművészek rendezett fesztiválszerű bemutatót, *World x Art x Post* címmel pedig művészbélyeg-kiállítást szervezett a FÉSZEK-klubban (ezt az anyagot jelentősen kibővítve 1987 nyarán újra bemutatta a Budapesti Szépművészeti Múzeum is). Egy további témakört jelentett, hogy Galántai Buda-Ray University néven külön gyűjteményt alapított a Ray John-

son által kibocsátott Mail Art-küldemények szisztematikus vizuális feldolgozására (ennek az állandóan szaporodó anyagnak a különböző helyen történt kiállításai végigkísérték a nyolcvanas éveket – az egyik legfontosabb rendezvény címe *In the Spirit of Marcel Duchamp* volt). Az Artpool-rendezvények ekkori seregéből ki kell még emelnem az 1983-ban realizált *Budapest–Bécs–Berlin Telefon-Koncert* című audiokommunikációs estet, és feltétlenül meg kell emlékezni a legjelentősebb nemzetközi Mail Art-kiadvány, a *Commonpress* 51. számának a meghirdetéséről és realizálásáról (címe: *Magyarország a tiéd lehet*).

Két magazint is kiadott időben az években az Artpool. Az első a *Pool Letter* (vagy *Pool Window*) című egyoldalas Mail Art infoújság volt, melynek 1980 és '82 között 30 száma jelent meg. Noha többnyire angolul íródott (hiszen nemcsak belföldi, hanem nemzetközi használatra is készült), mégis ezt a lapot tekinthetjük az egyetlen igazi Mail Art-periodikának Magyarországon, mert ez teremtett nálunk a Mail Art számára először és utoljára szélesebb körű közreműködő táborát. A következő lapot 1983-ban, a „kommunikáció évében” indította el útjára Galántai, s ez, az *Art Letter* (rövidítve *AL*), már teljesen magyar nyelvű és vaskosabb kivitelezésű művészeti havi folyóirat volt, amelynek az lehetett a feladata, hogy pótolja valamennyire a különben annyira hiányzó független magyar művészeti sajtót.

Az Artpool Mail Art munkásságának a klasszikus korszakát a művészbélyegek már említett 1987-es múzeumi bemutatásával, és Guy Schraenen, az antwerpeni *Archiv Small Press and Communication* megalapítójának (kiállítás is egybekötött) budapesti látogatásával zárnam. És körülbelül ehhez az időponthoz kötném a magyar Mail Art „klasszikus” korszakának a végét is.

Az Artpool rendezvényeivel és a Galántai házaspár tevékenységével azonban még korántsem merítettük ki ennek a „Mail-Art-évtizednek” a természetét. Mindenekelőtt Tót Endre nevét kell újra megemlítenem, aki már 1970 körül felhagyott a festéssel, hogy aztán, ahogy azt már jeleztem, sokáig csak a Mail Art körébe sorolható konceptuális munkák készítésével, pecsétművészettel és különböző fajta postai küldemények gyártásával foglalkozzon.

Tót 1976-ban John Armleder meghívására a genfi *Ecart-galériába* látogatott, mely intézmény maga is Mail Art-központként működött akkoriban – innen pedig több hónapra Londonba utazott tovább. Itt Genesis P. Orridge és Cosey Fanni Tutti, vagyis az úgynevezett *Coum Transmission* csoport társaságába került, s egy darabig ezekkel a művészekkel dolgozott együtt. Ezt hallva joggal gondolhatnánk arra, hogy Tót utazásai közvetlen kapcsolatot teremtek a magyar mail artosok és az akkori nyugat-európai Mail Art-központok között, aminek idővel kézzelfogható eredményei is lettek Magyarországon – de ez nem egészen így történt.

Tót Endre ugyanis, aki az 1970-ben készített *I'm glad if I can stamp* feliratú pecsétjével – aminek a közepéről a saját arcképe nevetett szembe a nézővel – talán elsőként talált rá a par excellence Mail Art-pecsét műfajára a nemzetközi mezőnyben, és aki 1971-es írógéppel átdolgozott postai levelezőlapjaival (*My Rain / Your Rain* stb.) vagy

csupa zéróval írt leveleivel és sürgönyeivel olyan sorozatokat bocsátott útjukra, amikre Pierre Restany is felfigyelt („Tót Endre a Mail Art Yves Kleinje”), nos, ez a Tót magányos farkas maradt. Még a hetvenes évek elején vált a szokásává, hogy időnként felült a vonatra, és szinte titokban leutazott Budapestről Belgrádba, hogy aztán onnan adhassa fel Mail Art-küldeményeit a különböző nyugati címekre – így kerülve ki a magyar Államvédelmi Hatóságok postai cenzúráját. Bár ez a trükk, mint a hatóságokat átverő módszer, kitűnően bevált, mégis oda vezetett, hogy Tótot egyre kevésbé érdekelték a hazai pálya esélyei. Úgy érezhette, hogy ezeket a dolgait itthon nem nagyon lenne érdemes terjesztenie – és tényleg nem is vált velük semmilyen újfajta kommunikáció apostolává. Mentségére legyen azonban mondván, hogy a hetvenes években még alig került sor Magyarországon olyan igazi Mail Art-akciókra, amelyeken szerepelhetett volna e munkákkal.

De később is, amikor már nagyobb mozgási szabadsággal rendelkezett – ahogy ezt ő maga mesélte nekem –, még mindig abban reménykedett, hogy Mail Art-ötletei révén egyszer csak felfedezik őt a nyugati galériák, és jól fizetett művész lesz belőle. Ami persze abszurd elvárás volt. Biztos, hogy Tót egyike volt az elsőnek, akik Európában megteremtették a Mail Artot, de ennek ellenére sem vált számára egészen világossá, hogy a Mail Art nem galériaművészet, hanem tényleg a „kultúrfusi” egy esete, tehát lázadás mindaz ellen, amit az intézményes művészeti élet egyáltalán kínálni képes. 1980-ban – vagyis akkor, amikor már Magyarországon is kialakulóban volt egy szélesebb Mail Art-tábor – egy Berlinbe szóló DAAD-ösztöndíjjal végleg elhagyta az országot, és úgy tűnt, szakított a Mail Art-mozgalommal is. Később a Mail Art természetű munkáiból legfeljebb csak a saját retrospektív tárlatain mutatott be egy-egy kollekciót. Lehet, hogy ennek ellenére is egyszer majd mint nagy Mail Art-művészt fogják nyilván tartani őt a lexikonok?

Sokkal szervezesebben kapcsolódott be a magyar underground életébe Swierkiewicz Róbert, akinek a neve a nyolcvanas évek során teljesen összeforrott az általa vezetett XERTOIX csoporttal. Mint azt már a névválasztás is sejteti, a fotókópia felhasználásával készült Mail Art jellegű elektrografikák készítése, cseréje, gyűjtése és kiállítása volt a legfontosabb tevékenysége ennek a vállalkozásnak. Swierkiewicz mellett Lévai Jenő és Regős Imre vettek még részt a különböző rendezvények szervezésében. Legfontosabb publikációsorozatuk XERTOIX-diagnosztika címmel jelent meg. Ez Mail Art-assembling volt, amelynek az anyagát a nemzetközi mezőnyből begyűjtött elektrografikai munkák képezték. Az első, 1982-ben összeállt antológia témája „emberkísérletek” (men's experiment) volt, a második, 1988-ban elkészült gyűjtemény pedig „dolgos meditáció” (meditation exercises, meditációs gyakorlatok) címmel látott napvilágot.

De megpróbálkozott a XERTOIX az undergroundban született audioanyag gyűjtésével is, ez volt a „music section”, amelynek a rendezvényei közül emlékezetes az *I Expect Your Smile* akció (1983). Swierkiewicz ezenkívül egy sor klasszikus mintájú Mail Art-kiállítást is szervezett, így például 1981-ben a *Substitutable Self Portrait* címűt (ennek teljes képanyaga azonban csak 1991-ben nyomtatták ki), 1986-ban pedig egy másikat *Reveláció* címmel. Mindkét akció a Ray Johnson-féle „add to and return” (egészítsd ki, és küldd vissza) mintát követte. Swierkiewicz különböző rendezvényeit és Mail Art-megnyilvánulásait azonban

lehetetlen lenne mind felsorolni itt. Egész működését átírtatta az a romantikusan buja és színesen expresszív stílus, ami grafikáit is olyan érdekessé tette, és amiből csak úgy áradt az underground forró és feszült atmoszférája.

Teljesen más karakterű volt Fenyvesi Tóth Árpád Mail Artja. 1978-ban tűnt fel *New Signalistic Strip* című klubkiállításával, amit manifesztumszerű szövegkiadványokkal is alátámasztott, és azokkal az elképzeléseit valóra váltó fura comics-grafikáival, amelyekből Fenyvesi Tóth teljesen elhagyta a sztorit, és csak az akciókat kísérő grafikai effektek és tárgyi utalások jeleit hagyta a papíron. Az ilyenfajta „absztrakt comics-ok”-ból aztán minden elképzelhető formájú postai küldeményt fabrikált, levlapokat, borítékokat, leporellót, ragasztott vagy hajtogatott ábrákat, amelyek igen alkalmasak voltak arra, hogy elárassza velük a kül- és belföldi postaforgalmat.

Itt említeném meg a magyar Mail Art-mezőny harmadik Tóthját is, a vizuális költészet körébe vonható Tóth Gábort. Ő is perfektül képzett grafikusként indult, és 1974-től kezdve készítette azokat a betűalakokból és szövegtöredékekből komponált képeslapjait vagy kártyáit, amelyek a *Visual Topology* címet viselték, s amelyeket a postai forgalom segítségével terjesztett a nagyvilágban. Kedvenc műfaja a szitanyomással készült, minimális méretű szövegtáblák lettek. Ezeket sokszor öntapadó matricák formájában készítette el. Ilyen címkékből fűzte össze azt az átütő sikerű könyvecskéjét is, egyfajta sticker-antológiát, amelynek címe „Öntapadó ötletek” (*Self-adhesive ideas*) volt (1983).

Mit írt Tóth Gábor ezekre a kartonlapocskára? Legsikeresebb ötletei közül is kiemelkedett az az *Artists go home* szövegű tábla, amivel később Amszterdamban ugyanúgy találkoztam, mint New Yorkban vagy a kaliforniai partokon élő ismerőseimnél. Sőt ennek egy példánya mint olyan japán „művész-képeslap” került vissza hozzám, amit Tóth nevének megtartásával egy buddhista szerzetesrend jelentetett meg Tokióban. A másik sokszor vizionált kártyája a *Sorry, no art today* volt, egy harmadik pedig a szállodai szobák kilincsére akasztható közismert *Please, do not disturb* szöveget tartalmazta, de vörös betűkkel *do not masturbate*-ra átváltva. Tóth az utóbbi jellegű alkotásokat egy külön „Genital Art Publication” című kiadványsorozatban jelentette meg. Tóth Gábor radikalizmusát és provokatív élű viccelődő kedvét jobban megértjük, ha tudjuk, hogy talán az egyetlen Mail Art-művész volt Magyarországon, aki a hetvenes és nyolcvanas évek során mindvégig személyes kapcsolatban maradt a Kanadába szakadt neoista pápával és mester-provokátorral, Kántor Istvánnal.

Ha már az underground provokatív változatainál tartunk, akkor föltétlenül ide kívánczolnak az *Inconnu* csoport megemlézése is. Az „inconnu” francia szó, és annyit tesz, mint „ismeretlen”, s ezzel a megjelöléssel azokon a kis cédulákon szoktunk találkozni, amiket a posta ragaszt a rossz címzett levelekre, mielőtt visszaküldené őket a feladóhoz. A Kádár-rendszer Magyarországnak postai gyakorlatában persze nemcsak a téves címzésű levelek kapták meg azt a kis címkét, hanem igen gyakran az olyan küldemények is, amelyeknek a feladóját vagy a címzettjét a gyanús személyek listáján tartották nyilván a hatóságok. Az „inconnu” szócska egyike lett

azoknak az eszközöknek, amivel korlátok közé lehetett szorítani az „ellenség” postai forgalmát. Az inconnu-cetli tehát politikai asszociációkat is ébresztett, és nemcsak az opposícióhoz tartozó intellektuelek életének vált a kísérő-jévé, de a „forrófejű fiatalok” is gyakran találkozhattak vele, ha a postaládájukban megpillantották a csak nemrég feladott, és hatóságilag visszafordított leveleiket. Nyilván ilyen élmények alapján választotta magának fedőnévként az inconnu szót az a szolnoki művészcsoporthoz is, amely csakhamar áttette székhelyét Budapestre. Tagjai Bokros Péter, Molnár Tamás és Pálkás Róbert voltak. Ez a társaság a hetvenes évek végétől kezdődően tűnt fel provokatív szövegezésű nyomataival, kis-grafikáival, képeslapjaival vagy öntapadó cetlijeivel, és különböző kivitelezésű és tartalmú magazinjaival.

Az Inconnu csoport többnyire a már kialakult Mail Art-csatornákat használta fel arra, hogy műveit forgalmazza. Egyik kedvenc fogásuk volt, hogy szövegeiket és grafikáikat nem a kiszemelt partnereknek adták fel, hanem például a saját címükre. Viszont a borítékra a kiválasztott partnerek címét írták rá feladóként, és a küldeményt rögtön elátrák a postáról lopott inconnu-cédulával és a hivatalos „Vissza a feladóhoz” bélyegzővel. Még egyszerűbb volt, ha a fenti módon célba vett feladó megtartásával címként valamilyen halandzsacímét írtak a borítékra – ilyenkor a posta maga gondoskodott az „inconnu” cetli és a visszaküldést biztosító pecsét sikert biztosító használatáról. Többnyire sikerült is ezzel a módszerrel kijátszaniuk a postai cenzúrát – még külföldre is meglehetősen zavartalanul jutottak el így a küldeményeik. Intellektuális találékony-

ságuk komoly grafikai felkészültséggel párosult. Így például víztiszta műanyag fóliákra megtevesztő tökéletességgel olyan rajzolatokat nyomtak, amilyeneket a géppisztolyból lőtt sorozatok hagynak az autók szélvédő üvegén, és ezeket az öntapadó fóliát osztogatták baráti körben – hogy ha parkoló autót látnak, hát „használják”. Matricáikon felnagyított ujjlenyomatok voltak „You are controlled” felirattal, vagy sarló-kalapácsos grafikát cirill betűs „Bojkott” felhívással.

Fénykoruk a nyolcvanas évek első felére esett, amikor egy sor body-art performance-estet is rendeztek meglehetősen mazochista mellékízzel, és egymás után megjelentették illegális folyóirat-kiadványaikban sorra adták ki az akciókról készült jegyzőkönyveket, illetve a hatóságokkal történt összekocpanásaik dokumentumait. Kisebb-nagyobb formátumú műveiket a „szegények javára” rendezett aukcióikon árulták. Ezek a rendezvényeik az úgynevezett Arteria-Galériában játszódtak le, mely galéria néha csak egyetlen egy napig tartott nyitva, és minden alkalommal más és más magánlakásban, diákotthonban vagy kulturális házban ütött tanyát.

Egy idő után természetesen „esztétizálódott” az Inconnu csoport tevékenysége is, és az ellenállás motívumaiból font provokatív szerepvállalásuk, illetve a szöveges kiadványaikból áradó fanyar börtönromantika is egyfajta akcióművészetté szelődött, ami ugyan még mindig nagyon radikálisnak tűnt, de már nem közvetlenül életveszélyesnek, és – ahogy a jelek mutatták – talán a hatóságok szemében is inkább csak afféle kamaszos kalandvágy benyomását kelthette (persze nem lehetetlen, hogy a nyílt

Ö V A L A T T

A gondolkodás jellemroncsoló

GABRIEL LAUB

Az aforizmákat többek között azért tartjuk sokra, mert félgazságot tartalmaznak: szokatlanul magas százalékarány.

A ritka hülye ember nem is olyan ritka.

Az emberiségnek korlátlan lehetőségei lennének, ha lehetősége lenne a korlátozott hatalmát korlátozni.

Attól a pillanattól kezdve, hogy megengedte magának a gondolkodás luxusát, az emberiség a lehetőségein felül él.

A legtöbb problémát könnyebb megoldani mindenfajta filozófia nélkül. Filozófiára csak a megoldhatatlan problémákhoz van szükség.

Gabriel Laub 1928-ban született Lengyelországban. A németek elől menekülve 1939-től 1946-ig családjával a Szovjetunióban élt. 1948-tól Csehszlovákiában, 1968-tól Németországban, Hamburgban cseh író, újságíró, műfordító. Aforizmáit a *Myslení kazí karakter* (Praha, 1991) c. kötetéből válogattuk.

Az ember minden nehézség nélkül elszegődhet bármely vallás hívéül, persze csak ha nem hisz Istenben.

Barátunk az az ember, aki nem árul el bennünket, ha nincs belőle semmi haszna.

Az antiszemitában az anti az állandó. Szemita bárki lehet a számára.

Önmagunkat kinevetni? Nevetséges!

Ha valaki át akarja adni másoknak élettapasztalatát, az az élettapasztalat hiányáról tanúskodik.

Teszi, amit tud, hogy leplezze, hogy nem tudja, mit tesz.

A milliók ereje a nullákban van.

A szeretet irracionális: ismerni a másikat és mégis szeretni...

Boldogtalan házasság nem létezik – máskülönben ugyanis boldognak is kéne léteznie.

A házasság: rév. Akiben még van egy kis szufila, annak nincs abban keresnivalója.

A férfi azért viseli el a házasságot, mert szereti a nőt.

A nő azért viseli el a férfit, mert szereti a házasságot.

konfrontációt kerülő elnézőbb magatartás csak a nyomozó szervek ügyes taktikája volt). Mindenesetre néhány rendőrségi eljárást és pénzbírságot kimondó ítéletet még így sem úszhattak meg az Inconnu tagjai. És amit kockáztattak, az sokkalta több volt, mint a Nyugaton élő, és a hasonló jellegű akcióikból előbb-utóbb meggazdagító politikus művészkollégák mondvasínált rizikója.

A hetvenes és nyolcvanas évek folyamán hosszabb-rövidebb időre többen is a Mail Art közelébe kerültek a magyar grafikusok élményéből. Az első hullám még a hetvenes évek első felére esik, amikor is a Pécsi Műhely tagjait is utolérte a „konceptolás” láza, és ötleteik egy részét postára adva terjesztették. Sok ilyen apró grafikát örökölt Halász Károlytól, de talán még közelebb álltak a Mail Art műfajához Pinczehelyi Sándor csillagmotívummal vagy egyéb rokon jellegű politikai szimbólumokkal megtűzdelt grafikai munkái, amelyeket aztán postai levelezőlapokra nyomva is terjesztett.

Egy évtizeddel később Lengyel András tűnt fel művészbélyegeivel és gumipecsétjeivel Budapesten. Lengyel egy csupa felhőkből összeálló poétikus muzikalitású utópiavilágát építette fel magának, és ennek az álomvilágnak a grafikai lecsapódásait gyűjtötte aztán be az általa kitalált imaginárius Felhő-múzeumba (Cloud Museum, 1982). Bélyegein és pecsétjein is különböző felhőalakzatok jelentek meg, mégpedig olyan diadalmas szépséggel, mintha csak a barokk mennyezetképek miniatürizált változatait látnánk. Lengyel másik vesszőparipája is csengő asszociációkat ébresztő alakzat volt, a *triangulum* néven ismert háromszög alakú ütőhangszer, illetve ennek a geometrikus alakzatnak

az összes szóba jöhető változata – beleértve akár az egyiptomi piramisokat is.

A professzionista képzőművészek közül harmadikként Soós Tamást említeném itt még meg, aki 1985-ben az efémer művészet egy sajátos változatát teremtette meg, a Day Artot, és ennek elterjesztésére rendezett Mail Art kiállítást.

Az említett ötletek vagy rendezvények közül igen sok a Budapesti Műszaki Egyetem Bercsényi úti diákszállójában került bemutatásra, mégpedig az épület földszintjén lévő kultúrteremben. A „Bercsényi” fogalommal vált a pesti underground berkeiben és a kreatív művészeti kísérletekkel rokonszenvező diákság körében. Míg az Artpool inkább igazi archívum volt, aminek egyik fő feladata az lehetett, hogy a nemzetközi kezdeményezéseket és az ott szerepet játszó fontosabb személyeket tegye ismertté, vagy legalább is dokumentáltta Magyarországon, addig a Bercsényi a nyolcvanas évek folyamán a budapesti kulturális underground spontánul kialakult találkozási helyévé fejlődött, ahol időnként csak úgy zsongott az élet.

Fontos szerepet játszott még a budapesti KISZ-szervezetek kezében lévő *Fiatal Művészek Klubja* is az Andrássy úton, ahol sok egyéb rendezvény mellett ismételt Mail Art-kiállítások is napirendre kerültek. Ez a művészeti fórum azonban minden kendőzés nélkül, teljes egyértel-

Erótómán: a saját feleségére is rájár.

A felesége úgy költekezik, hogy még nincs is pénze, amikor már nincs.

Ha jó házasságban akar élni az ember, hozzá kell szoknia, hogy már nem nőlen, de nem szabad hozzászoknia, hogy már nő.

Aki pénzért nőül, annak legalább van egy értelmes indoka.

Miért pont a saját feleségét ne szeretné az ember? Végső soron az is nő.

„Fujj – csoportsex!” – háborodott fel az onánista egy ölelkező párocska láttán.

Célunk az, hogy állandóan nőjön a bűnözők aránya a börtön foglyai között.

Isten fia meg akarta váltani e világot. De nem is az én apám szúrta el!

Az igazság mindig győz, mert mindig az az igazság, ami győz.

Mikor egy fró megvásárolható, az még nem jelenti, hogy a könyveit is megveszik.

„Fenekig ürítettem a keserűség poharát” – jelentette ki a költő, miután lehajtott egy korsó pilzenit.

A tévét azért találták fel, hogy az analfabétáknak is legyen okuk szemüveget hordani.

Egészen addig nem tudta, honnan fúj a szél, amíg meg nem gyújtották talpa alatt a máglyát.

Vannak helyzetek, amikor az önfenntartási ösztön öngyilkosságra készíti az embert.

Némely kitételen kacagni kéne, ha komolyan venné az ember.

A jó ott maga védi meg magát attól, hogy belapítsák: megsúgja tulajdonosának, mikor a legjobb, ha a fenekén marad.

A kisvárosok legnagyobb előnye, hogy az ember gyorsan eljuthat a vasútállomásra.

Szomorú felismerés, hogy nem vagyok a legnagyobb zseni a világon. Igazságtalanság, persze.

Azon kevesek egyike vagyok, akik nem tudnak autót vezetni, s nem is vezetnek.

Még ha szatíráró vagyok is – egy meztelen nő még mindig kedvesebb számomra, mint egy meztelen király.

A végét járom. Már belső szükségből írok.

FORDÍTOTTA BOJTÁR ENDRE

műséggel a hatóságok intézménye volt, és ez azt jelentette, hogy állandó ellenőrzés és cenzúra kísérte mindazt, ami ott történt vagy bemutatásra került. Az lehetett az ember benyomása, hogy éppen ezért mégis többet lehetett ott megpróbálni, mint máshol. Igaz viszont, hogy időnként még a Mail Art-kiállításokat is lezsűríztették a klub vezetői – és mint ahogy azt a Galántai által begyűjtött Commonpress 51 anyag is példázta, azzal a váratlan eredménnyel, hogy a kiállítási engedélyt még a saját maguk által betervezett Mail Art-show-tól is megtagadták végül.

A harmadik kiállítóhely ismét szabadabb atmoszférát biztosított, ahol általában nem kellett attól félni, hogy spiclik figyelik az odalátogatókat. Ez a fórum a Liget-galéria volt az Ajtosi Dürer soron. A galéria a külső területnek számító XIV. kerület kultúrházának volt a város belső negyedei felé előretolt tartozéka, de vezetőjének, Várnagy Tibornak sikerült elérnie, hogy a hatóságok a csöppnyi termet afféle jelentéktelen külvárosi lebuinak tekintsék, ahol azt csinálhattak a fiatalok, amit csak akartak. A Liget-galéria még 1983-tól rendezett underground ízü kiállításokat, de működése már átvezetett a magyarországi Mail Art harmadik, befejező periódusába, ami tulajdonképpen máig is tart.

Mielőtt azonban összefoglalnám ennek az utolsó korszaknak a főbb eseményeit is, szeretnék kitérni egy érdekes megfigyelésre. A magyar Mail Art dokumentumaiban lapozgatva feltűnt, hogy a legtöbb katalógus vagy kiállítási lista csak neveket említ, és nem tartalmazza a résztvevők címjegyzékét – olyan hiányosság ez, amit akár megbocsáthatatlannak is lehetne nevezni. A címlista ugyanis a Mail Art-mozgalom információs láncának a lelkét jelenti, és elhallgatása úgyszólván a Mail Art network lerombolásával egyenértékű.

Amikor egyszer megkérdeztem Galántait, hogy mivel magyarázza a magyar címlisták hiányát, először nagyon meglepődött – úgy festett a dolog, hogy addig fel sem tűnt neki ez a körülmény. De aztán elmondta, hogy a magyarországi címeket az itthoni mail artosok eleve jól ismerték. Másrészt pedig volt bizonyos előnye annak, ha nem készült címlista. Amikor például az 1982-es művészbélyeg-kiállításra gyűjtött anyagot, különböző helyi grafikusokból és szimpatizánsokból mintegy 150 fős magyar résztvevőtábor alakult ki, és a beküldött bélyeggrafikák közt is igen sok volt a meglehetősen szabad szájú politikai megnyilatkozás is – de hát bélyegméretekre lekcinyítva ki képes elolvasni az ilyen provokatív szövegeket? Mégis volt, aki érdeklődött. A beküldők között szerepelt ugyanis egy bizonyos M...y Group is, és ennek a csoportnak az egyik tagja, aki elfelejtette megmondani a nevét, személyesen is megjelent aztán Galántainál, hogy elkérhesse a résztvevők címlistáját. Mivel ilyen listát nem kapott, soha többé nem hallottak a magyar mail artosok a M...y Csoportról, és Galántainak is az volt az érzése, hogy azért nem, mert azonos volt a Belügyminisztérium valamelyik osztályával.

Azt hiszem, végül is mindegy, hogy ez az érzés indokolt volt-e, vagy csak képzelődésről volt szó. Az ugyanis tagadhatatlan, hogy a magyar Mail Art az illegalitás légkörében született meg, és egészen a nyolcvanas évek végéig rászó-

rult arra, hogy küldeményeit ajánlott levélként adja fel, ha azt akarta, hogy ezek a levelek meg is érkezenek a címzetthez. A Mail Artnak persze megvolt az a veleszületett derűje és spontaneitása, amelynek révén Magyarországon is abban az irányban fejlődött, hogy idővel egy sajátos színezetű diaszpóra vagy szubkultúra ritualizált társasjátékává váljon. De ennek ellenére is megmaradt az élet árnyékosabb oldalán – az időnkénti hancúrozások ellenére is jellemzője maradt a behúzott nyak és bizonyos félszesség.

És a félsz volt persze az egyik motorja is. És ez volt az a furcsa, belülről sugárzó emelkedett fény, ami akkor, amikor már eloszlóban voltak a sötét felhők a feje fölül, utólag egyre nosztalgikusabb színben kezdett feltűnni.

3.

Ez a korszak már a Mail Art utóélete volt nálunk is. A Liget-galéria végig fontos központja maradt ez ekkor kialakuló oldottabb és fesztelenebb rendezvényeknek. Az ott színre került első Mail Art-tárlatot még Swierkiewicz Róbert és a XERTOIX csoport rendezték 1984-ben „Levél az ismeretlen cenzorhoz” címmel. És bár ezután is többször is szerepeltek még a Liget-galériában, nem ők váltak a hely igazi törzsvendégeivé, hanem az a Hejettes Szomjazók nevű csoport, amely hat-nyolc fiatal jópofa társaságából alakult, és csakhamar a legismertebb underground művészeti megnyilvánulássá vált Magyarországon.

Lehet-e a Hejettes Szomjazókat a Mail Arthoz sorolni? Tulajdonképpen műfajuk a közösen rendezett performance és az anonim jellegű irodalmi szöveg vagy karikatúraserű rajz volt. Kiállításaikon azonban gyakran mutattak be nagy formátumú képeket és monumentális dimenziókat elérő plasztikai munkákat is, melyeket szintén közösen készítették. Mindezek a dolgok együtt azt eredményezték, hogy tevékenységük egy része tényleg múzeumképes formátumú tárgyakból került ki. Igazi területüknek azonban azt a fajta blaszfemiát nevezhetném, amit csak úgy szabadon, minden műfaji vagy tartalmi kötöttség nélkül improvizáltak, és aminek az igazi tartalmát és mibenlétét a már korábban idézett „kultúrfusi” kifejezés írhatná le a legpontosabban.

1982-től '85-ig például egy kézzel stencilezett és festett folyóiratot is kiadtak, afféle varrógéppel összefércelt házi gyártmányú almanachot. A címe Világnezetiségi Magazin (World-out-looking Magazine) volt. Hat számot ért meg, és mivel saját készítményű festékanyaggal nyomott grafikákat kötöttek beléje, meglehetősen szappanszagú volt. Barátaikat és közönségüket mindenféle kisebb-nagyobb nyomtatványokkal és blöddli levelekkel árasztották el, s ezen a réven kerültek be a Mail Art vérkeringésébe is. 1986. március 15-ére a Komáromi Kisgalériába hirdettek akcióművészettel egybekötött kiállítást, amelyre nemzeti színű pántlikákkal díszített plakát is készült a következő „műfaji” megjelöléssel: H. Sz. tudatfelszabadító hadművelete. Tudommal ez volt az egyetlen eset, amikor szabályszerűen betiltották a kiállításukat. Egyébként azonban a Hejettes Szomjazók az évtized végére a friss hangot kereső nagyobb tárlatok és a kvalitásos rendezvényeikről ismert jobb magyar múzeumok kedvenceivé váltak – üdítő változatosságot és humort biztosítottak az askétikusan szigorú modernizmus és a halálra unt helyi félmodernizmus monotóniájában.

Ezzel a burleszkszerű képzőművészeti bohócszerepükkel nem voltak egyedül Kelet-Európában. Sokban hasonlított hozzájuk a Lengyelországban működő *Lódz Kaliska* csoport is, amely akcióművészek, manuálisan előállított magazinokat gyártó amatőr grafikusok és féktelen humorú Mail Art-improvizátorok lazán szervezett társasága volt. Nem véletlen, hogy a Liget-galéria 1989-ben „Tíz éves a Lódz Kaliska” címmel külön kiállítással tisztelt meg lengyel haverok előtt. De Berlinben is találtak a Hejettes Szomjazók barátokra – a *Blinde Passagiere* (Potyautasok) nevű művészcsoportra gondolok.

Teljesen más típusú vendége volt a Liget-galériának J. P. Jacob, aki *Posthype* álnéven az egyik legjelentősebb Mail Art-művésznek számított a hetvenes évek New York-jában. Jacob a nyolcvanas években már inkább a kísérleti fotográfia gyűjtésével és professzionista szintű bemutatásával foglalkozott. Mivel felvette a programjába azt is, hogy egy kelet-európai fotógyűjteményt állítson össze, többször járt Varsóban, Prágában vagy Budapesten, és 1986-ban a Liget-galériában *The Second International Portfolio of Artists' Photography* címmel emlékezetes kiállítást rendezett a közben felgyűlt kelet-európai anyagából.

Nem hagyhatom szó nélkül, hogy mindannak, amiről itt beszámoltam, volt egy bizonytalanabb körvonalú, de nagyon penetráns atmoszférájú hátttere is, a kommunikáció és a majdnem-művészeti bla-bla olyan jellegű improvizált formája, ami csak azért nem vett fel igazi Mail Art-vonásokat, mert a budapesti szubkultúrák fülledt közegében tényezve nem volt szüksége a postai közvetítésére – a tagok egymás hasában éltek, dolgaik pedig kézzel kézre vándorolva terjedtek. Ilyen dolog volt például a *Csere* kiadvány, olyan nevű szerkesztőkkel és munkatársakkal, mint Sebeő Talán, Ármós Ózon, Beöthy Gránit, Herencsár András, Litván Péter, Ladányi Alkony stb. Nemcsak a nevek voltak néha fantáziadúsak, hanem a személyek is azt a lunatikus benyomást keltették, mintha valaki hallucinálta volna őket. A *Csere* félig kamasz félig dekadens pseudo-intellektuális prózát és unottan fanyar verses és rajzos grimaszokat publikált az 1979–80-as évek körül (például Heideggerről!), lényegében véve hasonlót ahhoz, amit valamivel később Kukorelly Endre „újmagyar” költészete tett magasabb színvonalon népszerűvé. („Egy látszatnyelven készített szájhagyományomat lefordítottam, a Látszat-Magyar, Magyar-Látszat szótár segítségével” – áll például az utolsó, hetedik *Csere* egyik anonim cikkének a kezdetén – mintha visszacsengene ebben valami Pauer pseudo-programjából is... Vagy egy találmára kiragadott sor a *Csere* N°6-ból: „A lónak csak túlsó oldala van.”)

Az akkor még gimnazista Sugár János közreműködése adott a füzeteknek rajzos tartalmat és tagadhatatlan esztétikai kvalitást, és talán az ő ötlete volt az is, hogy a *Csere* néha új címsorokkal gazdagított fedőlappal jelent meg, mint például: *Gyorskettő*, *Gyorskultúra*, *Művészetelőre Iskola*, de németül (?) is: *Austauschfolge* filosofienhaftigkeitliche Kunstvorherschule. Sugár egyszer feladott nekem Kölnbe egy levelet, amelyben a „gyorskultúra” nemzetközi elterjesztésének terveit vázolta, és ehhez segítséget kért – igazán kár, hogy nem lett ebből az ambiciózus elképzelésből semmi, bár meg kell adni, posztmodernizmus néven valami nagyon hasonló lett aztán az internacionális divat. Mi lett a *Csere* körével? A nyolcvanas évek végére

fel nőttek a gyerekek, és úgy gondolhatnánk, hogy a *Csere*t elfújta a szél. A Kádár-rendszer megszűntével ugyanis megszűnt az a furcsa katlansituáció is, aminek a zárt és félhomályos terében az ilyen dunsztos gőzölgések szilárd alakzatoknak látszottak, és évekig megőrizhették a karakteres formájukat is. Az underground és a művészet igézetéből azonban később sem szabadulhattak a tagok, Sebeő Talán például a Titanic-klubot csinálja, Beöthy Balázs pedig mindenféle televíziós és művészeti vállalkozás munkatársa lett. Vele, és egyik-másik „cserefélővel” azonban a Liget-galériában és a Hejettes Szomjazók körében olykor még később is lehetett találkozni.

A nyolcvanas évek végére és a kilencvenes évek elejére a Mail Art odáig fejlődött Magyarországon, hogy kezdtek kialakulni apróbb vidéki központjai is. A legtöbb ilyen kezdeményezés azonban egy-két meghirdetett házi rendezésű kiállítás vagy néhány xeroxolt magazinfüzet után újra elnémult. Mind a nemzetközi mezőnyből, mind pedig a helyi környezetből hiányzott már az igazi lelkesültség és az újdonságok megízlelésére kíváncsi mohóság. És különben is, ebben az időben már két másik, újabb keletű network kezdett rátelepülni az eredeti Mail Art-hálózatra szerzte a világon, mégpedig a rockzene kultuszából táplálkozó zenei underground *fanzine* divatja, és az amatőr grafikai megnyilatkozásokat gyűjtő és publikáló *graphzine*-ek hulláma. A legtöbb esetben nehéz is volt szétválasztania ezt a kettőt egymástól, mert a házi gyártmányú kazettafelvételeket propagáló füzetek vagy a csaknem ugyanazokból a forrásokból újtukra induló underground grafikák útjai összeolvadtak, illetve állandóan keresztetkértek egymást. És ehhez hozzá kell tennünk még azt is, hogy a kilencvenes években megnyíltak az e-mail, valamint az internet kapui is, és ezek az elektronikus kommunikációs láncok aztán végleg magukhoz hódították és új irányba terelték a kezdetben még egyedül a postára épülő jó öreg network-kapcsolatok irányát.

Anélkül, hogy teljességre törekedhetnék, íme egy csokor a nyolcvanas évek végétől sorakozó magyar Mail Art-kezdeményezésekből:

Még 1987-ből datálható az első *fanzine*-jellegű magyar Mail Art-lap, afféle méhézzettel (?), és ahogy az alcíme ígérte, a félszegűsök családjával is foglalkozó blődli, amelynek négy száma ismert, és ismeretlen szerkesztők titokzatos kiadványaként érkezett Szolnokról (cirill betűkkel leírt) „*Maszek Idegyógyász*” címmel. Ehhez képest teljesen normális rendezvény lehetett Pap Béla és az O. B. Stúdió akciója, amelyet 1988-ban *Fixed Ideas & Icy Feelings* címmel hirdettek meg. 1989-ben sikerült Galántainak a korábban betiltott *Commonpress* 51. kiállítását a Fiatal Művészek Klubjában rekonstruálni és most már minden zavaró közjáték nélkül újra bemutatni. Ugyanebben az évben indította útjára Rácz Mihály *Második Látás* (*Second Vision*) című Mail Art *fanzine*-jét Debrecenben, és Juhász Pál a maga *Vasco de Gamma* *graphzine*-jét, mely az imponáló 11-ik számig tornászta fel magát. 1990-re esik a budapesti *Tripon Magyarországon* című Mail Art-kiállítás, melyre Váczy Tépoint Tamás gyűjtötte össze az anyagot.

Ezután azoknak a kisméretű, fotokopírozott és többnyire hangsúlyozottan amatőr jellegű grafikákkal megtöltött, és néha házi gyártmányú audiokazettákat is hirdető Mail Art-lapoknak a hulláma következett, amelyek mint 1990

és '94 között jelentek meg. Juhász Pállal kezdeném a sort, aki magazinjának a címét *Akaszott Ember-re* változtatta meg. Csecse Sándor és Farkas Bálint megjelentették az *Ártalom* című lapot. Takács László *Mildew Magazine* címmel hozott ki egy Mail Art-újságot, ennek magyar alcíme egyszerűen *Penész* volt. Kerekes Péter tiszaujvárosi lakos egy olyan kiadvánnyal lepte meg a zenei underground köreit, amit lakonikusan *The Last Post*-nak hívtak. Debreceni illetőségű Mail Art-lapnak számíthat Voith András magazinja, a *New Afazia*, azon kívül Voith volt az is, aki ezután *Tolerance* címmel hirdetett meg egy nemzetközi Mail Art-akciót. Róla egyébként azt kell tudnunk, hogy Kántor István, a mindenható Monty Cantsin kegyelméből a *neoizmus magyar konzulja* címet viseli, igaz, nem egyedül, mert ugyancsak Kántor egy nemes gesztusa révén egy budapesti networker, bizonyos Deák Ferenc meg néhány év óta egyenesen a *neoista főkonzul* titulussal büszkélkedhet – és ő is hirdetett meg már néhány Mail Art-akciót.

A grafikai anyaggal foglalkozó egész magazinhullámot aztán az a kiadvány koronázta meg, amit a budapesti Árnékkötők szerkesztenek 1990 óta. Az *Árnékkötők*, *Electrographic Art* című kiadvány negyedévenként megjelenő szép kiállítású folyóirat, amelyről kezdetben azt lehetett gondolni, hogy elsősorban a képanyaga révén jelentős, de már az indulás percétől foglalkozott azzal is, hogy az elektronikus sokszorosított grafika elméleti és technikai kérdéseiről is hozzon (részben angolul írt) cikkeket, úgyhogy ma már elmondható róla, hogy komoly nemzetközi státussal rendelkező fórum. Az elektrografika műfaja egyébként vidéken is színvonalas képviselőkre talált – ezek közül Máté Gyulát kell feltétlenül megemlítenem Bonyhádról.

A még megemlíthető két utolsó Mail Art jellegű kiadvány esetében is olyan publikációkról van szó, melyeket még napjainkban is kiadnak. Az egyik egy gyönyörű kiállítás assemblage, amelyet 75 példányban elkészült eredeti lapokból gyűjt be a szerzőktől, és állít össze magazzinná Abajkovics Péter és baráti köre Szombathelyen. Címe *Leopold Bloom*, akiről nemcsak azt illik tudnunk, hogy James Joyce *Ulysses*-ének a hőse, hanem azt is, hogy állítólag tényleg élt, és mielőtt kivándorolt volna Írországba, úgy hívták, hogy Virág Lipót. A másik kiadvány szerkesztője régi ismerősünk, Tóth Gábor. A *Laza Lapok* című roppant elegáns kiállítású „salátáról” van szó (mert többnyire nincs kötve, hanem csak portfólióba gyűjtve), s ebben Tóth a jelenlegi magyar mezőny kísérleti irodalmából válogat össze különböző jellegű számokat.

Ezek a legutoljára megemlíthető kiadványok, melyek a profi lapokkal is felveszik a versenyt, már egyértelműen abba az irányba mutatnak, hogy a Mail Art a kilencvenes évekre Magyarországon elérte azt a küszöböt, amelyen túl az intézményesített kultúra kezdődik. És való tény, hogy éppen a legjelentősebb magyar Mail Art-vállalkozás, az Artpool archívum 1992-ben közérdekű alapítvánnyá szerveződött át – egy egész emeletszármagot foglal el jelenleg a Budapest Galéria egykori irodáinak helyén, és fenntartását a Főváros költségvetéséből fedezik. Az Artpool mindezzel együtt ugyan még mindig nem egészen múzeum, de már nem is nevezhető magánarchívumnak. Ha mint intézmény tényleg beválik, és sikerül a jövőjét is biztosítani, akkor talán végleg múzeumi státust kap majd. Ez a konzolidáció – lévén, hogy egyedülálló jellegű kísérletről van szó – a nemzetközi alternatív kultúra szempontjából is nagy jelentőségű fordulat lehet.

IRODALOM

- IPARTERV 1968–1980. Katalógus és tanulmánykötet, összeállították Beke László, Hegyi Loránd és Sinkovits Péter. Budapest, 1980.
- Expressió. Önmanipuláló szétfolyóirat. Kezdeményezők: Ajtony Árpád és Hap Béla. Budapest, 1971–72.
- Groh, Klaus: *Aktuelle Kunst in Osteuropa*. DuMont Aktuell. Köln, 1972.
- Carrión, Ulises: *Names & Addresses. Verbal, Visual and Aural Works*. Katalógus. Fialat Művészek Klubja. Budapest, 1979.
- Pool Letter (Pool Window) #1–30. Galántai / Artpool. Budapest, 1980–82.
- Művészet & Posta / Postal Artwork. Katalógus. Galántai / Artpool – Swierkiewicz Róbert. Mini-Galéria, Újpest, 1981.
- Inconnu. *Actionistic Journal*. #1–2. Punknow Edition, Inconnu Group. Szolnok, 1980–81.
- Substituable Self Portrait (Behelyettesítő Önarckép) Katalógus. Swierkiewicz Róbert. Budapest, 1981–1991.
- Mindenki mindenkivel / Everybody with Anybody. APS N° 11. Artpool / Fialat Művészek Klubja. Budapest, 1982.
- World X Art X Post. A FÉSZEK-klubban rendezett művészlevegé-kiállítás katalógusa. Artpool, 1982.
- Világnezetiségi Magazin (World-out-looking Magazine). #1–6. Hejtes Szomjazók / Elek István. Budapest, 1982–84.
- Art Letter (AL). #1–11. Artpool. Budapest, 1983–84.

- Alkalmi Eseményújság. (Occasionally News of Events). Inconnu Press, Arteria Kiadó. Szolnok – Budapest, 1984–86.
- Hungary can by yours. Commonpress 51. Artpool, 1984–1989.
- Galántai / Artpool Archive 1968–1984. Dokumentációk. Artpool, 1984.
- International Day Art Exhibition. Soós Tamás rendezvénye, katalógus. Liget-galéria, Budapest, 1985.
- Bélyegképek / Stamp Images. Katalógus. (Szöveg: Pernecky Géza) Szépművészeti Múzeum, Budapest, 1987.
- Liget-galéria 1983–1990. Szerk.: Várnagy Tibor. XIV. ker. Művelődési Ház kiadványa. Budapest, 1990.
- A Hejtes Szomjazók Szenvedélyes Élete. Katalógus. Székesfehérvár István Király Múzeum. 1990.
- Árnékkötők. *Electrographic Art*. Eddig #1–15. Szerk.: Dárdai Zsuzsa, Szász János, Tenke István, Zsbori Ervin és mások. Budapest, 1990 –
- Pernecky Géza: *A háló*. Alternatív művészeti áramlatok folyóiratkiadványaik tükrében 1968–1988. Héttorony Kiadó, Budapest, 1991. (Angolul is: *The magazin network. The trends of alternative art in the light of their periodicals 1968–1988*. Edition Sooft Geometry, Köln, 1993.)
- Artpool 1992. Documentation about exhibits, events, archive activity, publications, etc. Artpool. Budapest, 1992.

A 2000 kulturális ajánlata

Holland Kulturális Fesztivál a Merlin Színházban

1996. október 26-27., este 7 órakor

IRÓNIA ÉS MELANKÓLIA

VENDEGEK:

Benno Bernard
Anna Enquist
Willem Jan Otten
Rogi Wieg
Lieve Joris
Cees Nooteboom
Leon De Winter
Joost Zwagerman

VENDEGLÁTÓK:

Balla Zsófia
Parti Nagy Lajos
Petri György
Konrád György
Kukorelly Endre
Tandori Dezső
MODERÁTOR:
Földényi F. László

Október 27-én, vasárnap délelőtt 11 órakor modern holland zeneszerzők
(Louis Andriessen, Peter Schat és mások) műveiből ad elő
IVO JANSSEN (zongora)

14 órakor CEES NOOTEBOOMMAL beszélget
FÖLDÉNYI F. LÁSZLÓ könyv és film kapcsolatáról, majd

15 órakor a Nooteboom regényéből készült filmet (Szerterások) mutatja be a
Merlin színház nagytermében.

A fesztiválról további információkat a Merlin Színház ad (117-9338, 118-9844).

KORNIS MIHÁLY / KÁDÁR (MAGYAR DRÁMA)

MARGÓCSY ISTVÁN

Ebben a rovatban mindig
a lap egyik szerkesztője
mondja el véleményét,
melyet kollégái marginális
megjegyzésekkel kísérnek.

1. Kornis Mihály a Beszélő szövegközlésében (1996. május, 68. l.) „további terveim előjátékként” jelöli művét; Eörsi István, aki nyilván a nagyközönségnél jobban értesült, Kornis írását „félkész műnek” nevezi (Magyar Narancs, 1996. júl. 25. 38. l.). Mivel azonban a mű úgy jelent meg, mint minden más kész autonóm irodalmi mű, valamint komoly visszhangja is támadt (kivált Radnóti Sándor kivételesen elismerő cikke révén: Irodalmi dolgok: a Kádár-beszéd, Magyar Hírlap, 1996. máj. 29. 7. l.), a mű esetleges „félkész” jellegére nem lehettem tekintettel. MI

2. Ez az első eset, hogy egyik kedvenc szerkesztőtársam kritikájának – jóformán csak köztöszavai kivételével – épp az ellenkezőjét gondolnám. Totális véleménykülönbségünk mélyén nyilván az van, hogy máskor általában egymáshoz közelálló ízléseink (ezért is szerkesztünk együtt lapot) most nem állnak közel, sőt!; „durva leegyszerűsítéssel”: Istvánnak nagyon nem tetszik Kornis műve, nekem nagyon tetszik. Ezért a legszívesebben (?) ellenkritikát írnék, ám mivel erre (hál’ istennek, sajnos) nincsen mód, legalább – mint egy Sz. Ákos – hosszabb jegyzetet firkantok a szélre.

A legfontosabbnak kivételesen a műfaj kérdését tartom (az olvasót is az vágja először mellbe), úgyhogy nyargalásszunk azon egy kicsit. Abból kell kiindulni, hogy a Kádár „autonóm irodalmi mű”, s mint ilyennek kell „szólnia valamiről és valamiért”. A Kádár-beszédnek azonban nem, mert az István állításával ellentétben nem irodalom, az csak be lett emelve Kornis művébe, mint az utóbbi egyik eleme. A másik – fő – elem Kornis (a Kádár-beszéd terjedelmét jóval meghaladó) lábjegyzetei. Tehát egy önálló, befejezett (semmi „félkész”!) mű: Kornis ugyanis nem e művét jelöli előjátéknak, hanem a lábjegyzeteket! Amelyeket felhasználhat ehhez a művéhez, de sejteti, hogy fel fogja használni „Kádár János történelmi alakjának színpadi és irodalmi feldolgozásával kapcsolatos további terveihez”. Ez utóbbiak közül rafinált irodalmi fogással, néhány mesterien elejtett szóval-mondattal már most, ebben az alapvetően (műfaji értelemben) nem drámai, hanem prózai művében is – hogy a (nem műfaji értelemben vett) drámaiságot erősítse – felvillantja egy későbbi színpadi mű, egy (műfaji értelemben vett) dráma ígérését is. Hadd soroljak fel néhányat e színpadi művet imitáló kitételek közül: „E dőltséggel írt pótlásokat azonban nem kell feltétlenül eljátszani.” (Miért, a többit el kell? Hogyan lehetne ezt eljátszani? Sehogyz. – Mellesleg, Kádár szövegében alig pár helyen van ilyen dőltséggel írt pótlás, mert nyilvánvalóan csupán az a funkciója, hogy jelezze: az író a Kádár-beszédben is jelen van.) A lábjegyzetek: „előjáték”. A díszletre vonatkozó szerzői utasítás: „muskátlibokor, hátul jobbra akasztófa”. Az Antigonéra, Shakespeare-re tett többszöri utalás. A két főhősön: a beszédet mondó Kádáron és a lábjegyzetelő Kornison (aki szócsöve a történet – és nem a történelem! – több más hősnéjé is: Maca néni, „az izzadás Nyikita Hruscsov” és a vele elképzelt jelenetében Kádár, a Magyar Rádió egykori főrendezője, Kodály mind-mind az frón keresztül szólalnak meg) kívüli három „epizodista” (Iványi, Varga, Grósz) színpadi szereplőként van beállítva. De hogy az alcímet („magyar dráma”) mint a magyarság drámáját, nem pedig mint magyar színpadi művet kell érteni, azt Kornis két helyütt (szerintem megint csak szándékosan) elárulja-önleplezi: Kádár egyik mondatából „darabot lehet írni”, illetve ő magáról „drámát kell írni” – tehát a jövőben, majd. BE

(magyar) Különös, talányos s nehezen megfogható új művet tett közzé Kornis Mihály: megtalálta, magáévá tette, azaz megírta s továbbírta, kommentálta Kádár Jánosnak 1989-es hírhedt utolsó, bomlott beszédét – irodalommal akarván tenni a történelmet, irodalommal akarván formálni a valóban megtörtént, s különös jelentéssel terhesnek látszó egyszeri valóságos eseményt. A meglepő vállalkozás mint irodalmi és politikai gesztus igen nagy feltűnést és port kavart: ám mindennek során a mű mint mű által felvetett kérdések, érdekes módon, nemhogy választ nem nyertek, de még addig sem jutottak el, hogy feltétesse. Holott bárholnyan nyúlunk is e Kádár-beszédhez mint irodalomhoz, a mű minden szempontból kérdésesnek, sőt megkérdőjelezhetőnek tűnik – sem az nincsen benne, a legcsekélyebb mértékben sem, tisztázva, miről is szól, sem pedig az, miért...^{1,2}

Bizonyára sokan emlékeznek még Dalos Györgynek szellemes aforizmájára a Kádár-korszak erkölcsnemesítő és megvilágosító történelmi parabolái kapcsán: ő, úgymond, jobb szeretné a régmúlt mára értelmezett történelmi modelljei helyett egyszer a mai (akkori) politikai bizottsági üléseket látni a színpadon, s eközben óhajtana visszafelé, pl. a mohácsi vészre asszociálni... Kornis Mihálynak mintha e célkitűzés járt volna fejében, mintha e kifordítás szellemében írta volna Kádár-darabját: íme, a megtörtént, tényleges (dokumentált!) napi politikai esemény a maga durva és lapos valóságában – hadd világítsa hát meg e jelenet a magyar történet

tragikus és homályos időszakát, hadd szolgáljon a továbbiakban ez történelmi modell gyanánt,³ hadd vonjuk le a nagy messzire mutató tanulságot most már a szinkron történelem *non-fiction* parabolájából. Csakhogy a régi probléma megmarad ám problémának akkor is, ha más anyagot veszünk alapul – ama kérdés megválaszolatlan marad (illetve: rosszul lesz megválaszolva), mit is kezdjünk a (valós) történelmi tényekkel irodalmi műveink koncipiálásakor...

Oh, a nagy nemzeti történelmi dráma vonzása! Oh, a nagy, kétszáz éves illúzió! Hány nemzedék nagy tehetségei siklottak félre, miközben kialakították s alakították (hol jobban, hol rosszabbul) a magyar irodalom egyik alapvető, ám alighanem legkérdésesebb hagyományát: mikor egy irodalmi műben *megírni* akarták a magyar történelmet, *megírni* az *igazat*, a *lényeg*et a magyar nemzeti történelemtől, az éppen lezajlott forradalomról vagy tragédiáról, alkalmasint az egész magyar történelem folyamatáról; mikor úgy vélték és látták: lehet olyan lényeges történelmi eseményt találni, koholni vagy *lát*ni, melyben szimbolikusan egy egész történelem visszfénye csillanhatik fel, mely, igazán megírva, nemzeti történelmi látásmódunkat is nevelheti, az igazság irányában alakíthatja (s ma is: vajon melyikünk nem tud vagy akar mondani jópár olyan anekdotát, újat vagy régít, melyben egész nemzeti sorsunk veleje benne foglaltatik?). Nemzeti igazságkeresés és hegeliánus történelem- és művészetszemlélet (az ennek megfelelő hős kiválasztásával és kinevezésével) – e két összetevő alakítja ki a magyar irodalom utolsó kétszáz évének egyik fő vonulatát, Besenyeitől Illyés Gyuláig, e két összetevő mozgatja máig ama nagy törekvést, mely az irodalom lényegi felvilágosító feladatául tűzi ki a történelem magyarázatát vagy legalábbis illusztrálását, ezeknek szellemében hangzanak fel rendre ama felszólítások, melyek megmondanák, *kit* vagy *mit* is kellene egy művésznak témájaként választania, hogy *lényegi* művet alkosson (ilyen volt pl. Lukács Györgytől a Révai-tragédia ötlete, ilyen a Sík Sándor–Sík Endre különfejlődésének családikonfliktus-ötlete stb.; de ilyen Kornis Kádár-szövegének önleplező célkitűzése is: „Darabot lehet írni belőle. Magyarország legújabb kori tragédiájában Kádár János játssza – mert a valóságban is ő játszotta, botcsinálta Kreónként – a főszerepet”)... Hogy a feladatnak, akár nemes indulattal, akár egyszerű és naiv kötelességérzettel, akár hivatalos megbízással nagyon sokan nekifutottak már, kétségtelen – hogy a feladat megoldható-e egyáltalán, azt már a 19. századi, szinkron korszerűségük okán talán elfogadhatóbb (vagy megbocsáthatóbb?) hegeliánus drámák vagy regények (azaz, ha még nem felejtettük el az ortodox poétikákat: az „objektív” műnemek példái) sem bizonyították. Ám a *megbíz*atás igénye⁴, úgy látszik, annyi balszerencse közt, oly sok vizsál után, nem lankad: ma is van olyan

3. Szó sincs arról, hogy itt valamiféle történelmi modellre törekedne a szerző, hisz' ez: irodalmi mű. De még csak nem is történelmi dráma, még akkor sem, ha a Kádár-korszak már történelemmé vált volna (ami nem biztos): a mű nem (vagy legalábbis nagyjából nem) a történelemtől szól, hanem arról, hogy egy ilyen történelmi-történelemalatti alak regnálása alatt telt el – nagy szót mondok – Kornis (és sokunk) élete-iffúsága. Ez az a magyar dráma, amit a magyar társadalom még mindig nem tudott feldolgozni, s amelyek megrendítő – mert személyes – feldolgozási kísérlete Kornis viaskodása a „Kádár-figurával”. BE

4. A minden irodalmi művet életreható személyes megbízatáson kívül én más megbízatásra utaló egyetlen sort sem tudtam felfedezni. A kritikus mintha a saját maga teremtette árnyakkal viaskodna. BE

5. Mitől posztmodern? Ami szokatlan, ami olyan „ízés”, az már posztmodern? Meg aztán: vagy posztmodern, vagy Németh László *redivivus*. (A később említett három külföldi tétel-drámáról már nem is beszélve.) BE

6. Na ne, ez azért méltatlan utalás, még ha szépen ki is kerekíti a zene-hangszerezés szóképét (bár azt nem hiszem, hogy a körmagyart bundában járnak...). A Körmagyart én sem tartom Kornis főművének, de az a nyelvi karnevál, virtuóz megszerkesztettség és humor, ami azt a szöveget jellemzi, éppen hogy fájóan hiányzik a Kádárból. KCGY

7. Körmagyar? Csupán annyiban és azért, mert véletlenül Kádár is, Kornis is, meg az egész téma magyar. Milyen lehetne? Ilf-Petrovval szólva „hát nem is román!” BE

8. A „talált” (szöveg, tárgy stb.) beemlése az úgynevezett művészi szférába (amitől azután a tárgy stb. is, a művészi szféra is tényleg „úgynevezett” minősül át) tipikusan modern (avantgárd), s nem posztmodern gesztus. Anélkül, hogy tudnám, mi a posztmodern (mert hát ki tudja? arra már büszkének sem lehet lenni, hogy az ember nem tudja...), Kornis szövegét a legkevésbé sem érzem posztmodernnek. Ami meg a történelemszemléletét illeti, azt mégügysem. A határozott, olykor a patetikusságig, máskor a gúnyolódásig menően egyértelmű értékrend, a történelmi folyamatokba vetett (kimondatlan) hit, a körüljárható, plasztikus, önazonos személyiség eszméje (hiszen erre épül az egész Kádár) – hát ezek éppen nem a posztmodern történelemszemlélet jegyei. Nem is volna ennek jelentősége, ha a kritikus nem erre alapozná értékítéletének legalább egy részét. KCGY

9. Ez az egész rész, amely azon a téves feltételezésen alapul, hogy a Kádár történelmi dráma, egészében is érvénytelen, s megállapításai külön-külön is azok. Csak egy példa: előzőleg az volt a baj, hogy a mű nemzeti történelmi dráma, most meg az, hogy kizárólag a királynak belső konfliktusát elemzi. BE

művészet- és drámaszemlélet, mely valósnak látja a nemzeti történelem szimbolikus megérzőkítésének feladatát, s ha – mint Kornis – negatív ítélettel is él, képes a nemzeti „tragédiába” (azt persze megkérdőjelezhetnénk, most már végleg félretévén a rég hallott marxi kettősséget: milyen műfajban játszik is a történelem?) szubsztanciális hőst látni bele, mely oly szándékkal akar, akár mindenáron, élni, hogy a valóban égető történelmi kérdéseket, figurális megelevenítésük során, egyszerre kezelje nemzeti és erkölcsi/pszichológiai síkon, s magyarázatként csak a nemzeti-politikai összetevőknek engedjen teret... Súlyosan vetődnek fel a kérdések – hisz’ abban, hogy a művészet formálja ki történelmi látószögünket, hogy a műalkotás nyújtson segédkezet a történelem megpillantásához, komolyan ma már nem hihetünk: nincsen-e e vállalkozásban (à la Németh László *redivivus*) valami alapvetően eltévesztve? akármilyen zene szóljon is, negatív vagy posztmodern hangszerezésben,⁵ a tánc mindig *körmagyar* marad?⁶ kifordítom, befordítom, mégis bunda a bunda?⁷

(dráma) Ismételjük meg a kérdést: milyen műfajban játszik is a történelem? A válasz fenségesen kézenfekvő: természetesen drámában, sőt remélhetőleg, tragédiában. Kornis, érdekes módon, posztmodern történelemértelmezését⁸ a klasszicista műfajhierarchia érvényének megőrzése mellett közvetíti: a nagy történet, a világ- (vagy legalább nemzeti) méretű hős és történet tragédiára, lehetőleg shakespeare-i mintájú tragédiára sóvárog. Hiába véli úgy, csalódottan, a szerző, hogy hőse egy senkiházi (egy *niemand*), az általa képviselt probléma (ami persze nincsen részletesen kifejtve), úgy látszik, tragédiáért kiált. Kornis művében (mint megannyi felvilágosító vagy leleplező jellegű történelmi drámában, a jó király elvi megengedése vagy feltételezése mellett) a történelem mint királydráma zajlik: csak épp az a fájdalmas nála és számára, hogy a ténylegesen létezett király nem érdemli (nem érdemelte) meg a koronát. Királyról (Shakespeare mértéke szerinti, macbethi léptékű figuráról) kellene szólnia a műnek – a szerző azonban be kell hogy ismerje (vajon ebben a fel- vagy beismerésben állna írói invenciójának eredetisége?), hogy sem hőse, sem annak környezete nem királyi. Ezután azonban hiába a történelem és az ész jó néhány kimutatott vagy rejtőzködő csele, a dráma általános műfaji kérdései visszaütnek: ha a szerző, kitüntetetten negatív, ám mégis történelmi léptékű hőse iránti (jogosult) elfogult indulatában, a környezettel szembeni közönye vagy érdeklensége okán elhagyja a történelmi helyzet összes elemét és többi figuráját, azaz teljességgel kihagyja magát a történelmet, s kizárólag a királynak belső konfliktusát elemzi, az olvasó nem tudja, hol is lenne a dráma.⁹ Jellemrajzot olvasunk-e e kommentált dokumentumközlésben (némi – sajnálatosan kezdetleges – pszichoanalitikus beütéssel) vagy párt-

történeti közleményt? Az lenne a nagy felfedezés: ki hitte volna, a sokszorosán bűnös kommunista vezér maga is, nemcsak az egész ország, tudta, hogy halálos bünt követett el, s neki is volt, lehetett lelkiismerete (annak mintájára, ahogy régen, a „legokosabb” 18. század végi szentimentális irodalom naiv szenzációjában: lám, a parasztoknak is van lelük!)? Ha drámát keresnénk a Kádár-történetben (bár miért is kellene épp ezt keresni?), nem ott lenne a tényleges konfliktus: *hogyan* hallgatták e beszédet a jelenlévők, *hogyan* reflektáltak rá, legalább titokban, egymás közt, miért hagyták végigmondani, *hogyan* nyugtázták utólag; esetleg korábban: *hogyan*, milyen indoklással, kiknek a főszereplésével, s kiknek az asszintenciájával váltották volt le Kádárt a főhatárolmáról, s *ezután* *hogyan* mentek a dolgok?¹⁰ Egy drámában talán nem az elvont totemnek (a Kornis által állított totemnek) kellene a főszerepet játszania, hanem a totem környezetének – a kérdés talán az lenne: *hogyan* funkcionált eddig, s *hogyan* most, e pillanatban, s a továbbiakban az, akit (ha nagyon akarjuk) totemnek is láthattak a többiek (akik sajnos e műből kimaradtak). Vagy talán egész másként kellene olvasnunk Kornis művét, s a dráma egészen máshol zajlanék: a dokumentum és a lábjegyzetek viszonyában?¹¹ A szerző személys indulata, áradó szubjektivitása állna harcos konfliktusban a széttöredezett, betegre aggott, elviselhetetlen, szocialista semmitmondásában világбайnok szubjektum-imitációs szövegközléssel? Vagy végső soron, általánosításként, azt higgyük el, posztmodern ide vagy oda, hogy a dráma mint dráma tényleg csak egy lelken belül játszódik le, s ha van királyi lelkünk (no persze amolyan sutyerák-formán), akkor királydrámánk is adódhatik? Jó lenne, ha lenne e kérdésekre válasz (vagyis ha ki lenne találva, hegelianus fogalmazásban szólván, e színjáték *formája*) – a jelen szöveg viszont, sajnos, minden egyes lépésnél cserbenhagyja olvasóját.

(Kádár) Kornis, vérbeli posztmodern szerzőként, talált tárggyal dolgozik: az igazi dokumentumot, a történelmet, az életet, a „valóságot” ő csak közreadja, s kommentálja (de persze megszabadulni nem akar tőle!). Vállalkozása egyszerre esztétikai és történészi¹² – egyszerre számít a történelmi tapasztalatoknak, a közös ismereteknek konszenzusára, valamint az esztétikai eredetiség felidéző katarzisára. Ám e számítás nem minden elemében számíthat elismerésre: e „szenzációs” Kádár-beszéd valószínűleg annak számára szenzációs, aki, akár túl pozitív, akár túl negatív elfogultságok okán, mást várt volna hősüktől (no persze mit is?)... Mert hát milyennek is *kell*ett volna lennie a kádárizmus vezető figurájának – volt-e, kellett-e, hogy legyen *másmilyen* elvárás? Honnan a meglepődés? Kornis e művében úgy tesz, mintha meglepődött volna a Kádár-beszéd lényegi mondanivalóján, mintha csalódott volna hősében, mintha e beszéd *tényleges*,

10. „Érdekes lenne még egy kis rövid sárga kágyó, lila kecskeszakállal.” A mondvacsinálás jellegzetes kritikusi magatartása, mikor azt vetjük a szerző szemére, amit nem írt bele, pedig beleírhatott volna művébe. BE

11. Igen! Főként ott. BE

12. Megint: mivel ez egy irodalmi mű, Kornis nem történész. Mint sok más fró, művéhez előtanulmányokat, köztük történelmi előtanulmányokat is végzett. BE

13. Nem. Nem aufklérista politikai leleplezése Kádárnak, hanem írói leleplezése Kornisnak, s rajta keresztül mindnyájunknak, s csak ezen keresztül annak, hogy hogyan működik nemzet, történelem – bár általános tanulság nélkül, mert azt hiszem, hogy ahogy ugyanazt a bűnt gyilkos és egész nemzetnyi áldozata a tudatalattijába szorította, az a világtörténelemben példátlan, egyedi eset. BE

14. A világszellem nem, de azért ezt a mégiscsak tömeggyilkost (lám, első reflexemben én is azt írom: mégiscsak; szóval ezt a tömeggyilkost) például a hagyományosan szokimondó-ellenzéki kabaré önként, dalolva Kádár apáknak nevezte, s nem Rákosi, hanem Kossuth apánk analógiájára. Erre talán mégsem leghintheünk olyan kissé fölényes módon, mint Te, István. BE

társadalmi léptékű leleplezést tartalmazna – s riadt és diadalmos meglepődése következtében, akár akarja, akár nem, amaz irodalmi irányzat követői között találhatja magát, mely a nyugat-európai baloldal értelmiségi lelkiismeret-furdalása eredményeként oly csudálatos és épületes felvilágosító drámairodalmat produkált, mint *A luzitán szörny*, *A helytartó*, vagy *Az Oppenheimer-ügy*... Az aufklérista leleplezés mint politikai cselekvés lép itt színre¹³: nem az érdekli a szerzőt és a művet, hogyan is működik a világ (azaz a nemzet, a történelem stb.), hanem hogy „ezek milyen szemetek”... Kornis Kádár-leleplezése azért is sikerül félre, mert egyszerre akar esettanulmányt közölni (azaz egy gesztust leírni és végigvinni) valamint generális történelmi tanulságokat is közölni. Holott e vállalkozás nemcsak egy oly hosszú politikai pályafutás esetén mondana kudarcot, mint amilyen a Kádáré volt, hanem a legprimitívebb lélektani szituáció esetében is – egy hosszú, bonyolult politikusi pályát viszont csak belülről megközelíteni nem hogy nem lehet, de nem is szabad. Hisz’ a politikus sikere nem önmagától függ, hanem környezetétől: ezeknek teljes kihagyása mellett semmi meg nem magyarázható, sem lélektanilag, sem társadalmilag, sem történelmileg (innen Kornis sok bizonytalansága, mikor Kádárnak, úgymond, „hallatlan összetettségéről” vagy „félelmetesen tehetséges” voltáról szól, minden indoklás vagy magyarázat nélkül: egy „niemand”, egy „sutyerák” vajon hogyan tudott egy egész országot „bűnbe vinni”?). Kornis lábjegyzetei épp azért kiábrándítóak, mert túl sokat ígértek, s túl keveset adtak: azt talán mégsem lehet oly nagy felfedezésnek találni (pláne nem csalódásnak), hogy Kádár, minden puritanizmusával, grízes téstájával, kacsintásával és speciális hanghordozásával együtt sem maga volt a világszellem...¹⁴ Az, hogy Kádár milyen volt valójában, e drámából (pontosabban e lábjegyzethalmazból) nem derül ki (kérdés persze, hogy drámából vagy egy dokumentumból kell-e kiderülnie), az viszont, hogy milyen nem volt, az valamilyen homályos szinten kétségtelenül körvonalazódik; ám mindez csak legfeljebb a szerző indulatos elvárásait mutatja be – minderre azonban legfeljebb azt mondhatjuk, a szerző kommentárjának stíluszintjét megőrizvén: vajon mit várt, Hortobágyon gőzhajót?

(Kornis) Kornis igencsak zavarba ejtő művet engedett ki kezéből, alighanem olyat, melynek zavara nem csak témájából, s a hozzá fűződő viszony sokszorosan bonyolult voltából ered (hisz’ az olvasónak magához Kádárhoz való viszonya esztétikailag aligha érdekes; az a vélekedés pedig, mely félti a történelmi Kádárt vagy esetleg Kádár személyiségi jogait az ily analízistől, esetleg indiszkrétnek tartja az elaggott beszéd közzétételét, tökéletesen irreleváns, komolytalan és nem is méltó a figyelemre). Ami elemzésre méltóan proble-

matikus: a szerzőnek a hőséhez fűződő viszonya. Hisz' ami a legjobb az egész műben, az nem más, mint Kornis áradóan indulatos szövege a lábjegyzetek kisebbik töredékében: azok a részek, melyekben Kornis nem is törekszik arra, hogy bármilyen történelmi kompetenciára számot tartson. Mikor Kornis parttalanul expresszionista dühvel őrjöng, s fékezhetetlenül ostorozza és káromolja hőst, mikor szarkasztikus gúnyját szabadjára ereszti (szinte a lovak közé dobván a gyepelőt), mikor pl. teljesen dokumentálatlanul kitalál egy abszurd drámai jelenetet Kádár és Hruscsov között (bár itt azért kissé a vicclapok argumentációjával operál), akkor nyelvi invenciója, a maga tarkán karneváli és egyben útszéli korlátolatlanságában, ritka szemléletes, egyszerre elragadó és ijesztő kolerikus kitörésként olvasható és élvezhető – ám mikor magyarázni kezd, mikor indulatát történelemszerű kordába fogja, s elemzésekbe bocsátkozik, akkor a szöveg, mint egy hullámvasút lejtmenetében, hatalmasat zuhan, s elveszti minden érdekességét (minek hatására ama laza köznyelvi fordulatok, melyek pedig a szubjektív lelkesültséget és természetes köznapiságot voltak hivatva képviselni – „Hoppá!” –, egyszerűen nyeglének és jópofinak minősülnek át). Pedig Kornis szeretne, láthatólag, történész lenni – csak hogy, e lábjegyzethalmaz tanúbizonysága szerint, történészként könnyed és felületes, elemzőként dagályos és öntetszelgő, dokumentátorként önkényes és megbízhatatlan (pl. miért érdekeljen engem, mennyire utálja Kornis, s mennyivel jobban a többiekénél, Marosánt – hogy még forrásként sem néz utána annak, amire épp hivatkozni akar?), jellemzéseiben és értékállításaiban kevéssé megbízható (pl. mit akar az jelenteni, hogy Kádár egy országot vitt a bűnbe? – ezek szerint az egész ország, egy hosszú korszakon át, a bűnben fürdött?, elképzelhető-e, s vajon milyen történelemkép alapján, hogy Kádár 1956. november 4-én született? s ez esetben mikor élt?, hihető-e, hogy valóban Nagy Imre a legnagyobb magyar politikus? – a halál vállalása, vagy ahogy Kornis mondja „a Bárány vére” valóban *politikai* nagyságot garantál? stb.). Kornis rendkívül vegyes anyaggal dolgozik, s anyagának rikító és össze nem egyeztethető vegyességét nem is akarja enyhíteni: hol szaktörténemszerűként lép fel (gyengén), hol a magyar anekdotahagyományt mozgósítja (néhol túlfelül kritikátlanul, de néhol nem is érdektelenül s nem humortalanul), hol igazinak, mélynek álcázott konyhapszichológiával próbálja színesíteni, ha másként nem megy, száraz anyagát, hol pedig emelkedett barokk allegorikus enigmákkal él (s e téren művét igencsak közel hozza a tíz év előtti botrányműhöz, Nagy Gáspár derekas, bár igazából csak állampolgárilag dicsérhető Nagy Imre-verséhez). E mű, így, a nagyszabású szemfényvesztés érdekében, sajnálatos módon *kapkod*, s nem vállalja azt, ami pedig következetes vállalás esetén igen szerencsés

15. Ebben a sok ócsárlás közé rejtett dicséretben igazad van. Valóban, Kornisnak a rövid művei a legjobbak. Noha a Kádárt először egyvégében „letehetetlenül” olvastam végig, a másodszori olvasás során már az utolsó harmadát kissé hosszúnak, néhol önismétlőnek találtam. BE

16. Lehet-e egyáltalában keverni a posztmodern (bármivel)? Kevercselhető a kevercs? És baj-e, ha valami kevercs (avagy elegy)? A posztmodern, mondják, igyekszik magába olvasztani a hagyományt (s lehetőleg minél többféle hagyományt) – ez a baj? Vagy az, hogy ehhez az elegyhez még valamilyen hagyományt is elegyít, ami a kritikusnak nem kedves (nekem sem)? KCGY

17. Radnóti jellemzése egy politikai publicistára vonatkozott. Ez itt irodalom, úgyhogy legfeljebb irodalmi giccsnek minősíthető. Persze nem az – de ez már ízlés kérdése, amiről non disputandum. BE

18. Az irodalom világa szabad. Bármí leírható. Elképzelhető olyan Kádár-színdarab, amelyben a címszereplőről kiderül, hogy nem férfi, hanem asszony, voltaképpen nem János, hanem Janka, esetleg Johanna, és nem behívja a szovjet csapatokat, hanem az egri vár fokáról forró vizet, sőt olvadt szurkot zúdít a nyakukba.

Kornis alig él frői szabadságával. Nem kíván eltávolodni a történeti Kádár alakjától, és csak kivételképpen folyamodik a képzelethez. Szinte úgy dolgozik, mint a történetíró. Ha nincsenek adatai, a hiányokat nem valószerű, hanem valószínű anyaggal tapasztja be. Az irodalom hagyományából csak annyit őriz meg, hogy állításainak nincs ércfedezete.

Egy ilyesféle, „non-fiction” Kádár-darabhoz azonban most nincs semmi kedvem. Nem érdekel költészet és történetírás elegye, amidőn az 1956 és 1988 között eltelt időszak politikai történetéről van szó, arról a korról, amely érzésem szerint döntően meghatározza, hogy a mai s az eljövendő Magyarországon kinek mi je van, s mi je lesz. Érdekel a színtiszta, felelőtlen irodalom, és szerfólott érdekelne, ha lenne: felelős szavú, forráskritikán alapuló történetírás. Ez utóbbinak azonban a mi korunk nem kedvez. A hivatalok épp ellenkezőleg azon fáradoznak, hogy mindefféle fontos és mellékes körülményeket elitkoljanak előlem. Az államhatalom továbbra is gyermeknek tekint. Államtitok, hogy voltaképpen mi történt a Parlament előtt 1992. október 23-án. (Állítólag atomkísérlet.) Államtitok, ki volt besúgó. (A közútrassági elnök állítólag nem volt az.) S teelötted még az is mindaddig államtitok marad, hogy mit rejt a rólad törvénytelenül följektetett irattartó, amíg jótékony kezek le nem takarnak benne bizonyos utalásokat. (Állítólag a szívszerelmedre vonatkoznak ezek.) Az Országgyűlés bölcsen úgy határozott, hogy egész életünket egy mitológia gumiszobájában kell leélnünk.

Pedig talán nemcsak az alkotó frásnak, hanem az olvasásnak is jót tenne egy kicsivel több szabadság. Amíg a közelmúlt elsőrendű történeti forrásainak egész csoportjai a törvény erejével vannak elzárva a nyilvánosság elől, addig bizony, sajnálom, olvasóként csak kevésbé érdekel e korszak politikájának bármely olyan feldolgozása, amely már nem költészet, de még nem is történetírás. Irodalomélvező csak önként akarok lenni, kényszerűségből, jobb híján, alattvalóként nem.

Nos, igyekeztem becsületesen megmondani, miért esett nehezemre a Kádár végigolvasása. S az előítéletek, tudjuk, mindig igazolódnak. Ezért magam sem tulajdonítok túl nagy jelentőséget kifogásaimnak. Am, mivel a szerző kilátásba helyezi, hogy művét továbbfejleszti, előhozakodom két (ellentmondó) tanáccsal.

(1) Kornis többször ellentétbe állítja Kádárt Rákosi utolsó miniszterelnökével, Hegedűs Andrásal, akinek bizonyos elismeréssel említi pályafutását, ill. Nyugaton megjelent emlékiratait. Furcsa. Akkoriban többünknek az volt a benyomásunk, hogy az emlékiratok első, még a Szabad Európában elhangzott szövegváltozata a titkosszolgálat megbízásából készült, vagy legalább annak kegyeit kereste. Emlékeztem szerint Hegedűs például apró, de hatékony átalakítást eszközölt az egykori Államvédelmi Bizottság elnevezésén és személyi összetételén, épp Kádár nevét hagyva el.

Könnyen meglehet, hogy tévedtünk Hegedűs megítélésében, de az is lehet, hogy igazunk volt. Jóval később ifj. Donáth Ferenc más természetű, de nem kevésbé súlyos történelemhamisítással vádolta meg Hegedűst (ÉS, 1989. febr. 17.).

Kornist arra biztatnám, hogy műve második kidolgozása előtt behatóbban foglalkozzék a korszak főszereplőinek életével. A „non fiction” műfaji szabálya, hogy addig minden stimmeljen, ameddig az egyszerű újságolvasó esze és emlékezete fölér.

(2) Elvben persze nyílnék lehetőség egy másfajta, magasabbrendű, úgyszólván erkölcsi összestímmelésre is mű és olvasója között. Ami személy szerint engem illet: egy ilyen találkozásnak kevés esélyt adok, és ezért mégsem bízatom a szerzőt műve átírására.

A mű legvégén ezt olvasom: „Fáradtsága ellenére tehetségesen oldja meg a beszéd leírását: »slusszpoénként« kibőki egyetlen majdnem igaz mentséget, hogy a kezdődő kommunista-pogromok sorozatától rettegve, ezek elkerülése érdekében állt volna át az oroszokhoz.”

Tehát: kezdődő kommunista-pogromok sorozata. Tehát: majdnem igaz mentség ez. Nem akarom megbírálni ezt a mondatot, csupán leszöge-

eredményt is hozhatna (mint ahogy Kornis néhány eddigi művében meg is hozta nem csekély eredményét): a szerzői szubjektivitásnak parttalanságát. Kornis művei alighanem akkor a legérdekesebbek, amikor a legszubjektívabbak, a legindulatosabbak, amikor (racionálisan?, formailag?) a legkevésbé korlátozottak¹⁵. E műben azonban a kitalált és vállalt feladat hagyománya, nagysága és méltósága elhitette a szerzővel, hogy az érvelő meggyőzés érdekében egészében, s a kifejtés terén legalább időnként háttérbe kell szorítania szenvedélyes indulatait, s úgy kell tennie, mintha elismerné a történelmi objektivitás létjogosultságát is (sőt: mintha időnként az írói igazságszolgáltatás múlt századi illúziója is előkeverednék!). Kár volt. Ehhez ugyanis mást kellett volna mozgósítani. Ami így létrejött, az többféle, egymással össze nem egyeztethető irodalmi elvárás tisztázatlan és sajnos tisztázhatatlanul kibogozhatatlan kevercse, a hagyománynak és a legfrissebb posztmodernnek zavaros elegye¹⁶, az elemző történeti pillantásnak és a szenvedélyes írói fikciónak egymást dezavualó szimbiózisa... Legjobb körülírását vagy meghatározását alighanem az a szellemes és jelentésében gazdag kategória adhatja meg, amit Radnóti Sándor egy másik közíró kapcsán dobott be az irodalmi közhasználatba: *politikai giccs*.^{17, 18, 19}

zem, hogy elfoglaltságaim és ismereteim alapján évtizedek óta végtelenül távol állok az ellenforradalom (hogyan nevezem másként e mondat '56-ját?) illeten fölfogásától. **HI**

19. A shakespeare-i helyzet semmiképpen se jelenti azt, hogy abból shakespeare-i drámát lehet írni. S különösen gyanúsak tartanám egy dráma-szerző szemszögéből, ha a helyzetről politikustól újságíróig, publicistától általános iskolai tanárig mindenkinek Shakespeare és a Macbeth jut az eszébe. Nem előre gyártott képzetről van itt szó? Nem egy szokatlan, kényelmetlen, bonyolult szituációt szorítunk bele a Macbeth-sémába? Nem egy anekdotikus történetet szeretnénk-e tovább játszani és játszani, hogy megtaláljuk a kulcsot, amelyből minden megmagyarázható?

A helyzet nem shakespeare-i – ha van egyáltalán shakespeare-i helyzet –, Kornis nem Shakespeare, és nem lehet shakespeare-i drámát írni a huszadik század végén. Nem engedi a történelem és a nyelv anyaga. Amit meg lehet tenni, az egy valóban drámai szöveg közzététele, és annak ilyen vagy olyan elemzése, kommentárokkal kísérése. A szöveget korábban már közzétették. Már többen kommentálták. Voltak, akik Kornishoz hasonlóan macbethizáltak. Kornis semmi újat nem ad hozzá gondolatilag a korábbi kommentárokhoz, csak Szabó Dezső-i átkokat és indulatkötő-reket. Ez nem dráma. A szöveg nem irodalom, hanem magánészöveg – érdektelen.

Érdekes Kádár beszédének, illetve a helyzetnek az értékelése. Többé-kevésbé hat, egymást nem kizáró feltételezést, kommentárt, margináliát tudok a Kádár-beszéd szövege mellé helyezni.

1. Kádár János a beszéde idején már az agyér-elmeszesedés előrehaladott állapotában volt, teljesen leéppült, ennek következtében nem volt tisztában azzal, hogy mit mond. Azok a töredék szavak, mondatok egy Gombrowicz-, egy Ionesco-drámából valók, s tetszés szerint cserélhetők. Érdekes szöveget konstruálhatunk arról, hogy urunk és parancsolónk, apostoli királyunk I. Ferenc József hogyan rakta szavakban és mondatokban egymás mellé az 1848-as kivégzett magyar miniszterelnök és a tizenhárom aradi tábornok neveit 1915-ben, teljesen agyalágyultan. Igazi feladat ez, Musil tollára méltó. S Horthy Miklós is portugál magányában számba vehetné az Orgoványban akasztottak, Britannia szállóban véresre vertek, s a magyar vidékről gázba küldöttek neveit, akár Berengár király.

Ott ülünk, hogy az agya felmondja a szolgálatot. Nagyapánknál titkoljuk és szégyelljük. Amikor nagyapánk a nadrágjába csinál, és bevallja, hogy... elfordítjuk a szemünket, és becsukjuk a fülnket. Nála belenézünk a nadrágjába. Belecsinál. Lelepleződik. Most elégedettek vagyunk. Mi még vissza tudjuk tartani.

2. Kádár János macbethi zsarnok és gyilkos, aki mihamelyst megszabadul a felesleges énjétől, kiönti lelkéből a véres árnyakat. Itt dönteni kell, hogy milyen Kádár nagyságrendje, és ezen belül mekkora a lelkiismerete. Egyesek szerint, Kornis ide tartozik, Kádár senki, a nemlétező ember, sutyerák, nulla. Ha így van, akkor ennek a senkinek nincs drámája, nincs tragédiája, mert a sutyerákba, a kisstílű cinikus gazemberbe nem fér bele a tragikus és önkínzó lelkiismeret – nyugodtan aludt, alszik és fog aludni. Ha viszont nagystílű, mindenre elszánt, öntudatos bűnöző, aki belátja tettei és bűnei nagyságát, akkor még mindig két eset van: vagy van, vagy nincs lelkiismerete.

Azt hiszem, hogy Kádár nem volt se kisstílű sutyerák, se nagyvonalú bűnöző. Kisember volt, akire a történelmi helyzet nagy döntéseket bízott. Ebben sokszor aljasul, tisztességtelenül, bűnösen, lelkiismeret nélkül határozott és cselekedett, máskor pedig tisztességesen és erkölcsösen. Válság- és veszélyeztetettségi helyzetekben hajlott az előbbiekre, békeidőben, nyugalmi időszakokban megpróbált az utóbbiak szerint cselekedni. Egész szocializációja, viselkedéskultúrája arra hajtotta, hogy válságban jogunk van az erőszakra, mások becsapására, tisztességtelen megoldásokra – a feloldozást megadja az eszme és a párt.

Ennek a kisembernek nem volt nagy lelkiismerete, vagy ami pontosabb, két lelkiismerete volt. Egy mozgalmi, közéleti, politikai lelkiismerete – nem volt nagyobb egy arasznál: kis piros könyvecske volt, a tagkönyve. És volt egy magánéleti, amelyet nagyon fontosnak tartott. Nagyon szégyellte volna, ha a magánéletében hazudik, lop, megcsalja a feleségét, erőszakot tesz bárkin. A magánéleti erkölcsét tisztán tartotta, a közéleti lelkiismeretét viszont a pártba bízta.

Csak a párt, az údván döntheti el, hogy ki volt mártír, és ki áruló, kinek a halála volt jogos, és kié jogtalan. Nem hiszem, hogy valaha is azt gondolta magában, hogy „becsapta” és „megölte” Nagy Imrét. Nem, Nagy Imre csapta be a pártot, s ölte meg ezzel magát. Gyűlölte és megvetette ezért. Macbeth vagy III. Richárd nem hitt egy eszmében, csak saját hatalmuk eszméjében, így nem is föltételezték, hogy ellenfeleik az eszme árulói.

A kádári kettős ismeri erkölcs volt igazán vonzó a magyar társadalom számára. Ez a társadalom nem közös bűnben táncolt Kádár Jánossal, hanem osztozott annak magánerkölcsében. Kádár János megadta azt a lehetőséget, hogy a közembernek nem kellett részt vennie a gyilkosságban, sőt nem is kellett tudnia róla, mert Kádár szóval és hallgatással mindent magára vállalt. S mivel ugyanez a Kádár rokonszenves volt magán-erkölcsében, a magánélet viszonylagos szabadságát kínáló Kádárt nem hogy gyűlölték, de szerették.

Nem vezette félre őket, minket. Nem titkolózott. Nem tagadta, hogy ő akasztatott. Nincs semmi történetileg új mindabban, amit lágyult elmével mond. Kizárt '56 nyilvános vitatásából, és bezárt a magánéletbe. Örülünk, hogy kizárt. Elhittük, hogy magánemberként Kádár szerény, együttérő és becsületes. „Bűnös nemzet?” „Ostoba ország?” „Pincér nemzet?” Tessék parancsolni.

3. Feltehetjük, hogy a megőrülés a mélyen beivódó koncepciók perkeit idézte fel Kádárban. A Rajk-pert, saját perét, az '56 utáni perek. Élete végül is perek, kényszergyónatások és vallatások, gyónások és vallomások története. A pártvezetésből való eltávolítás, a kizárás, a munkahelyről való kirúgás, a fekete autóra várakozás, az első vallatások, a megalázások és megaláztatások szörnyűségei örökre megmaradhattak benne.

Félhetett attól, hogy a vezetésből való eltávolítás, és 1956 felülvizsgálata után most vele szemben megindul a felforgató gépezet, következik a Párt ítélete: „nem Nagy Imre elvtárs volt az áruló és az elhajló, hanem te, Kádár elvtárs”. És a Párt sohasem téved, így el kell fogadnia, hogy hibázott, tévedett, sőt bűnös volt, mert becsületes kommunista elvtársakat tartóztatott le, ítéltetett halálra. „A moszkvai elvtársak már régen megmondták, de te Kádár elvtárs, nem hallgattál rájuk. Gyakorolj önkritikát, valld be, hogy mi vezetett erre a bűnös útra!”

Az örült szövegben lehet erre is utalásokat találni, s lélekamillag föltételezni megalapozottabb marginália, mint Kornisé. A perek rítusa bizonyosan sokkal inkább átitatta Kádárt, mint a kínzó lelkiismeret. Ellenvetésem csak annyi, hogy ez egy szovjet típusú, moszkvai marginália, s kevésbé a nyolcvanas évek végének magyar világáé. Kádár leéppülését nehéz megítélni, de aligha hihette, hogy harminc év után egy ilyen fordulat bekövetkezik saját emberei vagy Moszkva részéről. A beszéd nem a félelem beszéde, sokkal inkább a makogó, kétségbeesett rábeszélés. Itt jöhet a negyedik marginália.

4. Kádárban nem a lelkiismeret, hanem 1956 világa éledt fel. Nem hibáit és bűneit akarta megvallani, hanem az akkori helyzetet megmagyarázni, és a pártot figyelmeztetni arra, hogy mindez újra bekövetkezhet. Gondoljuk végig, hogy milyen hangulatban élt 1987 közepétől 1988 májusáig, majd a vezetésből kiküldése után haláláig. Minden vele beszélő megerősítette – ezek közül Aczél Györggyel, Pozsgay Imrével és Nyers Részóval volt alkalmam beszélgetni –, hogy Kádár hisztérikusan gyanakvóvá és merevvé vált, és állandóan az ellenforradalom, a fehérterror veszelmét emlegette.

Többek között erre vezethető vissza az 1987 ősztől megnyilatkozó politikai megkeményedés, a párt sorainak „összezárása”. Aczélnak, aki 1987 nyarán arra próbálta rávenni Kádárt, hogy fogadja Pozsgay Imrét, és álljon a reformok élére, haragosan azt válaszolta, hogy „nincs mit kezdeni kis-nagy-imrékkel”, s „ő nem fogja a reformok címén az ellenforradalomig hajszolni”; Pozsgay Imrét, akit végül mégis fogadott, azzal ok-tatta ki, hogy „nem fogja hagyni a párt, hogy a HNF második pártközpont legyen, láttuk, hogy mi lett ebből '56-ban”; a Nyers kezdeményezte Új Március Frontot Petőfi Körnek nevezte stb. Állandóan óva intette az elvtársakat, hogy nem látják a veszélyt, nem tanultak 1956 példájából.

Ugyanakkor a többi pártvezető is állandóan 1956-tal hasonlítgatta össze a helyzetet, tehát az évtizedekig nem, vagy rituális unalommal emlegetett 1956 napi aktuális kérdéssé vált. Hovatovább Pozsgay Imre is kezdte magát Nagy Imre helyébe képzelni, s valamennyi pártvezető kezdte átgondolni, hogy „mit csinálna egy újabb '56 esetén”.

1988 májusában félretolták Kádárt, de még élnek, ha szegényesen is, a politikai kapcsolatai. A legfőbb kapcsolata Grósz Károly, akinek 1988

őszére az a szilárd meggyőződése alakult ki, hogy 1956-os szituációba kerültünk, a jó szándékú reformfolyamatok túlcaptak a gátakon, közeleg az ellenforradalom, az anarchia, a féhérterror, újra kommunistákat fognak akasztani. Ezt természetesen nemcsak a Sportszarnokban mondotta el 1988 novemberében, hanem mindenütt, amerre ment. Pozsgay 1989. január végi, „1956 népfelkelés volt” bejelentése után szinte teljesen eluralkodott a Központi Bizottságban a félelem légköre.

Ha Grósz és társait ennyire félelemben tartotta az új helyzet, ennél is rettegettebb lehetett ez az elszigetelt, az ellenforradalom veszélyétől amúgy is tartó Kádár Jánosnak. Az agg, magára hagyott Kádárnak lehettek rémképei arról, hogy jön a féhérterror, amely végez a szocializmussal, az ő életművével, s természetesen őt is perbe fogja és felakasztja az 1956-os megtorlások megtorlásaként. S a dolog nem is volt annyira örület, hiszen alig telt el egy év, börtönbe került Todor Zsivkov és Erich Honecker, kivégzőosztag elé Nicolae Ceaușescu.

Igy azután Kádár hallgatóinak két dolog okozott megrendülést: egyrészt korábban tisztelt és félt vezetőjük teljes szétesettségének, zavartságának, örületének látványa, másrészt az a kétségbeesett szándék, ahogy ez az öreg ember menteni és figyelmeztetni igyekezett a pártját.

5. Feltételezhetjük, hogy utódlási-drámáról, demise – „meghalt a király, éljen a király!” – helyzetről van szó, ahol a király, a pártfőtitkár már mindenről lemondott, már csak reprezentatív pártelnöksége, „koronája” maradt, és a pusztán „királyi teste”. Most azt követelik tőle, hogy adja oda a „koronáját” is, mondjon le a pártelnökségről, de tudjuk, hogy meg kell halnia, hogy testéből az uralom átszállhasson az utódra, az utód testébe. Ez II. Richárd drámája.

Richárd: „Fömről e súlyos terhet leteszem, / Kezemből is ez ormótlan jogart, / És szívemből is e királyi gögőt. / Saját könnyem mossa le balzsamom, / Saját kezem ad túl a koronán, / Saját nyelvem tagadja szent jogom, / Saját szavam oldoz fel minden esküt, / Minden fönöséget s pompát levetek, / Minden birtokot és rangot feledek, / Rendeleteimet visszavonom, / Bocsánat minden szegett esküre! / S neked adott szavát mind tartsa be! / Soká tartson meg Richárd hült helye, / Richárdot meg a föld fogadja be! / Henrik királyt az Isten óvja már, / Richárd kívánja ezt, ki nem király! / Mi maradt még?”

Northumberland: „Csak annyi, hogy felolvad / A vádák és fő-fő bűnök sorát, / Mit te és híveid követtek el / Az ország java és jóléte ellen, / Hogy a beismerésből lássa meg / Lemondásod jogosságát a nép.” (II. Richárd, IV. felvonás I. szín) Hiába mond le Richárd, hiába zárják el Pomfret várbörtönébe, meg kell gyilkolni, hogy Henrik valóban király lehessen.

A demise jogi problémájával sokat foglalkozott a jogtörténet, de hosszan ír róla, éppen Shakespeare-t idézve a hegeli jogfilozófiát elemző ifjú Marx. Nyugodtan ellene vethetjük, hogy Kádár nem volt király, pártelnöksége nem volt korona, s utóda se bíborpalástot ölt magára. Ugyanakkor tény és való, hogy az utódlás, a végrendelet, a betegség, a halál és a hatalom birtokosának teste, korpusza Lenin óta igen lényeges kérdés a szocialista világban.

A bolsevik párt vezetése egyáltalán nem tudta kezelni Lenin öröklésének kérdését, ezért azután a hatalmi játékaikba minduntalan bevonták a magatehetetlen, hónapokig kommunikációképtelen Lenint, és megfordítva, Lenin maga is megpróbálta befolyásolni az utódlást. Sosem mondott le, miközben már képtelen volt uralkodni teste és szelleme fölött, s mielőtt valamennyire erőre kapott, végrendeletet, hogy meghatározza az utódlást. Lenin halála után levelet ugyanolyan, vagy még drámaibb csönd és zavartság fogadta, mint Kádár beszédét. Majd a párt egyszerre határozott arról, hogy mégsem veszi figyelembe a végrendeletet, és hogy kik lesznek a temetési bizottság tagjai. Trockij hosszan siránkozik arról, hogy Sztálin hogyan tartotta távol őt a temetéstől, s valóban, a testtől való fizikai búcsúvétel – a vezető elvtársak komoran állnak a nyitott koporsó mellett, sőt megérinthetik a testet – a szovjet hatalomátadás rítusává vált.

Ezután a szovjet pártvezetőknel Sztálintól Brezsnyevig, Andropovtól Csernyenkóig – ez alól csak Hruscsov kivétel – sohasem lehet biztosan tudni, hogy még ők vannak-e hatalmon, vagy valójában már csak mozgatott bábuik, gépen élő testek. Amíg nincs utód, addig nincs halott, s amíg „nincs halott”, addig nincs utód. A rítus tovább él Borisz Jecinnél. A kremlinológusok kedvenc vállalkozása, hogy az agg és beteg pártvezetők utolsó megjelenéseit, arcszínüket, mozgásukat, dadogó szavaikat elemezze.

A szovjet pártvezetés annyira fontosnak tartotta a testet, hogy Lenint mumifikálta (majd Sztálint, Dimitrovot, Gottwaldot), s valamennyi új vezetőt a test mauzóleumáról mutatták be a népnek. A nyolcvanas években demise-dráma zajlott le a gépekre kapcsolt Tito teste mellett, amit azután a jugoszláv pártvezetők nem is tudtak megoldani. Ma hasonló a helyzet a 92 éves Teng Hsziao-ping kínai pártvezető „uralmával”.

Tehát feltételezhetjük, hogy egy Grósz Károly által megtervezett utódlási drámáról van szó, ahol a dinamikus utód mintegy bemutatja elődjének állapotát, önkritikáját, lemondását, hogy végleg biztosítsa hatalmát. Kétségtelen, hogy Grósz Károly hozzájárulása nélkül Kádár sohasem jutott volna be a pártközpont épületébe, nem beszélhetett volna a Központi Bizottság tagjai előtt. Sőt ő volt az egyetlen, aki ezt a beszédet, ha akarja, megállíthatja, s Kádár állapotára tekintettel ezt el is fogadták volna. Bizonyosan tudott Kádár János állapotáról, nagyjából tudhatta, hogy mit fog mondani, s mindez nem volt ellenére.

Mégsem hiszem, hogy demise-drámáról lenne szó, mert ekkorra már teljesen eldőlt az utódlás, és Kádárt nem annyira vezethették a fentebb leírt rítusok. Egész korábbi magatartása, viselkedése ellentmondott ennek. Nem tulajdonított a hatalom jeleinek, szimbólumainak akkora jelentőséget, mint a szovjet, illetve a többi szocialista vezetők. De annyi bizonyos, hogy a demise-dráma a színpadra engedésben, a rendezésben megmutatkozik.

6. A margináliák közül utolsó, de számomra a legvalószínűbb, hogy egy tökéletesen elhagyott, magányos, senki által már meg nem hallgatott, híveitől cserbenhagyott öreg ember szerette volna, ha még utoljára meghallgatják, ha végrendeletet a pártjának. Ez az ember, aki pontos időrend szerint élt évtizedeken keresztül, naponta munkába, értekezletekre járt, fontos volt, most nem mehetett sehová, mert nem volt hová mennie.

Tudjuk, hogy sokszor ott ült felöltözve ismert öltönyébe, s várta, hogy a pártközpont kocsija érte jöjjön – nem jött érte. Ha mégis bement a pártközpontba, nem nyitották rá az ajtót. Készült a pártközpont folyosóin. Senki nem kereste, telefonja nem szólt. Amikor a Kútvolgyiben feküdt, nem látogatta senki régi elvtársai közül. Úgy halt ki a világból, hogy még volt. Hírt akart adni magáról. Bizonyítani akarta, hogy öreg és beteg is, még mindig a pártra, az elvtársakra gondol. Nem tudta elfogadni, hogy a párt és az elvtársai már nem gondolnak rá, kizárták a világukból, szeretnének megszabadulni tőle. Körtűt akart lenni. El akarta osztani a tévhiteket. Egy beteg, érelmeszesedéses nyugdíjas, aki vissza akar menni a gyárba, mert minden reggel odament – tudom, hogy prózai marginália, de Kádár sem volt drámaibb alkotó.

Igaza van Margócsynak, hogy valószínűleg nem Kádár, hanem szűkebb környezete és mi, kisebb és nagyobb kádárok, anti-kádárok vagyunk az érdekesek. A magyar értelmiségnek nem az a feladata, ha van egyáltalán feladata, hogy rugdossa a döglött oroszlánt. Az ilyen rugdosás az oroszlán életében bátor, de nem biztos, hogy művészi tett. Döglött zsarnokok, fél-zsarnokok utólagos „leleplezésének” nincs értelme csak egyetlen esetben, ha magunkban, magunkból hozzuk fel a zsarnokot, a kis-zsarnokot. Ez még hátra van. LL

Biankó

(OLDALVIZEK/5)

PARTI NAGY LAJOS

Most írom először egy kéz-
ből, avagy egy időből a biankót. Tulajdonképp kény-
szer, itt, Burgenlandban jut eszembe, hogy ezt nekem
hamarosan le kell adnom, és nincs velem semmi ko-
rábbi feljegyzés, füzet. Nem baj, úgys egyre inkább
imitáció, ez érdekel belőle, lassan fölveszi egy csinált
napló, diárium, évkönyv slamos és esetleges formá-
ját. Keret mindennek, verstörédéknek és bélyegprózá-
nak, idézetnek és parafrázisnak, mindennek, amit fel-
vesz e műforma, műfajváltozat. Kicsit föl is szabadu-
lok, hogy „ezek” még nem véglegesek, csak kövek va-
lami nagyobb kirakósdíhoz, némely prózaintamon-
datokhoz – persze beszélni könnyű erről, mégis ilyen-
kor, egy-egy percre azt gondolom, hogy *találtam* leszek
egy könyvet.

✱

Ha címe lenne, túl az oldalvízen, az most *Őszi bian-
kó* lenne, meglehetősen krúdys cím, persze ma még in-
kább nyárvég. De már van őszszag, különben is ez kö-
vetkeznék a diáriumban. A legnagyobb évszak. Isten
tudja, hogy mi okból szeretem, de szeretem.

✱

Semmi dombtető, egy gemütlich, lapos táj, a bur-
genlandi Taden magánpanziójának ablakából nézek
szerteszét, augusztus vége van, még a nyaralás előtt,
mert azért, a nyaralás az a tenger. Az Adria. A hábo-
rú óta nem voltam lenn, azon a nyáron utoljára, mi-
kor megindult a Néphadsereg Szlovénia felé. Néztük
az olasz oldalról, ki számított akkor négy év háborúra?
S arra, hogy az úgynevezett Európa bedugult, és soha
többé nem fog megemészteni semmit. Hevernek majd
a háborúk, a halottak a gyomrában, hullahegyek és
vajhegyek emésztetlenül. Alighanem ötvenhat után is
hasonlót érezhettek a menekülők, átbukdácsolva az
andai hídon. A hídon, ami miatt itt vagyok.

✱

Őszök, őszöl, őszik, őszünk, ősztek, ősznek. Avagy
ha tárgyas: őszöm, őszöd, ősz, ősszük, őszitek, őszik.

Talán nem is a Petőfi-verset magát szeretem, hanem a
poros oskolaudvarokat, ahogy sodorja fölöttük a szél a
verset vékony gyerekhangokon, így, a kántálásban
csúszik össze az *énnekem* és az *éneke*, sok sutácska
szavakat úszik az üvegkék, bánatos égből, mint az
ökörnyál, hier ist der Herbst, hier ist wieder, szép
mint mindig meines Lied. Tadenban épp delet haran-
goznak, persze évnnyitónak nyoma sincs, szép, szelíd
nyár, noha az esték halántékát némi százezüst már
megüté, lehetne sorolni az őszöket, Petőfiét, Verlaine-
ét, illetve, persze, Tóth Árpádét, mert ugye, most ak-
kor kié is az *őszhúrjarsong*? aztán Rilke hatalmas ősze,
avagy Ady: sem utódja sem boldog ősze, de ezt lehet
hogy kihúdom.

✱

A Rilke-vers, a Herbsttag vagyis Őszi nap eleje
mindannyiszor valami futballmeccs végére emlékez-
tet, „Uram idő van” (*Herr, es ist Zeit*) üvölti a hátvéd
a bírónak, de hiába, még egy sárga lapot is kaphat, ha
elég hangos, sárga lapok-levelek üzik egymást a fasor-
ban, avagy allé a vers végén. Csorba Győző hetvene-
dik születésnapjára akartam a Herbsttaggal valami kéz-
cipő-handschuhe féle tükörfordítás játékot játszani, az-
tán nem lett belőle semmi, illetve vers lett, más és
másként. Csorba tavaly ősszel halt meg, ahogy Baka
Pista is, nagy ősz-szakértők mindketten, próbáltam
verset írni a haláluk után, ideírom, nem fejből, az a fü-
zet véletlenül itt van: Azok a taknyos őszi esték, / ki-
nézek, foglaltat jelez, / a gesztenyék maguk leverték /
már mérgüket és enyvüket, / nem tárcsázok, süket, sü-
ket / meglazul bennük az ereszték, / lóbálják üres ter-
hüket / Baka Pistát ma eltemették, / Lövölde tér min-
den napom, / sorba állítja az előzőt / e szonettlőgya-
korlaton / holnap temetik Csorba Győzőt, / fekszik
majd a ravatalon / süket van, ősz van és nagyon.
Nyers, nincs kész, és nagyon nem vagyok jóba a gyász-
versekkel. Csorba Győző novemberben lenne nyolc-
vanéves. Baka Pista hatalmas verseskötete meg csön-
desen úszik a könyvhét utáni nyárban. Nem siet. Van
ideje.

✱

Törékeny, kék ég, nappal még nyár, még elmerész-kedik a kánikuláig, de reggel és este már hűvös-kés. Ha rámondják, hogy indián vénasszony, kikéri magának, de ha apró pókok másznak le a mellei közt a hasáig, már tud mosolyogni, mint a mandula. Beköti a füzeteimet kék papírba. Vignettaszaga van. Évnyitóra visz. A táskák bőrszaga olyan erős, hogy rá lehet feküdni, egy őszi matrac. Lobognak sárgái és vörösei. Szemérmetlen. Nem reflektál. Mielőtt magjára szárad, maga a hússág.

*

Tadtenban az első nap reggeltől estig durrogott valami, azt hittem körvadászat, aztán kitaláltam, hogy egy szőlészeti pukkantógép szól az üvöltő seregélyek ellen. Van mit védeni, tele szőlővel Burgenland, ezekben a hetekben dől el, hogy boruk nehéz, nagy édesség lesz-e vagy löre. De hát a seregély is ezt szereti, a nehéz, nagy édességet. A kertekben egyenesen hálóval védi szőlőjét a gazda, drága, de megéri. Kinn a földéken a seregély a háló, felrebbenek és aláhullanak a ropogásra, mint a tüllkendő. Én is besegíték, kattog az írógép az udvar fölött, mint a géppisztoly.

*

Tadtenban lakom, noha a *Brücke von Andau* Alapítvány hívott meg, csak épp Andauban tele vannak a panziók, így itt kaptunk szállást egy osztrák, egy német, két szlovák és egy magyar kollégával. Az andaui híd mára már fogalom és történelem. '46-'47-ben kitelepítésre ítélt németek szöktek át rajta, de ötvenhat novemberében híresült el igazán, azt mondják, a kétszáz ezer magyar menekült nagy része itt ment át Ausztriába. Kicsi híd volt a Hanság-főcsatorna fölött, az oroszok kétszer is fölrobbantották. Az első falu, melyet a sáros, mocskos hajnal fölött a menekülők megpillantottak a szabadságból, Andau volt. Pár órát, fél éjszakát töltöttek itt, s mentek is tovább Bécsbe.

*

Ragacsos és vörös volt az est (Mészöly Miklós), ez jut eszembe, ez a nagyon erős, iradatlanul erős őszi kép, úgy szívja föl mindazt, amit az őség jelent, mint valami napszivacs. Ebből van a szőlő, a bor, a vér, a bordal. Irdal és bordal, minden ebből. Ez jut eszembe, holott laposan és vidáman alkonyodik, az augusztusi nap még lobogós, még nem lehet belenézni. Délután elcsatangolt erre egy zápor a Fertő tótól, de csak mint egy gyerekostor, a port is csak félig verte el. Furcsa vidék ez, úgy is hívják, Seewinkel, tószeg avagy tókönyök, egy Bécs méretű zsák, szája nagyjából a Bécs-Nickelsdorfi út, egyik oldala a tó, a legnyugatibb sztyeppi tó a maga hosszú és sekély nádasával, másik oldala és feneke a magyar határ. Mára mindenhez közel van vidám zsák, mi több nejlonfólia, de negyven éve, hát bizony, alig ért el ide az isten hátmosókefeje.

Kinek volt kedve a nádrengeteg és a vasfüggöny közötti szuszadékbán kotorászni?

*

'90-ben bizonyos Edwell házaspár érkezett a faluba, akiknek mániájukká vált az andaui híd. A híd maga, a hozzá vezető 9 kilométeres történelmi út, az emlék, a menekülők, a menekülés, mindaz, amit a *hídság* jelent. Létrehoztak egy alapítványt, majd Franz J. Gyorccsal, az andaui származású szobrásszal egy szobrászszimpozíont. Hogy az osztrák Andaut és a magyar Jánosomortát összekötő út mentén szobrokat faragjanak nyárfából, homokkőből. Nem baj, mondta két évvel ezelőtt Gyolcs szobrász egy szép őszi délelőtt kinn a menekülők útján, nem baj, ha a nyárfa hamar elrohad, legalább mindig új és új szobrokat kell emelni, ápolva a híd eszméjét, a barátságét, toleranciáét, mindazt, amit ez a híd jelent. Ez az ötödik rendezvény, két éve írókat is hívnak, üljenek itt, írjanak, a végén olvassák föl. Barátkozzanak a szobrászokkal. Úgy hírlített, ez az utolsó év, öszre kész lesz maga a híd is, most még mindenféle huzavonák, hivatalok és önkormányzatok és szomorúságok. Mikor mondom Karlinak, hogy de hát van híd, nagyon is van, ez az eszmei híd szükségesebb és erősebb a valódinál, akkor csak bólogat, kesernyésen mosolyog, és olyasmit gondol, hogy persze, persze, de az eszméken nem lehet átbiciklizni. Hát, tényleg nem. Egyébként nem gazdag emberek, a nyugdíjukból élnek, meg van egy kolbászszütődjük a házuk előtt. Kedves kis bódé, a Charly's Würstlbar.

*

Rodin-kiállítás a Harrach-palotában. Bécsben meleg van és sokaság, de még ezen a rettentő tömegben is átvilágít az örült és zseniális márvány. A tömeg áhítattal olvassa a közérthető mélylélektani és eszmetörténeti magyarázatokat, s éppúgy bólogat arra, hogy pl. a Csók tárgya az erotika, mint arra, hogy Mahler a legnagyobb osztrák zeneszerző. Közben persze egyértelműen szeretkezésre gondol, testre, élvezetre és fájdalomra, az utolsó szobáscsúcsban nagyon finom kis Rodin-rajzok, némelyik előtt lesüti a szemét a tömeg. Klimt és Schiele Bécse nagyon is tud Rodinnal mit kezdeni. Néha olyan, mint egy törpegyáros, egy bronzban utazó fröccsöntő. Nagy szobrász, megengedheti magának. Időről időre átértelmeződik, tehát eleven hagyomány, s minden átdivatosodás után mindig marad valami állandó. Talán csak annyi, hogy a tömegben átvilágít a márvány. Az irodalmiság változik, az anyag marad, valami ilyesmi.

*

Bécs tovább, a Belváros átható lószar- és porcukorszaga. Élni talán nem élnék itt, viszont nagyon is élnek egy darabig. Igen, és nem érezném unalmasnak, hogy minden működik, halk, és természetes. Bécs jó

város. Mondhatni olyasmi Thonett-szék, mint Budapest, csak Bécsnek nem törtek a lábai, és megvan mind a négy. Néha megbotlik vele. Egyforma minden fiákeres, bajszos, kövérkés, talán pirosposzta nélkül meg sem kapják a lótaxiengedélyt. Sokan vannak, drágák, araszolnak előre a Stephansdom mögött, az egyik áll a bakon, előhúzza a tahofont, káromkodik, mint a zápor. Ragyog a japán turisták homloka, surrog a szemük helyén a Sony. Egész nap lazán és elszántan turistázunk, akkor hát este Grinzing, éjjel vissza Andau, illetve Tadtentba, Melinda elalszik az autóban, furcsán fehérés az éjszaka, mélyen hallgat a tókönyök, mint a tejfől.

*

Hans Henning Paetzke anekdotája, tőle hallom, tehát az övé, én csak ideírom, idemotivizálom. Hogy ötvenhat novembere van, és egyetemisták, mielőtt átkelnek a határon, talán épp ezen a hídon, de ez mind egy is, még összekaparnak egy marék anyaföldet. Fagyott, morzsás, kietlen, de a haza földjéből való. Mondjuk, kicsordul a könnyük, kegyetlen a hajnali határ. Azután már Ausztriában, az első melegedőben, valami menhelyen megolvad a zsebkendőben az anyaföld, és erős, félreérthetetlen lószarszag támad. Hiszen ki jár a senkiföldjén? A szél és a határőrlovak. Ülnek a kályha körül, mondjuk, röhögnek, és kirobban belőlük ez az egész, az ökreendezésig, a siktításig. Örkenyi alapanyag.

*

Andau közelében van Európa legnagyobb tűzokpopulációja. A holnapi tűzok, azokon a hajnalokon, s az otthon hagyott tegnapi véres verebek.

*

Magát a dolgot próbálnám elképzelni, a hajnalt, a hideget, az isten háta mögötti, vasfüggöny-alji falucsakát, mely egyszercsak, pár napra a világlapok címdalára kerül. Amúgy nincs sok idő ezen gondolkodni, valaki jön, meg akar fagyni, akkor annak teát kell főzni, bort kell forralni. Aztán alkonyat, ácsorognak a menekültek a főtéren, kéne indulni tovább Wienbe, csak hogyan, ha egy-egy taxis feltűnik, ezer dollárt kér

az útért. „Ezer dollár? Hát a kunbélának se volna, baszkikám!” A taxisok idegenek. Hiénák, gondolják róluk az andauiak, de az se jó, hogy hirtelen ennyien vannak ebben a kicsi faluban. Valahogy az se jó... Andaut nem önzetlen héroszok lakták, ahogy a hídon sem csupa lánghomlokú szabadsághős gyalogolt át. Hanem sokféle esendő, közepes ember. A héroszoknak könnyű! De itt épp az átmeneti, a váratlanság és a sokk okozta önzéshiány állt össze önzetlenséggé és szolidaritássá. Nem tudom, így lenne-e ma is? Ha jönnének az idegenek, mind sáros, bűdös, sebszagú. A sokk éppúgy okozhat ösztönös bezárkózást, hiperönzést. De az andauiak akkor példásan viselkedtek. Ahogy Ausztria is. Nem tudom, eléggé meg lett-e köszönve.

*

Szombat délelőtt, az utolsó burgenlandi napon a távolban valami fúvószena szól. A durrogásról tegnap kiderül, hogy közönséges ostopattogás. Sallangos, díszes kanászostoroké. Sem vadászat, sem szőlészeti seregélydetonátor. A gazda félóránként kiballag az udvarra, mely mint egy madárház, tényleg üvöltene a seregélyek, és durrog párat. Én konkrétan egy gazdát látok. A többinek lehet, hogy mégis gépe van, japán. Könnyen lehet, hogy van egy villanymotoros szerkezet, a Sony *elektrostop*, melybe csak a sallangos bőrszíjat kell cserélni időnként, a többi automata. Ezt érdemes lenne kidolgozni, világszabadalom, robottschikosch, robotgulásch, robotpuskasch, robotbartok.

*

Reggelre sötétsárga virágpor az asztalon, a világossárga ceruza mellett. Pár napja töröm le Melindának a csatorna partján, nagy, lomha virág, nem tudom a nevét, mint egy elbitangolt napraforgó. Sörösüvegbe teszem, lassan hervad, és zörgösödik. És éjjel hullajtja nekem a virágport. Mintha a ceruza pora volna hegyezés után, finom, hajnali ceruzapor. Nagyon nehéz lefűzni egy virágot. A szikkadó, szomorú tányérját, s hogy ezzel együtt is örülten sárga, ez a virág az ősz, a leglobogóbb és a legkeserűbb. Kócos, sértődött. Furcsán magas, mintha nőtt volna az éjszaka, noha szőrös nyakát egyre jobban lehajtja. A szárán a levelei összepindörödnek. Foltosodik, fakul a zöldjük, főleg az Ottakringer Dunkles Bier harsány palackzöldje fölött. Hogy lesz egy virágból ceruzahegy?

2000 ESTEK

Újra kezdjük, ezúttal októberben.

A harmadik csütörtök ezúttal 17-ére esik, az este 7 órás kezdés és a helyszín (természetesen: Merlin Színház, Gerlóczy utca 4.) változatlan.

A **2000** estek (hiszen erről van szó) vendége ezúttal **JANÁKY ISTVÁN** építész lesz, akit **KRASZNAHORKAI LÁSZLÓ** kérdez. Megkéri majd, meséljen nekünk a lepkék iránti szeretetéről, az elmúlt világkiállítás „országomat egy lepkéért!”-mottó jegyében zajló botrányáról, s hogy egyáltalán miképp gondolta eredetileg a spanyol és magyar lepkék elmaradt nászát Sevillában. Megkérdezi tőle, mit jelent számára a melankólia az építészetben, s hogy hány kiszuperált dunai hajót kell egymás mellé állítani ahhoz, hogy ezt a melankóliát helyesen lehessen beállítani.

Minden volt, jelenlegi és jövőbeli olvasónkat szeretettel várjuk.

KÉT FÁJÓ HIÁNYT KELL PÓTOLNUNK.

IGAZÁN SAJNÁLJUK:

AZT, HOGY JÚLIUSI SZÁMUNK MARGINÁLIÁIBÓL KIMARADT FORGÁCS ZSUZSA KÖNYVÉNEK, A TALÁLT NŐNEK KIADÓJA, A KIVÁLÓ Q.E.D.;

ÉS AZT, HOGY UGYANCSAK LEMARADT SZEPTEMBERI SZÁMUNK BÖHRINGER-ÁTÜLTETŐJÉNEK A NEVE: A NADRÁGZSEB FORDÍTÓJA NÁDORI LÍDIA.

OLVASÓINKTÓL ÉS AZ ÉRINTETTEKTŐL ELNÉZÉST KÉRÜNK!

Happy to you!

AVANTGRANTED

ARTIST'S SLOG
IS ART SLOGAN

use the
stamps
in your
work

galántai györgy
h-1023 budapest,
frankel leó út 68/b. III. 16.

Postal
art
work

YVES
KLEIN'S
BLUE
NUDE
STAMP
BY G. GALANTAI

SEMI
READY MADE
PROCESS

I LIKE YOUR WORKS

1983 A KOMMUNIKÁCIÓ ÉVE
L' ANNÉE DE LA COMMUNICATION
THE YEAR OF COMMUNICATION

G. GALANTAI
FRANKEL LEO UT 68/B.
1023 BUDAPEST, HUNGARY

nyomtatvány
drucksache
printed matter

COOPERATION

ONLY REGISTERED MAIL IS PROTECTED BY
THE ARTICLE 60 OF THE OTTAWA AGREEMENT
SEUL L'ENVOI RECOMMANDÉ EST PROTÉGÉ PAR
L'ARTICLE 60 DE L'ACCORD DE OTTAWA

nem kereskedelmi érték
NO COMMERCIAL VALUE

Munkához használt pecsétek 1976-1984
Rubber stamps used for the works